

УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОЦУР РОМАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 34:[502.13+908](477)“1889/1973”(092)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРОФЕСОР НІКОЛАЄВ ВАЛЕНТИН ФЕДОРОВИЧ (1889–1973) –
ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ОРГАНІЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ
ПРИРОДООХОРОННОЇ ТА КРАСЗНАВЧОЇ СПРАВИ**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань
03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р. В. Коцур

Науковий керівник: Бей Роман Васильович,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент
НААН

Переяслав, Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Коцур Р.В. Професор Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1973) – вчений, педагог, організатор вітчизняної природоохоронної та краєзнавчої справи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 32 «Історія та археологія». – Університет Григорія Сковороди в Переяславі Міністерства освіти і науки України, Переяслав, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Київ, 2020.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню професійної та наукової діяльності видатного вченого-природознавця, кандидата біологічних наук, професора Валентина Федоровича Ніколаєва (1889–1974). У роботі розкрито умови та ключові чинники формування наукового світогляду вченого, проаналізовано організаційну, науково-дослідну та педагогічну діяльність, з'ясовано та охарактеризовано основні напрями його наукових досліджень. Для поглиблення історико-аналітичного дослідження здійснено періодизацію професійної та наукової діяльності вченого. Відтворити наукові інтереси вченого вдалося завдяки дослідженню його 40 праць. Відтворення цілісної картини професійної, наукової та історіографічної біографії професора В.Ф. Ніколаєва дозволило актуалізувати значення його наукового доробку для подальшого розвитку вітчизняної ботанічної науки та її історії.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. У вступі обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, відображено зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Визначено мету, задачі, хронологічні і територіальні межі, об'єкт, предмет, методологічні основи, наукову новизну, практичне значення одержаних результатів. Наведено особистий внесок здобувача, дані щодо апробації результатів дисертації, кількість публікацій та структуру дисертації.

Наукова новизна дисертації зумовлена тим, що вперше в українській історіографії на документальній основі здійснено всебічне, комплексне вивчення наукової біографії, науково-організаційної та педагогічної роботи видатного вченого-природознавця, професора В.Ф. Ніколаєва. Виділено найважливіші чинники його становлення як науковця та запропоновано періодизацію професійної і наукової роботи В.Ф. Ніколаєва. Проведено історико-науковий аналіз творчих здобутків В.Ф. Ніколаєва за основними напрямками його наукової діяльності. Проаналізовано особистий внесок професора в розвиток вітчизняної ботанічної науки, музейної та природоохоронної справи.

У контексті дослідження проблематики персоналізований підхід дає змогу визначити найважливіші етапи розвитку наукових напрямів, надає історії вітчизняної науки й техніки портретної конкретики, актуалізує людиновимірні аспекти пошукової роботи. У цьому контексті актуальним постає завдання щодо вивчення наукової спадщини знаного українського вченого-природознавця, кандидата біологічних наук, професора Валентина Федоровича Ніколаєва (1889–1974). В.Ф. Ніколаєв проявив себе як завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Учений здійснював активну природоохоронну діяльність, був одним з організаторів Полтавського товариства любителів природи, першим запропонував проект заповідної мережі Полтавської губернії. Однак серед найвагоміших здобутків В.Ф. Ніколаєва – збагачення науки визначними результатами з удосконалення субтропічних рослин, за що він отримав серед фахівців-ботаніків звання одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР.

Наукова, професійна, історіографічна біографія українського вченого – кандидата біологічних наук, професора В.Ф. Ніколаєва вперше стало об'єктом дисертаційного дослідження. Аналіз сучасного стану наукової розробки основоположних проблем теми дисертаційної роботи засвідчив відсутність комплексних фундаментальних досліджень наукової та організаційної діяльності вченого, а опубліковані праці лише частково, фрагментарно розкривають

життєвий і творчий шлях В.Ф. Ніколаєва. За результатами аналізу джерельної бази встановлено, що у своїй сукупності вони дозволяють досягти мети дисертаційного дослідження – показати значення концептуальних засад наукової спадщини вченого для розвитку біологічної науки.

Висвітлено маловідомі факти про діяльність В.Ф. Ніколаєва на посаді завідувача Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, де він проявив різносторонній талант організатора, експозиціонера, дослідника земської музейної справи, відіграв важливу роль у її збереженні в роки революції і громадянської війни. Робота В.Ф. Ніколаєва з поповнення фондів музею сприяла утворенню нових філій: центральної наукової бібліотеки, центрального архіву і художнього музею, які зараз є окремими культурно-просвітницькими установами обласного значення. Також В.Ф. Ніколаєва і його колег з музею можна вважати одними з організаторів архівної справи на Полтавщині та фундаторами сучасного Державного архіву Полтавської області.

Проаналізувавши документи і опубліковані матеріали, доходимо висновку, що за керівництва В.Ф. Ніколаєва Природничо-історичний музей паралельно з упорядкуванням виставкових частин самого музею розпочато самостійну дослідницьку роботу з вивчення флори і фауни Полтавщини. Музей став не лише зберігачем артефактів, а й провідною освітньо-культурною установою величезної губернії, яка займалася популяризацією різноманітних науково-практичних надбань Полтавщини. Разом з цим він переріс у справжній центр інтелектуально-просвітницької думки, навколо якого гуртувалися науковці, педагоги, лектори різних фахів. У підрозділах музею проводили заняття усі просвітницькі заклади Полтави. Основна роль належить В.Ф. Ніколаєву в створенні Центрального пролетарського музею Полтавщини з 11 відділами. Однією з найвагоміших заслуг ученого стало отримання музеєм будівлі колишнього Полтавського губернського земства, яскравої архітектурної пам'ятки і споруди, що відповідала більшості вимог, що ставилися до музейної архітектури.

Встановлено вагомий внесок В.Ф. Ніколаєва в музейне будівництво Полтавщини, створення наукових товариств в Полтаві і повітових центрах, участь

у діяльності губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, формування яскравого колективу дослідників і експозиціонерів Центрального пролетарського музею Полтавщини.

Встановлено, що його природоохоронні погляди В.Ф. Ніколаєва сформувалися під впливом викладачів Харківського університету, організаторів Харківського товариства любителів природи В.І. Талієва та В.Г. Аверіна, а також брата М.Ф. Ніколаєва, з яким вони взяли участь у підготовці першої в Російській імперії виставки охорони природи (22 грудня 1913 – 12 січня 1914 рр.). В.Ф. Ніколаєв першим підійшов до конкретизації заходів із заповідної справи, окресливши питання стану лісів та повної охорони деяких найцікавіших урочищ та масивів.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що до найвагоміших здобутків В.Ф. Ніколаєва з охорони природи Полтавщини слід віднести організацію у 1918 р. Полтавського товариства любителів природи, та діяльність секретарем його правління. В.Ф. Ніколаєвим разом з ентузіастами товариства опубліковано природоохоронні листівки і брошури, підготовлено матеріали з охорони дев'яти пам'яток природи Полтавщини, частина з яких завдяки їх старанням збережена на до сьогодні. Ученим запропоновано створення заповідної мережі Полтавщини, деякі з його пропозицій було реалізовано у XXI ст. В.Ф. Ніколаєв одним з перших зібрав вагомий термінологічний матеріал з природознавства, який був визнаний спеціалізованою комісією і використаний нею у подальшій фундаментальній роботі. В.Ф. Ніколаєв у співавторстві підготував посібник з вивчення природи Полтавської губернії з метою ознайомлення сільських учителів із флорою, фауною, гірськими породами краю.

Визначено основні напрями ботанічних досліджень В.Ф. Ніколаєва: вивчення рослинності боліт західної частини Полтавської губернії, удосконалення субтропічного рослинництва (азиміна, акація, гваюла, евкаліпти, цитрусові), селекція квіткових рослин.

За результатами досліджень В.Ф. Ніколаєв перший звернув увагу на великий поліморфізм гваюли, описавши встановлені ним шість різновидів та дві її форми,

які мають певну кількість константних ознак. На підставі цієї роботи дослідник склав власну класифікацію, яка й до сьогодні не зазнала змін. Виділені в ній форми в подальшому використовували для створення нових сортів.

В.Ф. Ніколаєв одним перших українських учених пропонував азиміну як нову плодову культуру. Виявлене дослідником з колегами сортове різноманіття дало змогу говорити про можливість селекційного відбору на олійність насіння плодів азиміни.

Велику роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у методичному обґрунтуванні дослідів із технології траншейного вирощування цитрусових, зокрема лимонів, а також у практичному впровадженні набутих результатів. Підтвердженням авторитету В.Ф. Ніколаєва як одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР, є його участь у роботі над колективною монографією «Советские субтропики» та «Сільськогосподарською енциклопедією».

Встановлено, що розпочавши свій освітянський шлях в одному з найдавніших галузевих навчальних закладів регіону – Полтавському училищі садівництва, В.Ф. Ніколаєв уже в ранньому віці проявив свій педагогічний хист. Доведено, що учений стояв біля витоків становлення навчальних закладів, які нині є одними з провідних у своїх країнах – Полтавського педагогічного інституту, Таджицькому державному університеті. Важливою віхою педагогічної діяльності В.Ф. Ніколаєва стала його участь у створенні в 1918 р. в Полтаві Українського університету, що сприяло проведенню українізації в регіоні й вивченню місцевої історії. В.Ф. Ніколаєв виховувався на педагогічних традиціях таких знакових учених як В.В. Докучаєв, Є.Ф. Вотчал, М.М. Сибірцев та був безпосереднім свідком втілення наукових підходів О.Н. Соколовського, М.М. Кулешова та ін. в освітній процес. Серед заслуг ученого – розробка новітніх на той час курсів «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту, Сухумського інституту субтропічних культур, де його педагогічний доробок було належно оцінено званням професора. Важливу роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у збереженні матеріально-технічної бази та налагодження навчального процесу під час евакуації Полтавського

сільськогосподарського інституту. Особливе місце займав у створенні нині провідного фахового навчального закладу регіону Курганського сільськогосподарського інституту.

Результати дослідження свідчать, що особливо його педагогічний талант розкрився в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького, де він застосував увесь досвід різнопланової діяльності в різних навчальних закладах Радянського Союзу – викладацької, адміністративної, науково-організаційної, видавничої, просвітницької тощо. Результати дослідження засвідчують, що в «уманський період» (1954–1964) творчої діяльності В.Ф. Ніколаєв проявив себе як досвідчений педагог (ним розроблено методичні рекомендації з проведення лабораторно-практичних занять з анатомії, морфології і систематики рослин, літньої навчальної практики), організатор нових наукових досліджень з інтродукції і селекції низки квіткових і цибулинних культур, популяризатор ботанічних знань. Учений здійснював активну видавничу діяльність, зокрема працював у редакційних колегіях з підготовки видань по впровадженню у виробництво передового досвіду та досягнень науки, збірників студентських наукових робіт, науково-технічного бюлетеня, виставок з наукової та навчальної роботи тощо.

Ключові слова: В.Ф. Ніколаєв, ботаніка, субтропічне рослинництво, дубильні речовини, австралійські акації, евкаліпт, гваюла, азиміна, краєзнавство, вища школа, сорти гладіолусів.

ANNOTATION

Kotsur R. V. Professor Valentyn Fedorovych Nikolaiev (1889–1973) – scientist, pedagogue, organizer of domestic environmental and local lore affairs. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis on achieving of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 32 «History and archeology». – Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav Ministry of Education and Science of Ukraine, Pereyaslav, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

Thesis is devoted to the complex research of professional and scientific activity of the outstanding scientist-naturalist, Ph.D. in biological sciences, professor Valentyn Fedorovych Nikolaiev (1889–1974). The conditions and key factors of formation of the scientific worldview of the scientist are opened in the work, the organizational, research and pedagogical activity is analyzed, the basic directions of his scientific researches are found out and characterized. To deepen the historical and analytical research, the periodization of professional and scientific activity of the scientist was carried out. The scientific interests of the scientist were reproduced thanks to the study of his 40 works. Reproduction of a holistic picture of professional, scientific and historiographical biography of Professor V.F. Nikolaiev allowed to actualize value of its scientific achievements for the further development of domestic botanical science and its history.

The work consists of an introduction, four chapters, conclusions, references and annexes. The introduction substantiates the relevance of the dissertation research, reflects the connection with scientific programs, plans, topics. The purpose, tasks, chronological and territorial borders, object, subject, methodological bases, scientific novelty, practical value of the received results are defined. The personal contribution of the applicant, data on approbation of results of the dissertation, quantity of publications and structure of the dissertation are resulted.

The scientific novelty of the dissertation is due to the fact that for the first time in Ukrainian historiography on a documentary basis a comprehensive, comprehensive

study of scientific biography, scientific-organizational and pedagogical work of the outstanding scientist, Professor V.F. Nikolaiev. The most important factors of his formation as a scientist are highlighted and the periodization of professional and scientific work of V.F. Nikolaiev. A historical and scientific analysis of the creative achievements of V.F. Nikolaiev on the main directions of his scientific activity. The personal contribution of the professor to the development of domestic botanical science, museum and nature protection is analyzed.

In the context of research, the personalized approach allows to identify the most important stages of development of scientific areas, provides the history of domestic science and technology of portrait specifics, actualizes human-dimensional aspects of search work. In this context, the task of studying the scientific heritage of the famous Ukrainian scientist, candidate of biological sciences, professor Valentyn Fedorovych Nikolaiev (1889-1974) is relevant. V.F. Nikolaiev proved himself as the head of the Natural History Museum of the Poltava Provincial Zemstvo (now the Poltava Museum of Local Lore named after Vasyl Krychevskyi). The scientist carried out active nature protection activities, was one of the organizers of the Poltava Society of Nature Lovers, the first to propose a project of the reserve network of Poltava province. However, among the most important achievements of V.F. Nikolaiev – enrichment of science with outstanding results on improvement of subtropical plants for what he received among experts-botanists a rank of one of the best experts of subtropical cultures in the former USSR.

Scientific, professional, historiographical biography of the Ukrainian scientist – Ph.D. in biological sciences, professor V.F. Nikolaiev for the first time became object of dissertation research. Analysis of the current state of scientific development of the fundamental problems of the topic of the thesis showed the lack of comprehensive fundamental research of scientific and organizational activities of the scientist, and published works only partially, fragmentarily reveal the life and career of V.F. Nikolaiev. According to the results of the analysis of the source base, it is established that together they allow to achieve the goal of the dissertation research – to show the

importance of the conceptual foundations of the scientific heritage of the scientist for the development of biological science.

Little-known facts about the activities of V.F. Nikolaiev are highlighted. Nikolaiev as the head of the Natural history museum of the Poltava provincial zemstvo where he showed various talent of the organizer, the exponent, the researcher of zemstvo museum business, played an important role in its preservation during revolution and civil war. The work of V.F. Nikolaiev on replenishment of funds of a museum promoted formation of new branches: the central scientific library, the central archive and art museum which are now separate cultural and educational institutions of regional value. Also V.F. Nikolaiev and his colleagues from a museum can be considered as one of organizers of archival business in the Poltava region and founders of the modern State archive of the Poltava region.

After analyzing the documents and published materials, we conclude that under the leadership of V.F. Nikolaiev Natural History Museum in parallel with the arrangement of the exhibition parts of the museum began an independent research work on the study of flora and fauna of Poltava region. The museum became not only the custodian of artifacts, but also the leading educational and cultural institution of the huge province, which was engaged in the promotion of various scientific and practical achievements of Poltava region. At the same time, it grew into a real center of intellectual and educational thought, around which scientists, teachers, lecturers of various specialties gathered. All educational institutions of Poltava conducted classes in the subdivisions of the museum. The main role belongs to V.F. Nikolaiev in creation of the Central proletarian museum of Poltava region with 11 departments. One of the most important merits of the scientist was the museum's acquisition of the building of the former Poltava provincial zemstvo, a bright architectural monument and a building that met most of the requirements for museum architecture.

A significant contribution of V.F. Nikolaiev in museum construction of Poltava region, creation of scientific societies in Poltava and county centers, participation in activity of the provincial committee of protection of monuments of antiquity and art,

formation of bright collective of researchers and exhibitors of the Central proletarian museum of Poltava region.

It is established that his environmental views of V.F. Nikolaiev were formed under the influence of teachers of the Kharkiv university, organizers of the Kharkiv society of nature lovers V.I. Talieva and V.G. Averin, as well as his brother M.F. Nikolaiev, with whom they took part in the preparation of the first in the Russian Empire exhibition of nature protection (December 22, 1913 – January 12, 1914). V.F. Nikolaiev was the first to concretize the measures of the protected area, outlining the state of forests and full protection of some of the most interesting tracts and areas.

The analysis gives grounds to claim that the most significant achievements of V.F. Nikolaiev on nature protection of Poltava region it is necessary to carry the organization in 1918 of the Poltava society of nature lovers, and activity as the secretary of its board. V.F. Nikolaiev together with enthusiasts of the society published nature protection leaflets and brochures, prepared materials on protection of nine natural monuments of Poltava region, part of which thanks to their efforts is preserved to this day. Scientists have proposed the creation of a protected area of Poltava region, some of his proposals were implemented in the 21st century. V.F. Nikolaiev was one of the first to collect weighty terminological material on natural science which was recognized by the specialized commission and used by it in the further fundamental work. V.F. Nikolaiev in co-authorship prepared the manual on studying of the nature of the Poltava province for the purpose of acquaintance of rural teachers with flora, fauna, rocks of edge.

The main directions of botanical research of V.F. Nikolaiev are determined: studying of vegetation of bogs of the western part of the Poltava province, improvement of subtropical plant growing (papaw, acacia, guayule, eucalyptus, citrus), selection of flowering plants.

According to the results of research V.F. Nikolaiev was the first to draw attention to the large polymorphism of guayule, describing the six varieties and two forms established by him that have a certain number of constant features. Based on this work, the researcher compiled his own classification, which has not changed to this day. The forms isolated in it were later used to create new varieties.

V.F. Nikolaiev was one of the first Ukrainian scientists to propose papaw as a new fruit crop. The varietal diversity discovered by the researcher and his colleagues made it possible to talk about the possibility of selection for the oil content of papaw seeds.

The great role of V.F. Nikolaiev played in methodical substantiation of experiments on technology of trench cultivation of citrus, in particular lemons, and also in practical implementation of the received results. Confirmation of the authority of V.F. Nikolaiev as one of the best experts of subtropical cultures in the former USSR, is his participation in work on the collective monograph «Soviet subtropics» and «Agricultural encyclopedia».

It is established that having started his educational path in one of the oldest branch educational institutions of the region – Poltava Horticulture School, V.F. Nikolaiev already at an early age showed the pedagogical skill. It is proved that the scientist was at the origins of educational institutions, which are now one of the leading in their countries – Poltava Pedagogical Institute, Tajik National University. An important milestone in the pedagogical activity of V.F. Nikolaiev became his participation in creation in 1918 in Poltava of the Ukrainian university that promoted carrying out Ukrainization in the region and studying of local history. V.F. Nikolaiev was brought up on pedagogical traditions of such iconic scientists as V.V. Dokuchaiev, E.F. Votchal, M.M. Sybirtsev and was a direct witness to the implementation of scientific approaches O.N. Sokolovskyi, M.M. Kuleshova and others in the educational process. Among the merits of the scientist was the development of the newest at that time courses "Subtropical Technical Cultures" for students of the Tiflis Agricultural Institute, Sukhum Institute of Subtropical Cultures, where his pedagogical achievements were duly evaluated by the title of professor. The important role of V.F. Nikolaiev played in preservation of material and technical base and adjustment of educational process during evacuation of the Poltava agricultural institute. He occupied a special place in the creation of the now leading professional educational institution in the region of the Kurgan Agricultural Institute.

The results of the study show that especially his pedagogical talent was revealed at Uman O.M. Horkeyi Agricultural Institute, where he applied all the experience of

various activities in various educational institutions of the Soviet Union – teaching, administrative, scientific and organizational, publishing, educational and more. The results of the study show that in the «Uman period» (1954-1964) of the creative activity of V.F. Nikolaiev proved to be an experienced teacher (he developed guidelines for laboratory and practical classes on anatomy, morphology and taxonomy of plants, summer practice), organizer of new research on the introduction and selection of a number of flower and bulb crops, popularizer of botanical knowledge. The scientist carried out active publishing activities, in particular, worked in editorial boards to prepare publications for the introduction of best practices and achievements in science, collections of student research papers, scientific and technical bulletin, exhibitions of scientific and educational work and more.

Keywords: V.F. Nikolaiev, botany, subtropical crop production, tannins, Australian acacias, eucalyptus, guayule, papaw, local lore, high school, gladiolus varieties.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Коцур Р.В. Проблеми удосконалення субтропічного рослинництва у творчій спадщині професора В.Ф. Ніколаєва у «сухумський період» (1927–1938 рр.). *Вісник аграрної історії* : науковий журнал. 2016. Вип. 18. С. 214–219.
2. Коцур Р.В. «Уманський» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В. Ф. Ніколаєва (1889–1973). *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання – міжвід.темат. зб. 2017. Вип. 3. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-3/07.pdf>
3. Коцур Р.В. Питання субтропічного плідівництва у «таджицький» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Гілея* : науковий вісник. 2018. Вип. 128. С. 59-62.
4. Коцур Р.В. Педагогічна діяльність професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2018. Том 29 (68) № 1. С. 110–115.
5. Коцур Р.В. Дослідження професора В.Ф. Ніколаєва каучуконосних рослин у 1920-1930-х роках: пошук відповідей на запит держави і суспільства. *Соціум. Документ. Комунікація*: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2018. Вип. 6. С. 86–99.

Стаття у закордонному науковому виданні

6. Kotsur Roman, Contribution of professor V. F. Nikolaev (1889-1973) to the development of the Sukhum branch of the all-union institute of crop production. *European philosophical and historical discourse*. Volume 6. Issue 3. 2020. P. 32-38.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Коцур Р.В. Діяльність професора В.Ф. Ніколаєва в Полтавському товаристві любителів природи (1918–1919 рр.). «*Суспільні науки та сучасність: актуальні питання*» : мат. Всеукр. наук.-пр. конф., Запоріжжя, 25–26 серпня 2017 р. С. 63–67.
8. Коцур Р.В. Внесок професора В.Ф. Ніколаєва в розробку української наукової термінології з природознавства. «*Актуальні наукові дослідження*

різноманітних соціальних процесів» : збірник тез наукових робіт учасників міжнар. наук.-пр. конф., Одеса, 8–9 вересня 2017 р. – С. 19–21.

9. Коцур Р.В. Видавнича діяльність професора В.Ф. Ніколаєва у редакції «Сільськогосподарської енциклопедії». *«Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії»* : матер. Між нар. наук.-пр. конф., Дніпро, 3–4 листопада 2017 р. С. 12-15.

10. Коцур Р.В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення австралійських акацій. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утворення у складі М-ва зем. справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – Нац. акад. аграр. наук України) та 80-річчю від дня народж. акад. НААН, Заслуженого діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М. В. Зубця (1938–2014), Київ, 18 трав. 2018 р. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Рада молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Х.М. Дмитрієва ; редкол. : В.А. Вергунов (голова). Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2018. С. 351–353.

11. Коцур Р.В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення азиміни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграр. наук – основоположників с.-г. досл. справи в Україні за наук. напрямми, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859-1920), Шіндлера Камілла Гавриловича (1869-1940) та чл.-кор. АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889-1969), Київ, 17 трав. 2019 р. / НААН, ННСГБ, Рада молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Х.М. Дмитрієва ; редкол. : В.А. Вергунов (голова) [та ін.]. Київ : КОМПРИНТ, 2019. С. 130–132.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Ступінь наукового розроблення проблеми.....	23
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	32
1.3. Методологія дослідження.....	36
РОЗДІЛ 2 ПЕРШІ НАУКОВІ ПОШУКИ В.Ф. НІКОЛАЄВА...	42
2.1. Чинники формування наукового світогляду.....	42
2.2. В.Ф. Ніколаєв – завідувач Полтавського природничо- історичного музею.....	58
2.3. Природоохоронна діяльність В.Ф. Ніколаєва.....	82
2.4. «Харківський період» науково-організаційної діяльності В.Ф. Ніколаєва (1922–1927).....	101
РОЗДІЛ 3 ТВОРЧИЙ ДОРОБОК В.Ф. НІКОЛАЄВА З УДОСКОНАЛЕННЯ СУБТРОПІЧНОГО РОСЛИННИЦТВА...	113
3.1. Здобутки В.Ф. Ніколаєва в Сухумському відділенні Всесоюзного інституту рослинництва (1927–1938).....	113
3.2. Питання субтропічного плідівництва у «таджицький» період науково-організаційної діяльності В.Ф. Ніколаєва (1946–1953).....	142
РОЗДІЛ 4 ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.Ф. НІКОЛАЄВА.....	150
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТКИ.....	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВАСГНІЛ	Всесоюзна академія сільського господарства імені Леніна
ВІПБІНК	Всесоюзний інститут прикладної ботаніки і нових культур
ВІР	Всесоюзний інститут рослинництва
ВУКОПМІС	Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
ГПП, Главполітпросвіт	Головний політико-просвітній комітет
ГубНК	Губернська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем
Губраднаргосп	Губернська рада народного господарства
ДАПО	Державний архів Полтавської області
ЕВМ	Експериментально-музейно-виставкова частина
НА ПКМ	Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
Наркомзем	Народний комісаріат землеробства
НКО, Наркомос	Народний комісаріат освіти
ПДАА	Полтавська державна аграрна академія
Полтавський ІНО	Полтавський інститут народної освіти
РАН	Російська академія наук
Ревком	Револьюційний комітет
СГІ	Сільськогосподарський інститут
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення України як незалежної демократичної держави сприяло переосмисленню її історії, відкриттю багатьох імен, явищ, фактів, які тривалий час залишалися поза увагою вчених або отримали неповну чи необ'єктивну оцінку. Персоналізація української історії науки дає змогу визначити етапи розвитку наукових напрямів, надає історії вітчизняної науки й техніки портретної конкретики, у сукупності визначає актуальність поставленої проблеми.

Більшість сучасних культурних лікарських, харчових, волокнистих, плодових, технічних рослин в Україні – інтродуценти, тобто рослини, штучно переміщені за межі свого ареалу і успішно упродовжені в нові регіони. Саме тому багато вчених присвятили свої дослідження збагаченню вітчизняних рослинних і генетичних ресурсів шляхом інтродукції та акліматизації рослин. У цьому контексті актуальним постає завдання щодо вивчення наукової спадщини знаного українського вченого-природознавця, кандидата біологічних наук, професора Валентина Федоровича Ніколаєва (1889–1974), головним напрямком наукової діяльності якого було всебічне вивчення низки важливих сільськогосподарських культур та селекція садових квіткових рослин, зокрема гладіолусів і жоржин (додаток А). В.Ф. Ніколаєв проявив себе і як завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Учений здійснював активну природоохоронну діяльність, був одним з організаторів та секретарем правління Полтавського товариства любителів природи, першим запропонував проект заповідної мережі Полтавської губернії. Однак серед найвагоміших здобутків В.Ф. Ніколаєва – збагачення науки визначними результатами з удосконалення субтропічних рослин, за що він отримав серед фахівців-ботаніків звання одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою проблематикою кафедри історії на культури України

ДВНЗ «Переяслав – Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Становлення і розвиток наукових шкіл на теренах України у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст.: зміни наукових концепцій, закономірності та механізму розвитку науки» (номер державної реєстрації 0118U003850).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає в тому, щоб у результаті критичного аналізу доступних джерел і наявної літератури комплексно дослідити науково-організаційну, педагогічну діяльність професора В.Ф. Ніколаєва, відтворити погляди вченого в контексті розвитку вітчизняної ботанічної науки і природоохоронної та музейної справи в 10-ті–60-ті рр. ХХ ст.

Для реалізації поставленої мети передбачено вирішення таких задач:

- визначити на основі історіографічного аналізу ступінь наукової розробки теми, рівень її джерельного забезпечення та обґрунтувати методологічні засади дисертаційного дослідження;
- з'ясувати умови й фактори, що вплинули на розвиток наукового світогляду В.Ф. Ніколаєва, запропонувати періодизацію його становлення як ученого;
- комплексно оцінити внесок В.Ф. Ніколаєва в розбудову музейної справи в Україні;
- окреслити роль ученого в становленні природоохоронного руху в Україні;
- виявити основні тенденції та напрями дослідницьких пошуків ученого у різних галузях ботаніки;
- виявити внесок професора В.Ф. Ніколаєва в розвиток вітчизняної системи вищої фахової освіти.

Об'єктом дослідження є розвиток ботанічної науки у 10-ті–60-ті рр. ХХ ст., в контексті наукових інтересів професора В.Ф. Ніколаєва.

Предмет дослідження – науково-організаційна, педагогічна діяльність В.Ф. Ніколаєва в царині ботаніки, музейної справи і охорони природи на тлі розвитку вітчизняної науки (10-ті–60-ті рр. ХХ ст.).

Хронологічні межі дослідження окреслені періодом формування світогляду та активної науково-організаційної діяльності В.Ф. Ніколаєва, що припадає на 10-

ті–60-ті рр. XX ст. В окремих винятках часові межі дослідження охоплюють події, що відбулися *до* або *після* встановленого періоду.

Територіальні межі дослідження визначені регіонами життя та діяльності В.Ф. Ніколаєва. Біографічні періоди географічно окреслені територією сучасної України (міста – Харків, Полтава, Умань), колишнього Радянського Союзу (Російська Федерація, Грузія, Республіка Таджикистан). В окремих випадках, при висвітленні історії біологічної науки дослідження виходить за межі визначеної території.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизму, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності. Окрім того важливого значення надано використанню загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення), міждисциплінарних (статистичний, бібліографічний) та власне історичних (проблемно-хронологічний, описовий, історико-системний, порівняльно-історичний, історико-географічний, періодизації, персоналізації). У процесі проведення дослідження також передбачено залучення методів джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає в постановці та розробці проблеми, яка на сьогодні в історичній науці всебічно й об'єктивно не розкрита.

У дисертації *вперше*:

- в українській історіографії здійснено всебічне, комплексне вивчення творчого шляху, науково-організаційної та педагогічної роботи видатного вченого-природознавця, професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1973);
- виділено чинники його становлення як науковця;
- запропоновано періодизацію становлення і наукової роботи В.Ф. Ніколаєва як ученого, організатора вітчизняної природоохоронної і краєзнавчої справи;
- проведено історико-науковий аналіз творчих здобутків В.Ф. Ніколаєва за основними напрямками його наукової діяльності;

- проаналізовано особистий внесок В.Ф. Ніколаєва в розвиток вітчизняної ботанічної науки, музейної та природоохоронної справи

удосконалено цілісну картину становлення В.Ф. Ніколаєва як ученого широкого профілю;

набула подальшого розвитку науково-біографічна портретистика діячів вітчизняної науки, а також історії науково-дослідних установ Національної академії наук України та навчальних закладів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості заповнити прогалину у вивченні наукової спадщини видатного вченого й організатора природоохоронної справи в Україні – професора В.Ф. Ніколаєва. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі під час розробки курсів та спецкурсів «Історія науки й техніки», «Історія України», «Охорона природи», «Історія ботаніки», а також для написання галузевих підручників, навчальних посібників, укладання довідників, словників, енциклопедій тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати дослідження та висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та висновки дисертації доповідалися та обговорювалися на наукових конференціях, зокрема:

- 1) Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільні науки та сучасність: актуальні питання» (м. Запоріжжя, 25–26 серпня 2017 р.);
- 2) Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів» (м. Одеса, 8–9 вересня 2017 р.);
- 3) Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпро, 3–4 листопада 2017 р.); XIII і XIV Всеукраїнських конференціях молодих учених та спеціалістів (м. Київ, 18 травня 2018 р.; 17 травня 2019 р.).

Публікації. За матеріалами досліджень, представлених у дисертації, опубліковано 11 наукових праць, серед яких 5 статей у виданнях, визнаних МОН

України фаховими; 1 публікація в іноземному виданні; 5 – апробаційного характеру у збірниках матеріалів наукових конференцій. Усі публікації одноосібні (додаток Б).

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та дослідницькими завданнями. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел (231 найменування) та 10 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 219 сторінок, обсяг основного тексту викладено на 166 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукового розроблення проблеми

У сучасному науковому дискурсі з окресленої проблеми важливо відслідкувати, як відбувався розвиток наукового напрямку, збагачувалися знання, змінювалися ідеї. Цілком закономірно, що в процесі наукового пізнання дослідники з часом приходять до абсолютно протилежних висновків.

Вивчаючи історію, можна передбачити деякі шляхи подальшого розвитку. Процес вивчення й використання досвіду попередніх поколінь є актуальним і у справі дослідження та є збереження природного середовища. Шлях розвитку української науки є складним. Непростою є й доля багатьох дослідників, музейників і природоохоронців. Вивчення історичного шляху української науки – невід’ємний складник дослідження історії України.

Окреслене в дисертаційній роботі завдання – на основі історіографічного аналізу визначити ступінь наукового розроблення теми. Проведення аналізу умов формування наукового світогляду В.Ф. Ніколаєва потребує вивчення усього літературного масиву з окресленої проблематики.

Сучасний історіографічний дискурс засвідчив наявність напрацювань, які умовно за хронологічним принципом поділяються на три періоди:

імперський – 1911–1917 рр.;

радянський – 1919–1991 рр.;

сучасний український – 1991 р. – і дотепер.

Низка праць першого періоду представлена поточними звітними документами Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, де розпочав свою трудову діяльність В.Ф. Ніколаєв. Із цих матеріалів отримано відомості про те, що молодий науковець в літні місяці 1913–1915 рр. здійснював тимчасові роботи з перепису експонатів музею [65, с. 91], збирав

матеріали із флори й фауни в долині річок Трубежа і Супою [66, с. 125–126; 166, с. 29; 170, с. 3; 64, с. 1, 12, 21, 22]; підтверджено той факт, що в 1915 р. В.Ф. Ніколаєва запрошено на посаду зберігача фондів музею [171, с. 37]. У звітних матеріалах 1916 р. зазначається, що персонал музею в зазначеному році складався з тимчасового завідувача природничо-історичного відділу й бібліотеки кандидата природничих наук В.Ф. Ніколаєва [168, с. 64].

Матеріали 1917 р. засвідчують розширення краєзнавчих та природоохоронних зацікавлень ученого. Зокрема, у «Педагогічному Журналі для вчителів початкових шкіл Полтавщини» наведено перелік книжок із краєзнавства регіону, виданих за загальною редакцією В. Ніколаєва та М. Рудинського [39, с. 3, 12] («Вивчай природу! (Природознавство)», «Полтавщина (Географія)», «З минулого рідного краю (Історія)», «Славетні предки (Письменники та діячі)»). Того ж року І. Заїка опублікував звіт про Третій лісовий з'їзд Полтавської губернії, що відбувся 1–3 липня 1917 р., де В.Ф. Ніколаєв вступив із доповіддю «Про ліси Полтавської губернії», в якій охарактеризував минуле, сьогодення та майбутнє лісів регіону та об'єкти, які слід вважати заповідними [69, с. 474]. У серпні 1918 р. В.Ф. Ніколаєв виступив на Першому з'їзді природників України в Києві з низкою пропозицій, які стосувалися організації мережі заповідників і національних парків у Полтавській губернії, що було висвітлено у статті І.А. Бризгаліна [21, с. 22].

Низка видань розкриває участь молодого науковця-ботаніка в масштабних роботах із вивчення культури боліт західної частини Полтавської губернії у якості ботаніка під керівництвом спеціаліста-болотознавця Полтавської губерніальної земської управи П.В. Спесивцева. У підсумку ці дослідження стали основою для створення нової дослідної станції [178, с. 40; 162, с. 33;]. Детально результати цієї роботи висвітлені в доповіді керівника проекту для губернської комісії з дослідної справи, де автор висловлює щире подяку В.Ф. Ніколаєву за роботу зі збирання гербарію і зразків ґрунту [200, с. 3].

У 1922 р. у «Справозданні про роботу видавничого відділу і план майбутньої діяльності» наведено перелік книг, які має видати Полтавська

Райспілка в січні – жовтні 1922 р., серед – них зазначені праці В.Ф. Ніколаєва «Рослинність Полтавщини» та «Лікарські рослини Полтавщини», які опубліковані не були [205, с. 77].

У 1928 р. у збірнику, присвяченому 35-річчю Полтавського державного музею, при огляді гербарію установи автор С. Іллічівський посилається на гербарні збори вченого, вказуючи його прізвище В.Ф. Миколаїв [78, с. 142, 147, 162].

Про визнання В.Ф. Ніколаєва колегами може свідчити той факт, що його прізвище було включене в довідникове видання «Адресная книга ботаников СССР», опубліковане за дорученням Державного Російського ботанічного товариства в 1929 р. Книга містить відомості про 1390 ботаніків, які працювали в Радянському Союзі у 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, у ній наведені такі дані про В.Ф. Ніколаєва: ««Николаев В. Ф. Nikolajev V. викл. с.-г. інституту; прикладна ботаніка, зернові, бобові. Харків, Фесенківська, 23 (Слов'янськ, Харківськ. губ., 26. VII.1889)» [1, с. 75].

Подальші публікації радянського періоду пов'язані із зацікавленістю вченого субтропічним рослинництвом, його співпрацею з М.І. Вавиловим та пізнішою науково-педагогічною діяльністю в Уманському сільськогосподарському інституті.

Серед найвагоміших здобутків В.Ф. Ніколаєва – збагачення науки визначними результатами з удосконалення субтропічних рослин, за що він отримав серед фахівців-ботаніків звання одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР. Діяльність ученого з цієї проблематики епізодично згадується в радянських виданнях. Т.К. Кварацхелія висвітлив дослідження, які В.Ф. Ніколаєв провів у 1927 р. за завданням і за кошти ВСНГ Абхазії (обстеження флори дикорослих дубильних рослин зі збиранням зразків кори для аналізу) [83, с. 47, 48]. У праці «Каучуконосы СССР» М.М. Ільїн і П.А. Якимов зазначають, що В.Ф. Ніколаєв першим звернув увагу на значний поліморфізм гваюли та описав встановлені ним варієтети й форми [78, с. 124, 125]. Академік М.І. Вавилов, який високо цінував ученого як знавця субтропічної флори, у праці «Проблемы

происхождения географии, генетики, селекции растений», характеризуючи діяльність Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР) з інтродукції рослин для субтропіків, зазначив, що з деяких рослин (австралійські евкаліпти) завдяки інтродукційній роботі В.Ф. Ніколаєва залучено величезну видову різноманітність (150 видів) [30, с. 615]. У виданні академіка «Мировые ресурсы сортов хлебных злаков зерновых бобовых, льна и их использование в селекции. Опыт агроэкологического обзора важнейших полевых культур» розміщене фото як документальне підтвердження участі В.Ф. Ніколаєва разом з М.І. Вавиловим, А. Федоровим, А.І. Байковим у Кавказькій експедиції [28, с. 18].

У 1963 р. у монографії Г.Н. Шликова «Интродукция и акклиматизация растений. Введение в культуру и освоение в новых районах», підготовленій за матеріалами докторської дисертації, автор, вказуючи перелік світових рослинних ресурсів як вихідного матеріалу для інтродукції, при характеристиці австралійських акацій зазначає, що з кінця 20-х рр. В.Ф. Ніколаєвим на Сухумській дослідній станції випробував австралійські види акацій, кількість яких у наступні роки було доведено до 60 видів [225, с. 267].

Особливо цікавими працями радянського часу є публікації, що розкривають полтавський період життя В.Ф. Ніколаєва. Це стаття професора Г.Г. Ващенко в українському суспільно-політичному, літературному й науковому часописі-місячнику Організації Українських Націоналістів (революційної) «Визвольний шлях». Часопис заснований у Лондоні в 1948 р., упродовж першого періоду існування видавався винятково для членів ОУН. На його сторінках друкувалися статті на такі теми як міжнародна політика, політика й економіка УРСР, історія ОУН та Української Повстанської Армії; матеріали з історії та археології України, літератури, музико- та мистецтвознавства, проза й поезія авторів-емігрантів та членів підпілля ОУН, переклади творів художньої літератури, спогади істориків та політичних діячів, передруки творів української літератури періоду Розстріляного відродження та «шістдесятників», література самвидаву та політичні документи, огляди книжок, новини й аналітика щодо діяльності націоналістичної опозиції в Україні, хроніка із життя як в еміграції, так і в УРСР.

У своїх спогадах про роботу в Полтавському учительському інституті Г.Г. Ващенко зазначає, що в 1918 р. до нього приєднався Полтавський український університет, до числа працівників університету долучилися талановиті викладачі, серед яких – «біолог Ніколаєв» [33, с. 55]. Про роботу в Полтавському українському університеті учений у своїй офіційній біографії не згадував. Окремо слід відзначити працю цього періоду Є. Кончина в часописі «Вокруг света», яка висвітлює діяльність В.Ф. Ніколаєва на посаді завідувача Полтавського природничо-історичного музею, а саме важливу роботу зі збирання музейних цінностей, які лишилися в поміщицьких маєтках після жовтневого перевороту 1917 р. [98, с. 20–22].

Інша група джерел радянського періоду розкриває діяльність В.Ф. Ніколаєва під час його роботи в Умані. Низка публікацій вийшла в місцевій періодичній пресі – газеті «Уманська зоря». Зокрема, М. Глібоко зауважує, що завідувач кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту В.Ф. Ніколаєв використовує всі засоби для того, щоб студенти набули під час навчання міцних знань із ботаніки [59, с. 4]. А. Борисова у своєму повідомленні про організований ученим гурток з квітникарства зауважує, що В.Ф. Ніколаєв не лише читає лекції слухачам, а й проводить практичні заняття на своїй дослідній ділянці з виведення нових сортів квітів, постачає слухачів насінням [19, с. 4]. У статті І. Гергель подано нарис про завідувача кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту та його захоплення квітникарством [58, с. 4]. І. Демченко повідомляє про нові сорти гладіолусів та жоржин, які вивів доцент Уманського сільськогосподарського інституту В.Ф. Ніколаєв [60, с. 2]. Більш розгорнута інформація про діяльність науковця на посаді завідувача кафедри ботаніки місцевого навчального закладу подана в путівнику «Уманський сільськогосподарський інститут ім. О.М. Горького», де автори зазначають, що з його приходом у 1954 р. на кафедрі розгорнулися роботи з інтродукції та селекції низки квіткових і цибулинних культур: жоржин, флоксів, півників, гладіолусів, тюльпанів, півонії, нарцисів, лілей тощо [211, с. 90–91]. Перелік сортів гладіолусів селекції В.Ф. Ніколаєва подано в довідниковому виданні К.

Шкільного «Гладіолуси» [224, с. 111, 115, 116, 120-124, 126-128, 130, 131].

Низка фактів з біографії В.Ф. Ніколаєва як співробітника Українського та Сухумського відділень Всесоюзного ботанічного інституту прикладної ботаніки і нових культур зустрічається у спогадах про академіка М.І. Вавилова, який очолював установу [189, с. 158–166; 9, с. 136–137; 156, с. 238, 240, 247, 252, 456, 473]. Найціннішими з цих матеріалів є листи академіка до підлеглого. Ім'я вченого зустрічається у спогадах ще одного академіка – В.І. Вернадського, з яким вони разом організували Полтавське товариство любителів природи [38, с. 13–15]. Отже, можна стверджувати, що історіографія радянського періоду містить фрагментарні відомості про життя та окремі аспекти діяльності вченого, вивченню яких не приділялася належна увага.

Після здобуття Україною незалежності розпочалося поглиблене дослідження біографії В.Ф. Ніколаєва, а також окремих напрямів його наукової діяльності. У 1991 р. Полтавський краєзнавчий музей відзначав свій 100-річний ювілей. Низка праць співробітників музею, опублікованих у ювілейних виданнях, присвячена В.Ф. Ніколаєву як третьому завідувачу установи [39, с. 10, 17, 26, 45; 43, с. 37–39; 45, с. 26, 28, 29; 46, с. 2; 127, с. 18; 209, с. 50; 214, с. 40–43; 95, с. 17–18; 124, с. 11]. Окремо слід відзначити видання спогадів самого ученого про цей період діяльності [141, с. 6–28], написаних ним у 1963 р., а також збірку документів з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини [61, с. 3, 4, 17, 22, 25, 26, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 37, 66, 68, 70, 71, 72, 95, 101, 103], де наведено факти та документи з біографії В.Ф. Ніколаєва та бібліографію його праць.

З 1994 р. розпочалося вивчення природоохоронної діяльності В.Ф. Ніколаєва. Маловідомі факти з цього аспекту вперше висвітлив В.Є. Борейко [12, с. 18–20; 13, с. 35, 51; 14, с. 20, 36, 37, 39, 227, 339, 351; 15, с. 75–80; 16, с. 18, 19; 17, с. 53, 54, 55, 57; 18, с. 254]. Участь В.Ф. Ніколаєва в заснуванні та функціонуванні Полтавського товариства любителів природи, його співпрацю з іншими природоохоронцями розкривають С.Л. Кигим [92, с. 29–31; 89, с. 9–13], Т.П. Гармаш [54, с. 128, 134, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 173; 55, с. 10, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 93, 105, 106, 132, 133, 134, 135, 136, 154,

164, 169, 170, 173, 174] та інші автори [193, с. 13–16; 223, с. 5; 32, с. 25, 39].

У цей історіографічний період з'являються праці, присвячені педагогічній діяльності В.Ф. Ніколаєва в Полтавській школі садівництва та городництва [216, с. 428, 429], Українському народному університеті [62, с. 53; 227, с. 175, 176; 4, с. 115; 185, с. 131; 188, с. 25, 39], Полтавському педагогічному інституті та Полтавському інституті народної освіти [24, с. 51, 52; 217, с. 439; 22, с. 17–21; 26, с. 4, 17, 33, 36, 39, 158], Курганському сільськогосподарському інституті [7, с. 13, 15, 25, 75; 172], Уманському сільськогосподарському інституті [133, с. 270–274; 122, с. 40, 45–57, 86, 183, 185, 218, 247, 248, 250, 251; 219]. Окремо слід відзначити книгу, присвячену життю та науковій творчості учня В.Ф. Ніколаєва-доцента Уманського національного університету садівництва, кандидата біологічних наук Віктора Антоновича Гаврилюка (1928–2005) [219], де подано листи В.Ф. Ніколаєва після виходу на пенсію [114]. Вони розкривають постать ученого з маловідомого боку, показують його філателістичні захоплення.

Проте більшість публікацій цього періоду присвячена музейній діяльності В.Ф. Ніколаєва. Серед них найбільш вагоме місце мають наукові розвідки земляків ученого: С.Л. Кигим та В.М. Самородова [86, с. 54–57; 87, с. 78, 79, 81, 82, 83; 91, с. 131; 95, с. 288; 88, с. 415, 418, 419, 420, 429, 434, 435; 84, с. 57, 60, 61; 197, с. 24, 25; 90, с. 372; 195, с. 3; 194, с. 172–175; 93, с. 31–35]. У книзі «Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX – XX ст.)» [195] автори висвітлюють біографії перших трьох завідувачів Полтавського краєзнавчого музею: М.О. Олеховського, М.Ф. Ніколаєва та В.Ф. Ніколаєва, – що дає змогу простежити розвиток музею за кожного керівника і їхній особистий внесок. Видання містить найповнішу з наявних біографій В.Ф. Ніколаєва [196, с. 83–133], хоча й із деякими неточностями (наприклад, дату народження автори зазначають 20 (7) серпня, а в архівних документах, зокрема в автобіографії, В.Ф. Ніколаєв указує 26 липня (8 серпня)). До заслуг авторів слід віднести зібрання спогадів рідних та учнів науковця. Ця робота отримала низку відгуків та рецензій, у яких також згадується музейна діяльність В.Ф. Ніколаєва [75, с. 5; 131, с. 15; 210, с. 5; 44, с. 2; 125, с. 100; 177, с. 108–110; 76, с. 8; 47, с. 180–181;

221, с. 144–146].

Музейні та краєзнавчі студії ученого на Полтавщині висвітлювали через призму діяльності Полтавського краєзнавчого музею [179, с. 7, 88; 6, с. 1; 126, с. 77–85; 63, с. 15, 16, 43, 45, 47; 96, с. 7] та інших учених – його тестя та першого завідувача музею М.О. Олеховського [101, с. 77, 78, 82; 102, с. 86, 87], В.М. Щербаківського [31, с. 16, 87, 88, 89, 90, 123, 142, 147, 151, 154, 291], М.І. Гавриленка [182, с. 73, 162, 168, 190], І.Ф. Павловського [222, с. 6, 7], М.Я. Рудинського [207, с. 8]. Діяльність В.Ф. Ніколаєва в царині гербарної справи згадується в узагальнювальному виданні «Гербарії України» [57, с. 237, 240, 379, 387] та працях О.В. Халимон [215, с. 18–19; 218, с. 276, 291]. М.М. Рогожа називає прізвище В.Ф. Ніколаєва в переліку полтавських зоологів [186, с. 34, 179]. Можливо мова мала йти про брата вченого – орнітолога Миколу Федоровича Ніколаєва, оскільки В.Ф. Ніколаєв займався ботанікою. Розкриваючи діяльність професора Л.І. Рубцова в Сухумському відділенні ВІР, О.Л. Рубцова і Н.О. Чувікіна згадують спільну роботу ученого з В.Ф. Ніколаєвим [187].

Творчі зв'язки вченого з М.І. Вавиловим розкрито у виданнях, що розкриває діяльність академіка в Україні [2, с. 36, 37, 124, 125; 3, с. 13, 170, 347, 348, 429, 485, 511, 541, 569; 29, с. 37]. У виданні, де висвітлюються професійні стосунки В.І. Вернадського з установами, громадськими діячами, науковцями та мешканцями Полтавщини, описано співпрацю академіка з В.Ф. Ніколаєвим у заснуванні Полтавського товариства любителів природи [27, с. 19, 59, 151, 153, 245; 48, с. 675, 677, 678; 49, с. 185, 186, 187, 189, 539, 571]. Тут же опубліковано лист Л.І. Путяти до академіка про занепад діяльності товариства, яке підтримувалося винятково В.Ф. Ніколаєвим. В опублікованому листуванні В.І. Вернадського з українськими вченими вміщено цей же лист, а також клопотання М.Ф. Ніколаєва про надання пенсії М.Є. Олеховській (вдові М.О. Олеховського та теці В.Ф. Ніколаєва), а в коментарях до листів подано короткі відомості про В.Ф. Ніколаєва [37, с. 23, 24].

Академік НААН В.А. Вергунов висвітлював внесок В.Ф. Ніколаєва під керівництвом П.В. Спесивцева в дослідження болотної рослинності західної

частини Полтавської губернії та заснування Полтавського болотного дослідного поля – першої стаціонарної наукової установи з культури боліт і їх вивчення в Україні [34, с. 26, 39, 40, 41, 42, 83, 85; 35, с. 58, 442].

Цікавими є згадки сучасників і земляків В.Ф. Ніколаєва. Зокрема, державний діяч, лікар О.О. Несвіцький у своєму щоденниковому записі від 11 грудня 1920 р. повідомляє про арешт полтавців, серед яких – завідувач музею В.Ф. Ніколаєв [132, с. 197]. Видатний письменник В.Г. Короленко у своїх спогадах не оминає діяльності В.Ф. Ніколаєва як помічника Полтавського губернського комісара і вказує свою причину його арешту в 1920 р. [100, с. 82, 85, 204].

Унікальною є праця М.В. Баніка та І.В. Загороднюка «Народні українські назви ссавців у праці В.Ф. Ніколаєва «Матеріали до української наукової термінології» (1918)», у якій подано довідку про автора та його доробки, назви ссавців у словнику В.Ф. Ніколаєва та обговорення. У статті вказано особливості теріологічної частини словника, визначається його важливість та актуальність для нинішнього розвитку зоологічної номенклатури [11].

Особливо цінним джерелом та історіографічною працею є біобібліографічний покажчик, підготовлений В.М. Самородовим, С.Л. Кигим, В.А. Вергуновим та С.В. Нижник за науковою редакцією В.А. Вергунова в 2017 р. Видання відображає основні етапи життя, наукову, організаційну та педагогічну діяльність В.Ф. Ніколаєва. У покажчику подано відомості про праці вченого за період із 1915 по 1993 рік, листування з визначними натуралістами: В.І. Вернадським та М.І. Вавиловим. Покажчик налічує 39 праць ученого, більша частина яких наведена у книзі [157].

Підсумовуючи студювання історіографічної спадщини про професора В.Ф. Ніколаєва, слід відзначити, що вона досить одноманітна. Більшість публікацій обмежується короткими біографічними відомостями про вченого та його діяльність, до того ж, досить поширеним явищем є висвітлення одних і тих самих фактів у різних працях. Однак, попри це, зазначені праці можна вважати сутнісною основою для сучасних досліджень у галузі історії науки, освіти і техніки.

На сьогодні немає цілісної наукової праці, у якій була б висвітлена багатогранна творчість, організаційна робота і громадська діяльність В.Ф. Ніколаєва. Спеціальна, комплексна робота з визначення ролі та місця цього вченого в розвитку ботаніки ХХ ст. не велася. Отже, тема дисертаційного дослідження не розроблена, тому може бути предметом спеціального вивчення.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Виконання окреслених у дисертації завдань здійснюється за допомогою залучення неопублікованих та опублікованих різноманітних за походженням, видами, ознаками та змістом джерел і матеріалів: 1) архівних документів, рукописів, приватного листування; 2) опублікованих офіційних документів органів державної влади, наукових та громадських організацій, офіційних установ; 3) опублікованих і неопублікованих наукових праць В.Ф. Ніколаєва; 4) мемуарів, спогадів ученого та про нього.

Визначення окресленої проблеми потребує пошуку й опрацювання значної кількості джерел, що зберігаються в бібліотеках та архівах м. Києва, Полтави, Умані та ін.

Під час розробки зазначеної наукової проблеми джерельною базою були архівні матеріали. Більшість із них до наукового обігу вводяться вперше. При дослідженні питань про науково-організаційну та педагогічну діяльність В.Ф. Ніколаєва важливе значення мають справи, що зберігаються у фондах: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Наукового архіву Уманського національного університету садівництва, Архіву Полтавської державної аграрної академії, Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, Архіву Російської академії наук, Центрального державного архіву науково-технічної документації Санкт-Петербурга.

У Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського опрацьовано документи, які висвітлюють діяльність В.Ф. Ніколаєва на посаді завідувача музею. Але найбільше документів стосується діяльності Полтавського товариства любителів природи, де В.Ф. Ніколаєв був секретарем правління [72, арк. 7; 73, арк. 21; 130, арк. 34, 53; 184, арк. 8]. Цінними є також матеріали, які стосуються функціонування Українського народного університету у Полтаві, оскільки про цей заклад дуже мало відомостей. Документи музею підтверджують участь Полтавського товариства любителів природи в організації університету, де певний час працював В.Ф. Ніколаєв [120, арк. 19]. Також там зберігається відгук М.І. Вавилова про В.Ф. Ніколаєва, написаний у 1940 р., де академік позитивно відзначає здобутки колишнього підлеглого. М.І. Вавилов оцінює В.Ф. Ніколаєва як одного з найавторитетніших знавців субтропічного рослинництва Радянського Союзу [42].

Оскільки дисертаційне дослідження присвячене науковій спадщині та організаційній діяльності конкретно взятої особи, першорядною групою джерел до вивчення теми є матеріали особистого походження. У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігаються особисті речі вченого, матеріали, передані донькою В.Ф. Ніколаєва Н.В. Місостовою (особисті документи вченого та фотосвітлини із сімейного архіву) [41, 70, 100]. Особливо цінними є рукописи спогадів В.Ф. Ніколаєва про діяльність музею впродовж 1916–1922 рр., автобіографічні мемуари [140, 118 арк.], про роботу вченого з питань охорони природи на Полтавщині, викладацьку діяльність у Полтавському сільськогосподарському інституті [128]. У фондах музею зберігається гербарій рослин, зібраних В.Ф. Ніколаєвим.

У 1991 р. до 100-річного ювілею установи було опубліковано спогади вченого про історію Полтавського краєзнавчого музею. У передмові до видання О.Б. Супруненко зазначає, що спогади дають змогу ознайомитися з деякими фактами біографій фундаторів Полтавського музею: М.О. Олеховського, К.М. Скаржинської, П.П. Бобровського, – розкривають невідомі сторінки історії музею 1917–1919 рр., відображають процес створення в дуже короткий термін

Центрального пролетарського музею Полтавщини – одного з найбільших крайових музеїв України 1920-х рр. [206, с. 3–4]. До рукопису додано дуже вичерпні примітки, підготовлені С.Л. Кигим [94, с. 29–36].

У Науковому архіві Уманського національного університету садівництва опрацьовано матеріали особової справи В.Ф. Ніколаєва, які висвітлюють його діяльність у цьому закладі [168, арк. 29–425], зокрема, про призначення В.Ф. Ніколаєва завідувачем реорганізованої кафедри ботаніки і мікробіології і фізіології рослин, участь у постійній комісії з розроблення заходів з озеленення садиби інституту, результати його редакційної діяльності. Цінними документами є свідоцтво про отримання В.Ф. Ніколаєвим диплома 1-го ступеня Харківського університету, копія посвідчення про роботу В.Ф. Ніколаєва в Полтавському інституту народної освіти, особовий листок з обліку кадрів, де подані основні відомості про роботу та досягнення вченого, автобіографія, список друкованих праць і рукописів, які дають змогу відстежити, які роботи так і не були опубліковані.

В архіві Полтавської державної аграрної академії зберігається особова справа вченого та його другої дружини К.Е. Штебер, які стосуються їхньої роботи в Полтавському сільськогосподарському інституті [166, арк. 1–5].

У матеріалах фонду 166 «Народний комісаріат УСРР – Міністерство освіти України» ЦДАВО України автором дисертаційного дослідження опрацьовано матеріали, які висвітлюють процес становлення Полтавського педагогічного інституту, де працював В.Ф. Ніколаєв [26, арк. 30–35]. У цьому ж фонді зберігається анкета методолога Головного політико-просвітнього комітету В.Ф. Ніколаєва, яка надає відомості про вченого станом на 1923 р. – дату народження, його освіту, соціальний та сімейний стан, звільнення від служби в армії, арешт у 1920 р. [5, арк. 1–2].

У ДАПО зберігаються матеріали, присвячені діяльності Полтавського педагогічного інституту, у якому працював певний час В.Ф. Ніколаєв. Зокрема, у фонді 1865 зберігається наказ № 3 від 13 січня 1920 р. [129, арк. 5], підписаний головою Губревкому й завідувачем відділу народної освіти, про зміну керівництва

і статусу навчального закладу, а також створення педагогічної ради як його керівного органу, який у 1921 р. очолював В.Ф. Ніколаєв.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського зберігається лист співробітниці Полтавського природничо-історичного музею до В.І. Вернадського щодо стану справ Полтавського товариства любителів природи і участь в ньому В.Ф. Ніколаєва [116, арк. 1–2 зв.].

В Архіві Російської академії наук у ф. 519 «Вернадський Володимир Іванович (1863–1945)» серед рукописів праць академіка, біографічних документів, службових і науково-організаційних матеріалів, сімейного архіву, листів і фотографій зберігаються листи В.Ф. Ніколаєва до В.І. Вернадського [115, 2–2 зв.].

У фонді 318 «Всесоюзний науково-дослідний інститут рослинництва ім. М.І. Вавилова» Центрального державного архіву науково-технічної документації Санкт-Петербурга зберігаються листи академіка М.І. Вавилова до В.Ф. Ніколаєва, що дають змогу простежити творчі зв'язки вчених та висвітлюють діяльність В.Ф. Ніколаєва в Сухумському відділенні Всесоюзного інституту рослинництва [117, арк. 110; 118, арк. 59; 119, арк. 118].

Основу джерельної бази для написання дисертаційного дослідження склали наукові праці В.Ф. Ніколаєва, вивчення яких дало змогу відтворити цілісну картину наукових інтересів і здобутків автора, його світогляду. Значну допомогу в розкритті цього питання надав підготовлений оновлений і доповнений список праць ученого, надрукований у бібліографічному покажчику «Ніколаєв Валентин Федорович (1889–1974)» [157]. При його підготовці були використані матеріали фондів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Уманського національного університету садівництва, Полтавської державної аграрної академії тощо. Хронологічний покажчик містить бібліографічні описи видань за період із 1915 до 1993 рр. (39 позицій).

Важливим джерелом для відтворення індивідуальних рис характеру В.Ф. Ніколаєва, його людських якостей стали спогади сучасників, учнів та колег дослідника.

Низка статей провідних ботаніків та істориків науки є важливим джерельним матеріалом для дослідження біографії вченого (про це див. у підрозділі «Історіографія досліджень»).

Важливим джерелом історичного дослідження є періодичні друковані видання (журнали, газети, бюлетені). У процесі дослідження опрацьовано понад 40 різних періодичних видань (за назвами) упродовж 1911–2018 рр. Серед наукових періодичних видань, які допомагають розв'язати проблему цього дослідження, – «Ежегодник музея Полтавскаго Губернскаго Земства», «Советские субтропики», «Уманська зоря» та ін.

Вважаємо, що джерельна база є достатньою. Проведений її аналіз засвідчує, що у своїй сукупності зазначені вище групи джерел складають документальне забезпечення досліджуваної проблеми, а їх комплексне використання стало підставою для досягнення мети дисертаційного дослідження. Опрацьована історіографічна література і джерельна база стосовно життя та діяльності В.Ф. Ніколаєва засвідчує, що з різних причин творча спадщина вченого не була предметом системного й цілісного історико-наукового дослідження, яке у всій повноті презентувало б внесок ученого в розвиток світової науки.

1.3. Методологія дослідження

Дисертація є історико-науковим біографічним дослідженням, яке здійснювалося на основі методологічних принципів, загальних для історичної науки. У сучасній світовій історіографії існує чимало методологічних напрямів, і кожний учений постає перед проблемою вибору прикладів для пізнання минулого, які незалежно від його волі й бажання вимагають сприйняття результатів і цінності попередніх досліджень. Методологія історії науки покликана зробити цей вибір свідомим, а отже, сприяти зростанню загальної наукової культури, підвищенню фахового рівня істориків науки.

Загалом методологічні підходи до пізнання досліджуваної теми визначилися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою і завданнями.

Підґрунтям дисертаційного дослідження стали принципи історико пізнання, як об'єктивність, історизм, науковість, які базуються на реальній дійсності, неупередженому розвиткові науки та суспільства.

Принцип історизму є одним з основних методологічних положень і дає змогу вивчати складні суспільні явища в хронологічній послідовності, передбачає конкретний підхід до подій і фактів, визначає етапи їхнього розвитку. Обов'язковою умовою є розгляд явищ у контексті досліджуваної епохи. При цьому враховано досвід, набутий у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Цей принцип тісно пов'язаний із принципами об'єктивності, науковості, системності та всебічного розвитку.

Усезагальним є принцип об'єктивності пізнання – і не тільки в розумінні нескінченності процесу його наближення до дійсності, а й у значенні багатьох теоретичних варіантів її висвітлення. Дотримуючись цього принципу, автор прагнув виявити всі чинники, які визначали наукові погляди та впливали на творчий шлях В.Ф. Ніколаєва, оцінку його постаті в радянській та сучасній вітчизняній фаховій літературі, ставлячи за мету відтворити правдиву історичну картину. Принцип об'єктивності вимагає системності методології, яка орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта.

Важливим складником теоретико-методологічної основи дослідження є застосований автором принцип багатофакторності. У дослідженні використано також принцип усебічності пізнання, який реалізується через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються громадської та наукової спадщини В.Ф. Ніколаєва.

У процесі виконання дисертаційної роботи досліджено наукову діяльність В.Ф. Ніколаєва, з одного боку, як відомого вітчизняного ботаніка, музейника, природоохоронця, котрий значною мірою вплинув на розвиток ботанічної думки свого часу, а з іншого, – через призму впливу на його наукову творчість тогочасної біологічної науки взагалі.

З метою реалізації дослідницьких завдань та глибокого пізнання досліджуваного в дисертаційній роботі об'єкта використовувалися загальнонаукові підходи, методи соціально-гуманітарного та історичного пізнання. Перші передбачають об'єктивність, незаполітизованість, світоглядний плюралізм, кваліфікацію та типологізацію. Із методів соціального знання використано комплексний багатofакторний аналіз, системність, синтетичні підходи наукознавства. Традиційні спеціально-історичні методи дослідження, які є поєднанням загальнонаукових методів, були адаптовані до особливостей історичних об'єктів, що досліджуються.

Одним з основних методів, що покладені в основу роботи, був системно-структурний, який дав змогу розглянути об'єкт дослідження як певну систему, компоненти якої взаємодіють між собою, утворюючи якісно нову сукупність наукових знань, що безпосередньо пов'язана з висвітленням життєпису, наукової, організаційної і педагогічної діяльності та наукових поглядів В.Ф. Ніколаєва.

Для поповнення наших знань важливе значення має порівняльно-історичний метод, який сприяє кращому розумінню предмета дослідження, розкриває риси, притаманні окремим політичним інститутам і суспільству загалом, а також є визначником індивідуального внеску В.Ф. Ніколаєва в розвиток ботанічної науки та охорони природи зокрема.

Проблемно-хронологічний метод дає можливість розглянути явища в часовій послідовності, передбачаючи поділ достатньо широкої теми на кілька відносно вузьких проблем, кожна з яких розглядалася у хронологічній послідовності історичних явищ і подій, що до неї належать, а також у динаміці, тобто у змінах, що відбулися в житті та творчості В.Ф. Ніколаєва в зазначений історичний період.

Метод періодизації дав змогу виділити етапи та їх особливості в житті В.Ф. Ніколаєва у хронологічно окреслений період. Завдяки аналізу історичної ситуації цей метод став підґрунтям для виявлення основних етапів становлення й розвитку вітчизняної ботаніки.

Метод персоналізації дав змогу охарактеризувати особисту роль В.Ф. Ніколаєва в науковому житті України та інших держав світу. Логічно-аналітичний метод сприяв викладу матеріалу в чіткій послідовності.

Метод джерелознавчого й архівного аналізу та аналітико-синтетичний слугували для накопичення й осмислення конкретних фактів щодо різних аспектів досліджуваної теми, бібліографічний метод – для виявлення, бібліографічного опису наукових праць і літературних джерел про життя та діяльність В.Ф. Ніколаєва, статистичний метод – для визначення кількісного та якісного складу наукових праць ученого в різні творчі періоди його життя тощо. У сукупності згадані методи дали можливість проаналізувати наявну літературу з проблеми, вивчити джерела, систематизувати й узагальнити одержану інформацію і дійти до певних висновків.

Проведення історико-біографічного дослідження передбачало виконання низки специфічних процедур, таких як вибір особи, формулювання мети й постановка завдань дослідження; визначення кола джерел за допомогою методів архівної та бібліографічної евристики; критичний аналіз джерел, зумовлений використанням джерелознавчого, текстологічного та інших методів; визначення кола історичних фактів (які стосуються особи), що можливо за допомогою ретроспективного аналізу й відбору біографічних та історичних фактів відповідно до мети й завдань дослідження; хронологічна реконструкція творчого шляху; логічна реконструкція внутрішнього світу постаті вченого, зокрема з'ясування його наукових, психолого-світоглядних, суспільно-політичних та інших поглядів; логічна реконструкція історичних ситуацій, яка включає в себе визначення історичного фону, що стосується безпосередньо особи, – соціально-економічних, ідеологічних та інших факторів, які визначили професійну діяльність особи або суттєво впливали на її життя, поведінку, світогляд; поєднання реконструкції та побудова єдиної гіпотези, її доказ із залученням усього емпіричного матеріалу; оцінка особистості, синтез реконструкцій у вигляді єдиної форми – життєпису, нарису, хроніки життя тощо й узагальнення життєвого шляху та особистого внеску діяча, його реального впливу на розвиток процесів, у яких він брав участь.

Отже, використання сучасних принципів і методів дослідження забезпечило його репрезентативність та обґрунтованість. У дисертації суб'єктивно-об'єктивні відношення постають як визначальні, що відповідають гуманістичному змісту сучасного пізнання. Тому історія науки аналізується не як абстрактне вивчення минулого, а як органічне поєднання знання та соціально обумовленої діяльності. Таке тлумачення соціальної детермінації логічно пояснює використання відповідного методологічного інструментарію.

Висновки до розділу 1

Проведений історіографічний аналіз праць із досліджуваної теми дав підстави умовно виділити три основні історіографічні періоди: імперський – 1911–1917 рр.; радянський – 1919–1991 рр.; сучасний український – 1991 р. – дотепер.

Проаналізувавши сучасний стан вивченості даної проблеми, варто зазначити, що, попри наявність значної кількості наукових, науково-публіцистичних праць, які безпосередньо чи побіжно висвітлюють життя та діяльність В.Ф. Ніколаєва, із різних причин творча спадщина вченого не була предметом системного й цілісного історико-наукового дослідження, яке б узагальнило його внесок у розвиток вітчизняної та світової науки.

Потреби глобальних соціально-економічних трансформацій наших днів, необхідність звуження недослідженого поля в історії національної науки, а також актуальність історико-наукового аналізу діяльності В.Ф. Ніколаєва з огляду на масштабність і різноплановість його наукового внеску в розвиток біологічної науки зумовили вибір теми дисертації.

Результати аналізу наявної джерельної бази дали підстави для висновку, що вона загалом є репрезентативною для комплексного дослідження поставленої наукової проблеми й представлена різноманітними документами і матеріалами. З'ясовано, що значний масив джерел досі залишається малодослідженим й недостатньо введений у науковий обіг.

Методологічні підходи ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу проаналізувати багатогранну діяльність професора В.Ф. Ніколаєва. Методологічні засади дисертації базуються на загальнотеоретичних принципах науковості, історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності та всебічності пізнання у поєднанні з комплексом методів історико-аналітичного дослідження: порівняльно-історичним, системно-структурним, проблемно-хронологічним, бібліографічним, статистичним та методами періодизації, персоналізації, джерелознавчого й архівознавчого аналізу. Загалом методологічні підходи до пізнання досліджуваної теми визначилися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою і завданнями.

РОЗДІЛ 2

ПЕРШІ НАУКОВІ ПОШУКИ В.Ф. НІКОЛАЄВА

2.1. Чинники формування наукового світогляду

Валентин Федорович Ніколаєв (В.Ф. Ніколаїв, В.Ф. Миколаєв) народився 8 серпня (за старим стилем 26 липня) 1889 р. у м. Слов'янську Харківської губернії (нині Донецька область) у родині провізора [5, арк.1].

Як зазначають В.М. Самородов і С.Л. Кигим, ім'я В.Ф. Ніколаєва широко відоме серед філателістів, оскільки він зібрав близько 10 тис. марок із зображеннями флори та фауни різних країн світу [196, с. 83].

В особовому листку з обліку кадрів у графі «Соціальне походження батьків» науковець указав: «міщанин» [168, арк.29]. Його батько, Федір Ніколаєв, у 16 років залишив родину й пройшов шлях від чорнороба та учня в аптеці до провізора. Володів аптекарським магазином, кількома аптеками та готелем. Про батька В.Ф. Ніколаєв згадував як про дуже енергійну людину з величезною ініціативою і великими організаторськими здібностями, яка захоплювалася новими й новими проектами. Підтвердженням цього можуть бути факти, що при головному магазині у Слов'янську була організована невелика лабораторія з виготовлення та розфасовки стандартних ліків, частина з них мала специфічний склад, запатентований Федором Ніколаєвим, який дав їм і власні назви: «мозольна рідина провізора Ніколаєва», «Шлункові краплі провізора Ніколаєва» та ін. Розміщення на етикетках свого прізвища В.Ф. Ніколаєв вважав задоволенням батькової честолюбності. Про заповзятливість батька свідчить те, що він організував напівкустарний завод із виготовлення газованої води. Валентин Федорович згадував, як після процесу газування нескладна машина автоматично закупорювала пляшки розпареними пробками [140, арк. 6].

Федір Ніколаєв дуже любив тварин, свідченням чого є розведення на господарчому дворі птахів: як породистих свійських, так і екзотичних, зокрема

павичів, цесарок, пекінських білих качок, курей брама, павичів, лебедів. У холодну пору в дітей він скуповував синиць, снігурів, щиглів, чижів. Вони жили у вольєрі, а з настанням весни їх випускали на волю, що за словами В.Ф. Ніколаєва, для них, дітей, було справжнім святом. За своїх вихованців на виставках Федір Ніколаєв одержував медалі, що дало йому змогу замовити у друкарні конверти і бланки із зображенням цих медалей і своїм прізвищем. Особливо він пишався великою золотою медаллю за вирощені у великих кадках квітуючі олеандри – кущі родини барвінкових. За значні внески на користь благодійних організацій він одержав особисте дворянство. Займався також активною громадською діяльністю, був членом міської управи. Варто відзначити його вагомий внесок у благоустрій курорту «Мінеральні Води». Як члену міської управи йому доручили завідувати курортом. При ньому було розчищене основне озеро «Ранне», розширений невеликий парк насадженнями великого соснового лісу на піщаних ґрунтах. [140, арк. 7]. В.Є. Борейко вказує, що батько В.Ф. Ніколаєва курорт побудував [18, с. 26].

Можна стверджувати, що любов до живої природи передалася В.Ф. Ніколаєву від батька.

Мати В.Ф. Ніколаєва за походженням кубанська козачка (дівоче прізвище Рукавішнікова), померла в 30-річному віці, залишивши дев'ятьох дітей. Маленькому Валентину тоді було всього п'ять років [140, арк. 10].

Можна стверджувати, що вагомий вплив на формування життєвих інтересів та вибір професійної діяльності В. Ф. Ніколаєва мав старший брат Микола Федорович Ніколаєв. Обидва брати навчалися в Бахмутській гімназії та на природничому відділенні фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету Святого Володимира [198, с. 54–64]. Завдяки Миколі Федоровичу Валентин Федорович пов'язав своє життя з Природничо-історичним музеєм Полтавського губернського земства, який брати очолювали по черзі – Микола у 1910–1915 рр., Валентин – у 1916–1923 рр. Під час свого завідування Микола залучав брата до роботи в музеї як практиканта. М.Ф. Ніколаєв першим з усього інтелектуального загалу Полтавщини звернув увагу на згубні наслідки

меліоративних робіт у долині річки Трубіж у зв'язку з її осушенням. Саме в район їх проведення ним направлено практиканта музею В.Ф. Ніколаєва для збирання окремих гербаріїв з осушеної та неосушеної частин для порівняння складу рослинності.

З іменами братів Ніколаєвих пов'язане зародження та становлення природоохоронного руху на теренах Полтавщини. Вони взяли активну участь в організації першої в Російській імперії виставки з охорони природи в м. Харкові (22 грудня 1913 – 12 січня 1914 рр.). Обидва брати брали участь в організації Полтавського товариства любителів природи, члени якого обрали В.Ф. Ніколаєва секретарем правління організації [198, с. 55–59].

М.Ф. Ніколаєв очолював перше в Російській імперії ентомологічне бюро в Полтаві (1915 р.), проявив себе як дійсний член Полтавської вченої архівної комісії (1909–1917 рр.), як один з перших у Полтаві членів Російського ботанічного товариства, завідував хлібним відділом Полтавського державного банку (1923 р.), заснував Ботанічний сад Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (1927–1929 рр.) та ін. [198, с. 54–64].

М.Ф. Ніколаєв багато зусиль доклав викладацькій діяльності, чим теж послужив прикладом для молодшого брата: викладав курс природознавства при вищій робітничій школі в Полтаві (згодом її реорганізовано в сільськогосподарський факультет, а потім в агрокооперативний технікум, нині – Полтавська державна аграрна академія), обіймав посаду лектора з ботаніки та завідувача ботанічного кабінету в Полтавському інституті народної освіти (згодом інститут соціального виховання, нині – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка), очолював кафедру ботаніки Гори-Горецького сільськогосподарського інституту (нині – Білоруська державна сільськогосподарська академія) [198, с. 54–64].

Прикладом любові до природи, яка переросла у професійну діяльність, для Валентина міг послужити і життєвий шлях ще одного старшого брата – Федора. Спочатку він вступив до Імператорського Харківського університету одночасно з

Валентином, але на медичний факультет, згодом перейшов на юридичний, де провчився лише рік. Подальшу освіту агронома Федір здобув у Болгарії, куди потрапив під час Першої світової війни. Згодом він став відомим садівником, тривалий час завідував квітниковим господарством у радгоспі під містом Софією [157, с. 10].

У деяких джерелах зазначається, що В.Ф. Ніколаєв навчався в Бахмутській гімназії з 1899 р. [196, с. 83], хоча в автобіографії вчений цього не вказує [168, арк. 31]. Натомість достовірно відомо, що В.Ф. Ніколаєв закінчив Харківську І-шу класичну гімназію у 1908 р. [168, арк. 31] (додаток В), де навчався за кошти батька [5, арк.1]. До речі, тут у 1873–1876 рр. навчався всесвітньо відомий натураліст В.І. Вернадський. Під час навчання В.Ф. Ніколаєв проживав у сім'ї Ф.І. Власівського – товариша голови губернського суду, який захоплювався квітникарством, із комерційною метою побудував оранжерею. Валентин багато часу проводив у саду, займався культивуванням різних квіткових рослин. Можна стверджувати, що саме там зародився його інтерес до квітів, який згодом знайшов відображення у вигляді виведення нових сортів. Під час навчання в гімназії Валентин проявляв сумлінність до вивчення природничих наук. Його захоплювали «Естественная история мировоззрения» Е. Геккеля, «Дарвинизм» А. Уоллеса. Особливою популярністю серед гімназистів старших класів користувалися книги В. Бельше «Любовь к природе» й Ж.А. Фабра «Инстинкт и нравы насекомых». Цікавився Валентин також історією філософії. У студентські роки часто перечитував твори Канта, Спінози, Шопенгауера. Через таку пристрасть до читання саме йому батько заповів свою багату бібліотеку, яку пізніше В.Ф. Ніколаєв подарував Донецькому та Харківському державним університетам (нині Донецький національний університет імені В. Стуса та Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна). Сюди ввійшли збірники з природничих наук видавництва «Просвіта», енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона, твори Шиллера, Шекспіра, Байрона та інші нині раритетні видання.

Під час навчання в гімназії Валентин неодноразово брав участь у демонстраціях, бував на робітничих зборах та на барикадах (1905 р.). Варто зазначити, що старший брат Микола, на той час студент Харківського університету, за участь у революційних подіях 1905 р. був заарештований, але за клопотанням батька визволений із Харківського централу й нелегально відправлений за кордон. Після закінчення політехнічного інституту в Женеві за хімічним профілем, у 1908 р. повернувшись до Харкова, продовжив навчання на останньому курсі фізико-математичного факультету університету [157, с. 10]. Можна стверджувати, що саме приклад старшого брата спонукав Валентина зацікавитися політичним життям країни, але через юний вік майбутній учений не дуже в цьому розбирався.

Після закінчення гімназії Валентин планував вступити до Фрайберзької гірничої академії в Німеччині – найстарішого гірничого університету світу, заснованого в 1765 р., але смерть батька змінила його плани.

Перед вступом до університету Валентин на запрошення старшої сестри Лелі та її чоловіка провів канікули на дачі в Манчлісі та Коджорі під Тифлісом (нині м. Тбілісі, Грузія). Там він познайомився з відомим ботаніком, знавцем субтропічної флори Кавказу Ю.М. Вороновим (1874–1931), який запропонував юному досліднику збирати для місцевого ботанічного саду гербарій вищих рослин, папоротей, лишайників та мохів. За цю роботу, яку було визнано «виключно повною та бездоганною за якістю», він отримав подяку від керівництва саду. У його «Особовому листку з обліку кадрів» за 1953 р. зазначено, що влітку 1909 р. він розпочав трудову діяльність практикантом ботанічного саду у м. Тбілісі [168, арк. 29 зв.]. Можна стверджувати, що саме тут почалася ботанічна кар'єра В.Ф. Ніколаєва, а також проявився його інтерес до субтропічної флори, який у подальшому приніс йому вагомі здобутки на професійній ниві.

У 1908 р. Валентин вступив до Імператорського Харківського університету на природниче відділення фізико-математичного факультету (додаток В). У своїй

біографії молодий науковець вказував, що навчався в університеті за кошти, які самостійно заробляв уроками [5, арк.1].

У цей час у закладі працювали видатні професори: автор підручників з ботаніки та визначників рослин Європейської частини СРСР В.І. Талієв; автор першого російського підручника з альгології В.М. Арнольдї; фізіолог і біохімік рослин, завідувач кафедри фізіології рослин В.К. Залеський; зоолог і палеонтолог П.П. Сушкін; завідувач кафедри геології Д.М. Соболев; засновник кафедри фізичної географії та антропогеографії А.М. Краснов та ін.

Особливе враження на В. Ф. Ніколаєва справили студії професора А.М. Краснова, який свій багатий лекційний матеріал про мандрівки до Північної Америки, Східної та Південної Азії (Японія, Китай, Ява, Індія, Цейлон, Тянь-Шань), здійснені ним за часів навчання на природничому відділенні Петербурзького університету, супроводжував ілюструванням діапозитивами. На першому курсі Валентин багато уваги приділяв загальній зоології, поза програмою самостійно вивчав інфузорії водойм околиць Харкова. Зоологічні захоплення студента знайшли відображення при підготовці «Матеріалів до української наукової термінології: Матеріали до термінології по природознавству. Ч. 1. Назви звірів, птахів, комах та інших животин» [158], а геологічні – при висвітленні «Природних багатств Полтавщини» [160]. В останній праці молодий науковець указує на розташування покладів глини, каоліну, що широко використовувалися на той час в кустарному і фабричному виробництві посуду. Водночас він звертає увагу на питання раціонального видобування цих матеріалів, оскільки населення, копаючи дудки (невеликі і неглибокі гірничі виробки), витрачає багато глини даремно, а також псує ґрунт, який перемішується з глиною.

Навчаючись в університеті, В.Ф. Ніколаєв вів активну громадську діяльність, був членом різноманітних громадських організацій, зокрема «Товариства природників», «Харківського земляцтва», «Гуртка любителів природи», головував на таємних студентських зібраннях. Під час одного з них у 1912 р. юнака

затримала поліція і транспортувала до Харківського централу, але через відсутність реальних звинувачень через 5 днів його звільнили [157, с. 11].

У період канікул Ніколаєв працював практикантом у Полтавському природничо-історичному музеї, яким завідував його брат Микола після смерті у 1909 р. першого очільника музею М.О. Олеховського [86, с. 55].

Після першого курсу юнак пропрацював практикантом чотири місяці. Він займався упорядкуванням експонатів, написанням етикеток до зразків ґрунтів, гірських порід, зібраних експедицією В.В. Докучаєва в 1888–1894 рр. на території Полтавської губернії. З метою збирання природничих колекцій здійснював екскурсії переважно на околицях Полтави. Разом із братом, пристрасним мисливцем, полював на перепілок та інших видів птахів для подальшого виготовлення з них опудал для музею. Згодом полювання на птахів стало важливим службовим обов'язком В.Ф. Ніколаєва. Особливо запам'яталися В.Ф. Ніколаєву поїздки до цілинного степу, що зберігся у маєтку герцогів Мекленбургів-Стрілицьких у Костянтиноградському повіті (нині Красноградський район Харківської області), у травні під час цвітіння півоній (*Paeonia tenuifolia*) та липні, коли степ заповнила ковила (*Stipa dessioniana*). Під час цих подорожей братами Ніколаєвими зібрано гербарій степових рослин, сфотографовано ландшафти. Для цього використали тогочасну новинку французьких винахідників братів Люм'єр – растрові фотопластинки, що сприймали фарби [141, с. 7].

Удруге В.Ф. Ніколаєв працював практикантом у Полтавському музеї влітку 1912 р. – цього разу винятково в ролі ботаніка. У 1912 р. на клопотання місцевого губземства Департамент землеробства відрядив агронома-спеціаліста з двома помічниками (одним з яких був В.Ф. Ніколаєв) для облаштування показових ділянок у Переяславському та Золотоніському повітах. В.Ф. Ніколаєву було доручено обстежити флору заболочених річок Трубежу й Супою в Переяславському повіті Полтавської губернії (нині територія Київської області), де земство починало осушення земель [34, с. 39–42]. Пізніше він залучений помічником спеціаліста з культури боліт та луківництва Департаменту

землеробства П.В. Спесивцева (1885–1922). Таким чином молодий науковець долучився до масштабних робіт, які в підсумку стали основою для створення нової дослідної станції. Ця робота проводилася досить успішно. Згідно з розробленою методикою в різних частинах заплави закладали ділянки, на яких ураховували всі рослини, їхній видовий склад, особливості зростання [157, с. 13].

У своїх спогадах В.Ф. Ніколаєв писав, що ця місцевість підлягала осушенню і там уже працювала земська меліоративна партія, що проводила магістральний канал. Досліднику необхідно було зафіксувати склад флори й описати рослинність цієї місцевості перед осушенням, щоб потім встановити, який вплив здійснило осушення на зміни флори й рослинності. Із вибірково обстежених ним ділянок йому найбільше запам'яталося невеличке болітце біля с. Баришівки, що розташоване на другій річковій терасі. Заросле навколо суцільним верболозом, воно виявилось надзвичайно цікавим за своїм флористичним складом. На його поверхні в надлишку плавала водяна папороть (*Salvinia natans*), а все болото заросло сфагновим мохом, серед якого, розпластивши своє оригінальне листя, розміщувалися комахоїдні росички (*Drosera rotundifolia* L., *D. Longifolia* L., *D. Intermedia* Hayne). На вологих пісках, що оточували болото надміру траплялися грушанки (*Pyrola rotundifolia* L.) і верес (*Calluna vulgaris* (L.) Hull)» [141, с. 10].

У 1891 р. геоботанічне дослідження луків поблизу м. Переяслав здійснив також ботанік Й.К. Пачоський (1864–1942). Результати наукових пошуків він виклав у праці «Нарис флори околиць м. Переяслава Полтавської губернії», що побачила світ у 1893 р. Саме йому в 1913 р. було надіслано директором Природно-історичного музею Полтавського губземства М.Ф. Ніколаєвим зібраний його рідним братом – практикантом В.Ф. Ніколаєвим – гербарій, що налічував 432 представники флори долини р. Трубежа після проведених осушень [175, с. 21–44]. Професор Й.К. Пачоський дав їм високу оцінку і з'ясував, що знайдене В.Ф. Ніколаєвим болото стало найпівденнішою точкою поширення сфагнових мохів і було постгляціальним реліктовим комплексом. Таким чином в музеї, паралельно з упорядкуванням його виставкових частин, почалася і самостійна дослідницька робота з вивчення флори і фауни Полтавщини, до якої долучився В.Ф. Ніколаєв.

У результаті музей отримав можливість видати дві збірки і скласти бібліографію робіт із вивчення природи Полтавщини.

Зібраний В.Ф. Ніколаєвим гербарій нараховував близько 1000 екземплярів 550 видів рослин і значно поповнив фонди музею. Гербарій музею на той час складався переважно із зборів А.М. Краснова (учасника полтавської експедиції В.В. Докучаєва) і нараховував 862 гербарні аркуші. Доповідь про ботанічні дослідження в заплаві річок Трубежа та Супою В.Ф. Ніколаєв зробив у Харківському університеті на засіданні студентського гуртка любителів природи [157, с. 13].

У 1913 р. на сесії Полтавського земського зібрання було поставлено завдання з метою встановлення типів болотних ґрунтів провести попередні ґрунтово-болотні дослідження боліт і залежно від цього дослідження встановити райони поширення боліт різного типу [183, с. 92]. Зібрання вирішило провести відповідне обстеження в 1914 р. з метою розв'язання вищевказаних завдань з використанням наявного персоналу, достатнього часу й належного фінансування всього циклу робіт. Для останнього виділили по 725 руб. з місцевого бюджету й Департаменту землеробства. Для виконання цих досліджень був запрошений П.В. Спесивцев, програма вивчення боліт якого включала такі питання: 1) жива рослинність боліт; 2) потужність болота і його побудова; 3) походження й історія розвитку болота; 4) водний режим; 5) водно-фізичні властивості; 6) характер дна болота; 7) умови й характер експлуатації болота на даний час; 8) оцінка придатності його для цілей сільськогосподарського і промислового використання; 9) форми і суб'єкти болотознавства і його розміри; 10) ступінь кормової потреби і загальний стан скотарства в окрузі боліт; 11) характеристика лугових і пасовищних угідь даної місцевості [67, с. 93].

Зважаючи на попередні досягнення, П.В. Спесивцев у червні-вересні 1914 р. запросив В.Ф. Ніколаєва як ботаніка з розробленої ним методики долучитися до продовження роботи з обстеження ділянок болотистої місцевості річок Супою і Золотоноші (лівої притоки Дніпра, що протікає в межах Драбівського та Золотоніського районів Черкаської обл.), які не були охоплені раніше [200,

с. 6]. За ці дослідження передбачалася пристойна винагорода 75 руб. за місяць, проїзні й дорожні по районах [140, арк. 95–96]. У своїх спогадах В.Ф. Ніколаєв відзначав і складність своєї роботи, що полягала в перевантаженні спорядженням аж до ґрунтового бура. Обираючи нові місця для обстеження через кожні 3–4 дні, доводилося все майно переносити на власних плечах, оскільки жодних транспортних засобів молодий учений не мав, та вони й не могли бути використані в болотистій місцевості. Таке фізичне навантаження було вкрай виснажливим і стримувало темп роботи. Цього року дослідникові допомагала дружина Наталія Михайлівна Олеховська, донька першого завідувача музею М.О. Олеховського, з якою вони побралися у грудні 1913 р. [41, арк.1]. Молоде подружжя проживало в будинку М.О. Олеховського в Полтаві по вул. Пушкіна, 109 [86, с. 56]. Того ж року Н.М. Олеховська закінчила історико-філологічне відділення Московських вищих жіночих курсів, спеціалізувалася з історії Західної Європи. Певний час вона працювала у відділі народної освіти губернської земської управи, але полишила роботу через тяжку хворобу (туберкульоз) [198, с. 50].

За весь час роботи (з 8 червня до 24 серпня) В.Ф. Ніколаєв обстежив такі річки й болота (багна): р. Трубіж від Малої Стариці до Дубової Шиї, р. Супій від Згурівки до Пісчаного, р. Золотоношу; біля м. Золотоноші, с.с. Снігірівки й Антипівки, р. Сиру-Оржицю від с. Теплівки до с. Савинців, р. Оржицю від с. Савинців до с. Оржиці, р. Гнилу Оржицю від с. Стукалівки до с. Писарщини, болото Карань від с. Гусинців до с. Карані і болота Біле й Кругле, а також р. Недру біля с. Недрі. Двічі дослідник відвідав сфагнові болота біля с. Коржева і один раз солонці під Тамарівкою Пирятинського повіту. Річку Супій він обстежив двічі, враховуючи дослідження 1912 р. За кількістю В.Ф. Ніколаєвим обстежено близько 5000 десятин боліт, не рахуючи набережних лугів і островів [162, с. 39].

Завданням обстеження В.Ф. Ніколаєва було з'ясування основного складу рослинності болота, її відмінності як у межах усього болота, так і на окремих ділянках, з'ясування складу й фізико-хімічних властивостей ґрунтів, виїмка зразків (25x25x10 см.) і їх проб для подальшого аналізу, визначення умов «замулення» болота й висоти стану ґрунтових вод, вимірювання товщини

торф'яного шару на найбільш типових щодо рослинності місцях, зондування дна болота, описання мікрорельєфу болота і його топографічного стану. Серед додаткових завдань – зібрати короткі статистичні відомості про культуру боліт, їх експлуатації, загальний стан скотарства в окрузі болота, а також про те, кому належить болото та яку форму й розмір має володіння. Під час роботи В.Ф. Ніколаєву ще доручено в'яснити умови виникнення даного типу болота (очеретяного, осикового тощо). Головною метою всіх цих робіт було виявлення типу болота й умов його існування, що могло дати під час подальшої експлуатації відомості щодо придатності його для луківництва, оранки, торфодобування тощо. Особливо важливо було виявити ті зміни, що виникли на осушених чи тільки тих, що осушуються, болотах під впливом осушення [162, с. 42].

В.Ф. Ніколаєв зазначав, що широка програма обстеження, яку здійснити доводилося тільки одній людині на території 5000 десятин, і не стаціонарним шляхом, а поверхневими оглядами, несприятливо відбилися на самій роботі. Крім безпосереднього обстеження досліднику доводилося піклуватися про зібраний матеріал, його перевезення й охорону, особливо про зразки торфу (вагою близько 15 фунтів кожний). В.Ф. Ніколаєв наголошував, що всі ці перешкоди варто враховувати при подальших дослідженнях [162, с. 43].

Розпочинаючи обстеження річки чи болота, В.Ф. Ніколаєв зазвичай знайомився з предметом обстеження за літературними джерелами, робив спробу намалювати приблизні маршрути майбутніх екскурсій і занотовував найважливіші пункти свого дослідження. Склавши загальне уявлення про місцевість, він або розпочинав низку екскурсій з одного пункту, або ж увесь маршрут виконував за декілька днів, прямуючи весь час уперед (у такий спосіб він обстежив р. Трубіж, Супій і Оржицю).

Роботу В.Ф. Ніколаєв вів у такий спосіб: зорієнтувавшись на місці на певній ділянці болота, він записував типовий для нього склад рослинності й відмінності від нього на тій чи іншій площі (ці відмінності торкалися переважно густоти розподілу окремих видів рослин, появи або зникнення окремих із них), збирав рослини, означення яких вимагало перевірки, потім на тому ж місці брав щупом

проби торфу з глибини 25, 50, 70, 100 см, а іноді й глибше, невідкладно робив дослід на закипання торфу із соляною кислотою для виявлення кількості вуглекислих солей, зондував дно болота. Витягнуті проби нумерував і заносив їх опис у книжку під тими самими номерами. Крім проб торфу, брав проби мохового покрову й дерну. У деяких випадках брав ще зразки торфу розміром 25x25x10 см. і пакувалися у спеціально виготовлені для них дерев'яні скриньки (таких скриньок дослідник брав із собою на екскурсію по дві-три, а для того, щоб їх переносити наймав помічника) [162, с. 44].

Гербарний матеріал В.Ф. Ніколаєв збирав переважно зі злаків (трав) і осокам, що були найменш йому знайомі. Через пізній початок робіт збирання було ускладнене, оскільки рослини або вже відцвіли, або були скошені.

Лише у верхній течії р. Супою, між Яготином і Згурівкою, рослинність ще добре збереглася (це була перша екскурсія В.Ф. Ніколаєва, що припадала на 8–11 червня); тут стан рослинності дав змогу відразу орієнтуватися в її складі. У тих місцях, де вода була під покривом моху, досліднику доводилося ще вимірювати глибину її залягання. Для цього викопували ямки, які через деякий час наповнювалися водою до того рівня, на якому вона стояла під мохом чи ґрунтом. Одночасно з записом рослинності В.Ф. Ніколаєв робив замітки щодо мікрорельєфу болота і його топографічного стану, а під час переходів записував загальні відомості про всю місцевість. Після обстеження ділянки всі відомості про неї заносилися на спеціальну картку, а в тих випадках, коли ці відомості були занадто детальними, він робив вказівки, що подробиці можна знайти і в записках [162, с. 45].

Одночасно з описом найбільш заболоченої долини річки або болота В.Ф. Ніколаєв спостерігав за луками на схилах іншої тераси, що тягнулися вдовж берега, а також за островами по долинах річок. Із цих останніх місцевостей він відбирав як гербарний матеріал, так і зразки ґрунтів. Усього В.Ф. Ніколаєв обстежив 41 ділянку (деякі з них по р. Супою двічі). На цих ділянках було зібрано 717 листів гербарію, що презентують приблизно 400 видів болотних,

лучних (лугових) та лісових рослин. Зразків торфу (монолітів) зібрано 32, а проб (у мішечках) 600 [162, с. 45].

Згодом усі отримані результати В.Ф. Ніколаєв виклав у дипломній роботі «Рослинність заболочених річок у Західній частині Полтавської губернії». За неї його удостоїли диплома 1-го ступеня. Роботу опублікували в «Щорічнику Полтавського музею» (1919 р.) під заголовками «Рослинність багнищ західної частини Полтавщини» та «Особистий опис річок і багнищ» [230, с. 12].

У цьому звіті автор подав короткі відомості про результати своїх робіт, переважно про рослинність боліт. Детальніший опис цієї роботи і її результатів він планував опублікувати пізніше, після закінчення роботи з аналізу торфу і визначення мохів.

У Полтавському краєзнавчому музеї ім. Василя Кричевського зберігається 21 гербарний аркуш лучних трав, відібраних В.Ф. Ніколаєвим у червні 1914 р. з-поміж них – тонконіг із Переяславського повіту, лобода сиза із Золотоніського повіту, верба тритичинкова біля с. Дзюбівки Пирятинського повіту та гіркуш рослини нечуй-вітрова з долини р. Трубежа поблизу с. Вовчкового тощо.

У передмові до видання «Болотныя почвы Полтавщины и организация ихъ опытнаго изученія. Доклад губернской комиссии по опытному делу» [200, с. 3] П.В. Спесивцев відзначив подякою В.Ф. Ніколаєва та техніка з луківництва Полтавської губернської земської управи О.Я. Коновала за роботу зі збирання гербарного і ґрунтового матеріалу. Як указує автор, усі зібрані рослини були визначені студентами Харківського університету В.Ф. Ніколаєвим та А.Ф. Лепченком і перевірені професором А.Ф. Флеровим.

Отже, ще в студентські роки В.Ф. Ніколаєв вирізнявся спостережливістю, аналітичним і критичним мисленням. Усе це дало йому змогу цілеспрямовано, а також усебічно й ретельно вивчити фітоценози різних повітів Полтавської губернії, зокрема Зіньківського, Золотоніського, Костянтиноградського, Переяславського та Пирятинського. Як зазначає голова Полтавського відділення Українського ботанічного товариства В.М. Самородов, уже понад 100 років тому В.Ф. Ніколаєв зміг передбачити дію трансформації головних екологічно-

каркасних елементів природи Полтавщини, а саме боліт та русел річок, із їхньою різнотипною рослинністю [196, с. 89]. Ці дослідження дали змогу П.В. Спесивцеву першим звернути увагу на засоленість вапном гіпсово-осокових боліт Полтавщини [74, с. 6].

Про результати цих досліджень у 1914 р. П.В. Спесивцев доповів на засіданні Комісії з дослідної справи Полтавської губернської земської управи 5 грудня 1914 р., а впродовж 1915 р. опублікував їх у серії статей до щотижневика Полтавського товариства сільського господарства «Хуторянин». Вони мають здебільшого популяризаційний характер щодо раціонального використання 167 тис. десятин боліт Полтавської губернії. Серед них: «Наши болота» [201], «О болотахъ, ихъ осушеніи и распашкѣ» [202], «О торфяномъ топливѣ» [203] та «Пробные посѣвы на осушенныхъ болотахъ» (наведено результати пробних посівів протягом 1914–1915 рр. на супійських болотах) [204]. Останні дві наукові праці відіграли надважливу роль у створенні в цьому регіоні болотної дослідної станції.

5 листопада 1915 р. на засіданні Комісії з дослідної справи Полтавської губернської земської управи П.В. Спесивцев зачитав доповідь «Про облаштування болотного дослідного поля поблизу с. Підставків Золотоніського повіту». На зібранні було остаточно вирішено закласти постійну дослідну установу для культури боліт на території, розташованій у центрі осушених боліт по р. Супою, біля с. Підставків Золотоніського повіту. Ця ділянка належала до маєтку Державного поземельного банку і підлягала знищенню [34, с. 124].

2 січня 1916 р. на 51-й сесії Полтавського губернського земського зібрання прийнято таке рішення: на 1916 р. асигнувати для облаштування дослідного поля з вивчення культури болотних ґрунтів на одноразові витрати 4 500 руб. і на купівлю інвентарю 1 700 руб. Крім того, губернській управі було доручено вийти з клопотанням до Департаменту землеробства щодо додаткового виділення 4 500 руб. на будівництво і 850 руб. на придбання реманенту [68, с. 65]. Таким чином було організовано «дослідне поле спрощеного типу» [80, с. 60], єдине на той час в Україні [178, с. 39].

Як зазначає дослідник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи академік НААН В.А. Вергунов, П.В. Спесивцев особисто планував облаштувати дослідне болотне поле у верхів'ї р. Супою поблизу м. Яготина – у с. Панфилах [34]. Розгортанню дослідництва для потреб культури боліт, попри війну, сприяла відповідна підтримка полтавської громади.

На початку 1916 р. Полтавська губерньська земська управа запросила П.В. Спесивцева очолити Підставське болотне дослідне поле. Разом із літніми практикантами-слухачами Петроградських стебутських курсів Н.П. Пасинковою і О.В. Спесивцевою, будівельним техніком В.С. Шушаріним новий керманіч взявся облаштовувати дослідне поле [34, с. 132]. У 1916 р. були розбиті дослідні ділянки, почалося дослідження рівня стояння ґрунтових вод, проводили метеорологічні спостереження і вивчали дику флору. Протягом 1916–1917 рр. звели будинок для службовців і побудували стайню, закупили передбачений кошторисом рухомий і нерухомий інвентар. У 1918-му та в подальших 1919–1921 рр. повноцінна дослідницької роботи не велось. За цих обставин П.В. Спесивцев максимально зайнявся опрацюванням накопичених матеріалів і видав вищезгадану збірку «Болотныя почвы Полтавщины и організація ихъ опытнаго изученія», що побачила світ у Полтаві в 1919 р. [200]. У 1922 р. П.В. Спесивцев трагічно загинув, його посаду зайняв А. Варес. У першій чверті ХХ ст. під його керівництвом Підставська болотна дослідна станція, що перебувала на утриманні місцевого бюджету Шевченківської округи і на дотаціях Наркомзему УСРР (12 тис. руб. у рік), провела ботанічне вивчення Засульського плато, геоботанічне дослідження долини р. Супій (болотяних формацій) та відповідні вегетаційні й польові дослідні з сільськогосподарськими культурами на болотних ґрунтах [176, с. 97]. Слід зауважити, що ці матеріали не були опубліковані. Наприкінці 20-х рр. минулого століття виконувати обов'язки завідувача станції доручили П.С. Козлу.

Через невдалі спроби ввійти до нової повноцінної програми запропонованих досліджень із вивчення норм мінеральних добрив керівництво станції у 1935 р. звернулося по допомогу до головного методичного центру – Українського

науково-дослідного інституту сільськогосподарських меліорацій. Спеціальна комісія інституту вирішила відмовитися від розташування установи біля с. Підставків, а стаціонарні дослідження перенести до місця, запропонованого першим директором Підставського дослідного болотного поля П.В. Спесивцевим, а саме до с. Панфил Яготинського району Київської області.

Згідно з наказом Наркомзему УРСР № 35 від 1936 р. був створений Панфило-Яготинський центральний болотний опорний пункт. Науковим керівником усього спектра досліджень став майбутній член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленев [226, с. 174]. Роботою станції в цей період керував С.О. Паляничко, а загальна координація робіт покладалася на Київський гідромеліоративний інститут.

Після Другої світової війни знову змінилася назва установи – Панфільське болотне дослідне поле, під якою вона функціонувала до 1963 р. і підпорядковувалася Українському науково-дослідному інституту гідротехніки і меліорації. Після цього й до сьогодні Панфільська дослідна станція входить до мережі установ, підпорядкованих Національному науковому центру «Інститут землеробства НААН». За останні роки напрями діяльності станції розширилися. У першу чергу, були започатковано широкі дослідження з питань землеробства та агрохімії на мінеральних польових землях, а також розпочаті дослідження з питань технологій створення високопродуктивних біоенергетичних плантацій деревних та трав'яних біоценозів на вилучених з обробітку осушуваних торфовищах та селекції зернових культур. Щорічно станція вирощує та реалізовує сільськогосподарським підприємствам України понад 800–900 т насіння високих репродукцій зернових, зернобобових і технічних культур селекції установ Національної академії аграрних наук України [174].

Можна стверджувати, що дослідження болотної місцевості Переяславщини та суміжних районів, здійснені В. Ф. Ніколаєвим, стали передумовою для створення болотної дослідної установи. Водночас, після успішних досліджень вищезгаданих болотистих місцевостей авторитет В.Ф. Ніколаєва як ботаніка

почав зростати. Підтвердженням цьому є пропозиція В.І. Вернадського до вченого, що стосувалася організації Товариства дослідників Полтавщини.

У подальшому, у період підготовки до державних іспитів в університеті, В.Ф. Ніколаєв працював викладачем хімії, ботаніки, геометрії і латини (1915 р.) у Полтавському училищі садівництва (нині Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії).

Наприкінці 1915 р., після закінчення університету [99, арк. 34] на відмінно [70, арк. 1] (додаток В) та звільнення через хворобу серця від призову в Російську імператорську армію, В.Ф. Ніколаєва обрано за конкурсом завідувачем Полтавського краєзнавчого музею [168, арк. 31].

Підсумовуючи період навчання, можна стверджувати, що вплив на вибір професії мали кілька чинників. Перший – це родинне оточення. Приклад батька та старших братів сприяв зацікавленню живою природою. Вагомий внесок у здобуття нових знань зробило навчання в одному з найстаріших університетів Східної Європи, де викладали видатні професори В.І. Талієв, В.М. Арнольдї, В.К. Залеський; П.П. Сушкін, Д.М. Соколов, А.М. Краснов та ін. Слід відзначити, що В.Ф. Ніколаєв з юного віку відзначався працелюбністю. Прикладом цього є догляд за оранжереєю Ф.І. Власівського, практика в Тифліському ботанічному саду під керівництвом професора Ю.М. Воронова, у Полтавському земському краєзнавчому музеї, Департаменті землеробства з вивчення рослинності боліт західної частини Полтавської губернії, викладання хімії, ботаніки, геометрії і латини в Полтавському училищі садівництва тощо, що сприяло розвитку його практичних навичок.

2.2. В.Ф. Ніколаєв – завідувач Полтавського природничо-історичного музею

У період національно-культурного відродження України як серед дослідників, так і серед широких верств населення викликають велику зацікавленість питання вивчення рідного краю. Отож, першочерговим завданням

істориків-краєзнавців стає відродження забутих імен подвижників-науковців, завдяки яким, попри злидні, краєзнавчий рух існував. Важливе місце серед славетних імен вітчизняних краєзнавців належить Валентині Федоровичу Ніколаєву.

Полтавський земський краєзнавчий музей засновано в 1891 р. за ініціативою професора В.В. Докучаєва (1846–1903), який у 1890 р. запропонував створити в Полтаві природничий музей. На пропозицію В.В. Докучаєва план музею розробив ґрунтознавець, біолог, краєзнавець М.О. Олеховський. За цим планом музей складався із двох відділів: наукового (з геологічним, палеонтологічним, ґрунтовим, ботанічним, зоологічним підвідділами) і практичного (з підвідділами корисних копалин, сільськогосподарським, кустарним) [198, с. 11]. Музей був заснований як Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства.

В основу природно-історичного музею були покладені колекції, зібрані експедицією професора В.В. Докучаєва на території Полтавської губернії: зразки ґрунтів – 4 тис. одиниць; зразки гірських порід – 500 одиниць; гербарій – до 800 аркушів. Важливим надбанням музею стала подарована В.В. Докучаєвим колекція, яка розкривала його вчення про ґрунтові зони. Вона складалася зі схеми розподілу ґрунтових зон у Північній півкулі, вітрини зі зразками ґрунтів (у пробірках) з п'яти зон: бореальної, або тундрової, тайгової, чорноземної, ареальної, або пустельної, та латеритної (волого-спекотних країн), а також 23-х зразків із різних пунктів Європейської Росії, Кавказу, Туркестану, Індії, Цейлону. Значним поповненням музею стали зразки гірських порід, палеонтологічні залишки, зібрані під час додаткових геологічних обстежень Полтавського, Хорольського, Кобеляцького, Миргородського, Кременчуцького повітів Полтавської губернії, проведених улітку 1891 р. М.О. Олеховським разом з В.І. Вернадським, В.В. Докучаєвим та послідовниками останнього [198, с. 40].

М.О. Олеховський науково опрацював колекції експедиції В.В. Докучаєва, збори корисних копалин професора Харківського університету М.О. Гурова, інші надходження музею і проаналізував опис колекцій у звіті Полтавської губернської земської управи (1891 р.). Звіт опубліковано окремою брошурою накладом 1500

екземплярів і надіслано головам повітових управ, лікарям, учителям з метою залучення їх до подальшого сприяння діяльності земського музею [198, с. 37]. Діяльність завідувача музею сприяла тому, що багато аматорів, державних установ безкоштовно передавали свої колекції музею. Таким чином у перші два роки існування музей збагатився на 1700 експонатів.

З метою обнародування звітності Полтавського природничо-історичного музею почала виходити серія «Отчетов Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства», які спочатку видавалися як у формі доповнень до Звітів губернської земської управи, так і окремими випусками. Однак спочатку вони виходили нерегулярно. Збереглися публікації за 1891–1892, 1898, 1903, 1906–1913, 1914–1915, 1916–1917 рр. [62, с. 53]. Видання були грамотно укладені, звітні відомості доповнювалися додатками, текстовими виділеннями, що полегшувало пошук необхідної інформації у виданні.

У 1899 р. видано короткий каталог колекції музею, що на той час нараховувала 17226 предметів, основна частина яких зібрана особисто М.О. Олеховським під час досліджень губернії за дорученням земства [198, с. 41]. Важливим аспектом діяльності Полтавського музею був педагогічним напрям. При установі складалися колекції ґрунтів, корисних копалин, комах, які придбавали навчальні заклади, музеї, агрономічні установи, сільськогосподарські товариства тощо [198, с. 15, 17, 19].

В.Ф. Ніколаєв у 1963 р. підготував спогади про музей, які були опубліковані в 1991 р. до 100-річного ювілею установи. У своїх мемуарах учений відзначав, що до 1905 р. музей злидарював, оскільки розміщувався усього в трьох невеликих кімнатах флігеля у дворі земства, абсолютно непристосованих під музей. По суті, він складався з двох самостійних музеїв: природно-історичного та етнографічного із окремими завідувачами. За його словами вченого, природно-історичним музеєм завідував учень В.В. Докучаєва, тесть В.Ф. Ніколаєва М.О. Олеховський. Етнографічний музей очолював художник і великий любитель української етнографії К.В. Мощенко (1876–1963), який зібрав у ньому велику кількість

українських візерункових тканин, килимів, плахт, гончарних виробів, писанок та інших предметів побуту [141, с. 6].

У 1902 р. музей перевели в інше приміщення – на верхній поверх новозбудованого просвітницького будинку імені М.В. Гоголя (нині приміщення Державного архіву Полтавської області).

У 1906 р. до музею надійшли матеріали з етнографії (20 тис. експонатів) меценатки К.М. Скаржинської (1853–1932), зібрані нею у своєму маєтку на хуторі Кругликах на Лубенщині. Серед переданих матеріалів – унікальна колекція писанок та наукова бібліотека (4 тис. томів), а також 3836 експонатів із природознавства (мінералогії, геології, біології). Цінні колекції східних старожитностей (понад 4,5 тис. предметів) упродовж 1894–1913 рр. до музею передав військовик П.П. Бобровський (1861–1944) [141, с. 7].

На початку 1909 р. в просвітницькому будинку імені М.В. Гоголя завершено облаштування історичного, церковного та етнографічного відділів, у той же час природничий, археологічний, та історико-етнографічний «немісцевого характеру» (колекції П.П. Бобровського та К.М. Скаржинської) відділи музею були відкриті на третьому (мансардному) поверсі нового будинку Полтавського губернського земства. Того ж року М.О. Олеховський розпочав інвентаризацію музейних експонатів, дані про які записували до хронологічного та карткового каталогів. У першому експонати розташовувалися в порядку їх надходження, сюди були включені всі виставкові (представлені в експозиції) експонати. Основні наукові предмети з повним їх описом заносилися до карткового каталогу, а згодом розставляли за системою, розробленою завідувачем. Ця система мала за мету загальноосвітнє ознайомлення із природними умовами та історією Полтавської губернії [198, с. 37].

У 1909 р. М.О. Олеховський захворів і не міг приділяти музею належної уваги. На той час штат музею складався із 3-х чоловік: завідувача, діловода і служителя. Врахувавши ускладнені умови, що створилися для музею, Губернська земська управа вирішила ввести в штат музею нову одиницю – помічника завідувача. На цю посаду був запрошений брат В.Ф. Ніколаєва – М.Ф. Ніколаєв.

Наприкінці 1909 р., після смерті М.О. Олеховського М.Ф. Ніколаєва обрано за конкурсом завідувачем музею [141, с. 8].

У своїх спогадах В.Ф. Ніколаєв відзначав діяльність брата на цій посаді. Зокрема, дізнавшись із літературних джерел і під час своїх поїздок в інші міста (Харків, Катеринослав, Київ, Москва) про різні краєзнавчі музеї, ознамившись із прикладами оформлення експонатів і облаштуванням вітрин для них, він виклопотав у губернської земської управи досить великі асигнування – більші, ніж звичайний річний бюджет музею (близько 15.000 рублів) для виготовлення спеціальних музейних вітрин. Крім того, і щорічний бюджет був дещо збільшений, що давало змогу купувати експонати, виписувати літературу як російською, так і іноземними мовами, переважно довідкові видання з ботаніки та зоології. [141, с. 8].

У 1909 р. штат музею поповнився ще однією одиницею – препаратором, до обов'язків якого входило виготовлення опудал різних тварин і монтаж окремих вітрин, де демонструвалися з представники тваринного і рослинного світу у природному середовищі [141, с. 8].

Для поповнення музею новими експонатами щорічно на літній період запрошували одного або двох практикантів, які збирали, переважно в околицях м. Полтави, найрізноманітніших представників фауни і флори. Як уже зазначалося, серед практикантів свого часу був і В.Ф. Ніколаєв. У дореволюційний період практикантами в музеї працювали М.Ю. Войтоніс (1887–1946, згодом доктор – біологічних наук, професор, зоопсихолог, завідувач кафедри психології і педагогіки Кримського державного педагогічного інституту), М.І. Гавриленко (1889–1971, орнітолог, краєзнавець, згодом – завідувач відділу природи музею, викладач Полтавського педагогічного інституту), Д.О. Оглоблін (1893–1942, згодом – ентомолог музею, заступник завідувача Художнього музею Полтави, позаштатний професор ентомології в Полтавському сільськогосподарському інституті), С.О. Іллічевський (1895–1956, ботанік, географ, фенолог, згодом завідувач – відділу природи музею) та інші [141, с. 9]. Можна зробити висновок, що майже всі практиканти музею в майбутньому стали

відомими фахівцями у своїх галузях. У 1912 р. для завідування археологічним відділом музею був запрошений видатний археолог В.М. Щербаківський (1876–1956), який був схильний розглядати цей відділ як самостійний музей, але фактично обіймав посаду помічника завідувача природно-історичного музею. Сам М.Ф. Ніколаєв працював переважно як організатор, але певну увагу приділяв вивченню паразитичних грибів, пройшовши спеціальний курс фітопатології у відомого міколога А.А. Ячевського. Варто зазначити, що за час керування М.Ф. Ніколаєва «Отчеты Естественного-исторического музея Полтавского губернского земства» змінили назву на «Ежегодник Музея Полтавского губернского земства» (з 1911 р.), і їх видання стало регулярним [62, с. 52–53].

За період 1910–1915 рр. М.Ф. Ніколаєв передав до фондів музею особисто зібраний гербарій, ентомологічну колекцію (Hemiptera-Heteroptera), опудала та тушки птахів [198, с. 56]. Працюючи директором музею, М.Ф. Ніколаєв уперше з моменту його заснування налагодив опис експонатів та фондів колекцій, завів інвентарні та карткові каталоги, репрезентував музей за межами Полтавської губернії, зокрема на Катеринославській обласній сільськогосподарській виставці (1910 р.). Як і його попередник, М.Ф. Ніколаєв тісно співпрацював із Полтавським товариством сільського господарства. Він першим на теренах Полтавщини відстоював ідею створення повітових сільськогосподарських музеїв, вперше висловивши її на губернській агрономічній нараді в Полтаві 24–27 листопада 1913 р. [198, с. 56].

За свідченнями В.Ф. Ніколаєва, у 1915 р., під час Першої світової війни, М.Ф. Ніколаєв був мобілізований земством на роботу з надання допомоги армії, яка почала відчувати гостру потребу не тільки в озброєнні, а й у продовольстві, одязі, медикаментах тощо. Саме тому він посів важливе місце в Головному з постачання армії комітеті Всеросійських земського і міського союзів («Земгор») – створений в Російській імперії в 1915 р. на базі земств і міських дум посередницькій структурі з розподілу державних оборонних замовлень. Робота потребувала його перебування на південно-західному фронті, в армії генерала Брусилова, тому унеможливила продовження праці в музеї. За його

пропозицією Губернська земська управа запросила В.Ф. Ніколаєва виконувачем обов'язків завідувача музею, оскільки він добре знався на роботі установи та був знайомий з планами брата. В.Ф. Ніколаєв на той час навчався на останньому курсі університету, готувався до складання державних іспитів, що не вимагало перебування в Харкові, і мав відстрочку від призову в арію до закінчення університету.

Отже, В.Ф. Ніколаєв, будучи молодим фахівцем, очолив установу, яка стояла на міцному фундаменті, закладеному його першими завідувачами М.О. Олеховським та М.Ф. Ніколаєвим, у складний період військових протистоянь та перебудови суспільства (Перша світова війна, Жовтневий переворот, українські революції). Крім завідувача, у 1915 р. в музеї працювали археолог В.М. Щербаківський і діловод, препаратор і служитель були призвані до армії. Відвідуваність музею значно знизилася, екскурсії проводилися рідше, і загалом робота в музеї була зведена до мінімуму [141, с. 11].

Наприкінці 1915 р. В.Ф. Ніколаєв склав державні іспити в університеті та підлягав призову в армію. Однак військово-медична комісія констатувала у нього серйозне захворювання серця. Згідно зі статтею 63 як через подібні захворювання призовники звільняються від військової служби назавжди. Кілька разів на рік В.Ф. Ніколаєва перевіряли у військово-медичній комісії, і вона звільняла його від призову в армію.

На початку 1916 р. М.Ф. Ніколаєв сповістив Губернську земську управу про неможливість зберігати за собою посаду завідувача музею і просив призначити конкурс на заміщення цієї посади. В оголошеному конкурсі взяли участь два ботаніки: В.Ф. Ніколаєв та О.А. Яната (1888–1938), який згодом став секретарем Сільськогосподарського наукового комітету України, організатором Інституту прикладної ботаніки та Інституту рослинництва. Губернська земська управа вважала, що В.Ф. Ніколаєв є більш бажаним кандидатом і обрала його на вакантну посаду, яку він обіймав, згідно з офіційною біографією, до 1922 р. [168, арк. 29 зв.]. Короткий час практикантом музею був брат Федір Ніколаєв, який зібрав багатий матеріал з вивчення мишоподібних гризунів Полтавщини, проте

робота не була завершена через призов дослідника на військову службу [198, с. 56].

Через згорання діяльності в музеї В.Ф. Ніколаєв, крім обслуговування відвідувачів, займався науковою роботою, обробляючи свої ботанічні збори 1910 1912 і 1914 рр.

У 1916 р. за пропозицією В.І. Вернадського В.Ф. Ніколаєв розпочав роботу з організації Товариства дослідників Полтавщини, на основі якого було створено Полтавське товариство любителів природи. Незважаючи на те, що остаточну організацію товариства було відтерміновано на півтора року, В.Ф. Ніколаєв не знімав із порядку денного питання комплексного вивчення і охорони природи Полтавщини.

У своїх спогадах В.Ф. Ніколаєв відмічав значні зміни в житті музею, що відбулися після Лютневої і особливо після Жовтневої революцій 1917 р. Завідувач музею акцентував увагу на збільшенні відвідуваності установи вже влітку 1917 р., зокрема солдатами та офіцерами, що перебували на лікуванні в полтавських лікарнях. Після Лютневої революції Губернське жандармське управління під тиском революційно налаштованих осіб передало для зберігання в музей свій архів і архів генерал-губернатора Галичини, які мали величезну історичну цінність [141, с. 12].

Після Лютневої революції робітники і службовці почали об'єднуватися у професійні спілки. У Полтавській губернській земській управі також була організована професійна спілка – Союз працівників земств і міст. Правління цього союзу було вибрано таємним голосуванням, кандидати у члени правління обиралися за двома списками: «лівих», який об'єднував кандидатів від лівих кадетів (конституційно-демократична партія) до більшовиків, і «правих» (від октябристів до реакціонерів). У першому списку прізвище В.Ф. Ніколаєва стояло першим, тому з-поміж обраних семи членів правління (4 з першого списку і 3 – із другого) його обрали головою. Хоч правління і складалося з різних за своїми політичними поглядами осіб, у своїй роботі воно було дуже активним, наполегливо відстоювало інтереси працівників земства, претендувало на участь у земських

справах. Зокрема, їм вдалося домогтися постанови Губернської земської управи про включення голови правління Спілки до складу її колегії з правом вирішального голосу і правом «вето» на низку постанов Управи, що стосувалися головним чином справ про працю і життя колективу Губернського земства [141, с. 13].

Жовтнева революція була сприйнята різними верствами населення по-різному, перша радянська влада втрималася в Україні, як відомо, недовго. Загострення стосунків між Полтавською Радою робітничих, селянських і солдатських депутатів і гайдамаками призвело до розгрому будівлі ради. Незабаром після цього кільком працівникам Губернського земства, серед яких був В.Ф. Ніколаєв, вдалося проникнути в розгромлену будівлю і врятувати низку документів, у тому числі і протоколи засідань Ради. Ці документи надійшли до музею і були покладені разом зі згаданими вище документами жандармського управління в основу Центрального історичного архіву Полтавщини. Коли радянська влада йшла з Полтави, керівники установ були викликані до Виконкому (Ревкому), де кожному з них були видані досить великі суми грошей на витрати установі на той період, поки буде відсутня радянська влада. За спогадами В.Ф. Ніколаєва, йому було вручено близько 5 мільйонів рублів, і розуміючи, що ці гроші втратять свою цінність із приходом нової влади, він за порадою товаришів по музею вніс їх у той же день у вигляді авансів деяким приватним торговцям і в друкарню, що частково зберегло їх [141, с. 14].

Після захоплення влади в Україні гетьманом П.П. Скоропадським, а потім – А.І. Денікіним, В.Ф. Ніколаєв відзначив цікаве для музею явище. Частина поміщиків почала посилено здавати в музей предмети з родинних колекцій. Це були картини, килими, старовинна зброя, рідкісні книги, сімейні архіви. Губернська земська управа, склад якої змінювався, такому перетворенню музею в «камеру зберігання» не перешкоджала. Повернення предметів власникам фактично не проводилося [141, с. 14]. Посада голови правління Спілки давала В.Ф. Ніколаєву змогу категорично виступати проти видачі з музею предметів, зданих до нього «на зберігання» різними особами. Під час відступу денікінців із

Полтави в 1919 р. військові планували взяти В.Ф. Ніколаєва в заручники, через що йому довелося переховуватися [157, с. 19–20].

У березні 1918 р. у стінах музею, який на той час мав назву Полтавський народний природничо-історичний музей, засноване Полтавське товариство любителів природи. Це підкреслює ключову роль у його створенні завідувача музею В.Ф. Ніколаєва [61, с. 9–61]. Установа була осередком науково-дослідної та освітньої роботи. Природничо-історичний музей брав участь у практичних природоохоронних заходах земства: залісненні рухомих пісків, переоцінці земель, створенні в Петровському парку ботанічного саду тощо. За пропозицією музею земство на початку ХХ ст. порушило питання про створення заповідників, охорону окремих видів рослин і тварин, які складають реліктову флору і фауну Полтавщини, популяризацію ідей охорони природи через друковані видання, лекції.

В.Ф. Ніколаєва було обрано секретарем товариства. До організації долучилися співробітники музею М.Я. Рудинський, В.М. Щербаківський. Полтавське товариство любителів природи функціонувало до березня 1919 р. З від'їздом з Полтави академіка В.І. Вернадського діяльність товариства поступово припинилась, В.Ф. Ніколаєв згодом занурився в роботу Комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Полтавщини, організовував експедиції в губернії з метою пошуку і збереження коштовностей і старожитностей поміщицьких садиб для музею.

Після повернення радянської влади в Полтаву голова Полтавського революційного комітету (ревком) А.І. Бутенко (1889–1965) викликав до себе членів Правління профспілки земських і міських працівників і запропонував їм узяти активну участь в утворенні громадянської революційної влади на Полтавщині на правах членів ревкому. В.Ф. Ніколаєву як біологу за освітою було доручено очолити медичну частину. Завідувач музею, до слова, був безпартійним. До його обов'язків входило розміщення й забезпечення доглядом великої кількості поранених та хворих червоноармійців та тих, хто лишився після відступу денікінської армії. В.Ф. Ніколаєв займався цим, поки не був

організований Полтавський губернський виконавчий комітет (губвиконком), який звільнив від обов'язків членів ревкому, обраних раніше членів профспілки. Губернська земська управа була ліквідована, а її будівлю передали Полтавській губернській раді народного господарства (губраднаргосп), за винятком мансардного приміщення, у якому розташовувався музей [141, с. 16].

З цього часу на робітників музею, штат якого значно збільшився, покладалися обов'язки обстежити, взяти на облік, у певних випадках безоплатно вилучити найцінніші предмети старовини й мистецтва, що зберігалися в установах і приватних осіб. Для виконання цього завдання при музеї була організована Комісія з охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва. В.Ф. Ніколаєв як завідувач музею став головою цієї комісії. Членам комісії надавалося право огляду покинутих квартир і маєтків та вилучення з них музейних цінностей. Голова комісії отримав право регулярно оглядати склад Губернської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ГубНК) і відбирати ті предмети, які він вважав за необхідне помістити в музей, тобто цінних з наукового погляду. У поняття музейних цінностей входили досить різноманітні назви предметів: картини, гобелени, килими, бронза, фарфор, старовинні меблі, кустарні вироби з українським орнаментом, архівні матеріали, книги наукового змісту тощо [141, с. 16].

Вилучення музейних цінностей сприймалося населенням по-різному, при відсутності власника вилучення проводилося беззастережно згідно з наявними у співробітників музею мандатами. При наявності власника речі у більшості випадків бралися за описом на облік зі складанням актів про відповідальність власників за збереження взятого на облік [141, с. 16].

Під особливу охорону музею взято будинок, у якому жив видатний український письменник В.Г. Короленко (1853–1921). Його старшу доньку Софію (1886–1957) було запрошено працювати в музей (згодом вона стала засновницею та першим директором Літературно-меморіального музею В.Г. Короленка), а чоловік молодшої доньки Наталії – К.І. Ляхович (1885–1920) – був призначений

першим завідувачем Центрального історичного архіву Полтавщини – філії музею [141, с. 17].

У своїх спогадах В.Ф. Ніколаєв відтворив деякі факти вилучення музейних цінностей. Зокрема, близько 10 днів він з помічником, археологом М.Я. Рудинським (1887–1958), проводив опис і вилучення цінностей у маєтку князя Кочубея в Диканьці. Завідувач музею прибув до маєтку, коли там перебували радянські війська.

Кочубеї володіли незліченними багатствами, представники усіх гілок роду були людьми заможними, знатними. Але особливо ушавленими виявилися ті, хто мав безпосередній стосунок до Диканьки: генеральний писар, згодом генеральний суддя Війська Запорозького Василь Леонтійович Кочубей (1640–1708) та його правнук Віктор Павлович Кочубей (1768–1834) – державний діяч, дипломат, граф (1799), князь (1831), міністр внутрішніх справ, голова Державної ради та Комітету міністрів, канцлер Російської імперії (1834). В.Л. Кочубей отримав універсал на володіння Диканькою від гетьмана Івана Самойловича в 1682 р. Тут зростала його донька Мотря, яка стала відомою завдяки романтичній історії кохання до неї старого гетьмана Івана Мазепи, і тим опосередкованим чинником, що призвів спочатку до занепаду становища роду, а потім різко здійняв його до нечуваних вершин. Страта В.Л. Кочубея, а згодом розкриття істини та царська милість назавжди були закарбовані в родовому гербі Кочубеїв у вигляді зображеного на блакитному тлі кривавого серця з двома золотими рівносторонніми хрестами в ньому. Цей герб із девізом був на різних речах, що належали родині, був він і своєрідною окрасою розкішного квітника величного палацу в Диканьці, будівництво якого розпочав В.П. Кочубей у 1800 р. До його зведення були залучені кращі зодчі тогочасної Росії: Джакомо Феррарі (1746–1807), Джакомо Кваренгі (1744–1817), М.О. Львов (1753–1803), Луїжджі Руска (1762–1822). Споруджений у стилі класицизму двоповерховий палац, головний фасад якого прикрашав шестиколонний портик іонічного ордера з трикутним фронтоном, сполучався одноповерховими галереями з двома двоповерховими флігелями, прикрашеними чотириколонними портиками й увінчаними

декоративними банями. Парковий фасад палацу оздоблювала перекрита банею напівротонда, від якої вели сходи до квіткової тераси, що переходила в пейзажний парк. Палац нараховував понад 100 з великим смаком оздоблених кімнат. Їх наповнювали коштовні меблевi гарнітури, у тому числі часів Петра I та Катерини II, порцеляна найвідоміших європейських та російських підприємств, твори живопису й графіки майстрів найрізноманітніших шкіл та епох, скульптура, килими, італійські, французькі, фламандські гобелени, богемське скло, художні вироби із золота і срібла. Тут був унікальний музей українських старожитностей. Серед різноманіття столових і чайних сервізів з англійськими, французькими та австрійськими марками В.Ф. Ніколаєва вразив столовий сервіз, зроблений у Франції зі скла із золотими монограмами Кочубеїв. Нащадки козацько-старшинського роду вкладали величезні кошти в колекції, що створювалися століттями і передавалися у спадок. Останнім власником Диканьки був В.С. Кочубей (1860–1923). При ньому господарство набуло неабиякого розквіту [20].

Великою цінністю була унікальна бібліотека, що розміщувалася у службовій будівлі (контора). Вона займала цілу кімнату і розташовувалася в чудових книжкових шафах роботи місцевих кустарів. У цій бібліотеці, яка належала канцлеру уряду періоду імператриці Катерини II графу О.А. Безбородьку (1747–1799), були зібрані книги XVI-XVIII століть у дорогих шкіряних палітурках. На момент приїзду завідувача музею все майно в будівлі, крім кількох старовинних пістолетів і шабель, було в повній цілості. Працювала навіть електростанція [141, с. 18].

Через недостатність часу і транспорту було неможливо вивезти з маєтку все, що зібрано, і мало історичну цінність. Тому В.Ф. Ніколаєв вирішив узяти найцінніше: більшу частину картин, бронзи, килимів, усю старовинну зброю, з кожного сервізу було відібрано по одному предмету відповідного найменування.

Особливо цікавив музейників архів князівської родини, який вони знайшли в підвальному приміщенні, схованому за портретом В. Кочубея в молитовні. Документи були вивезені до Полтави, а згодом переведені до Центрального

історичного архіву СРСР (нині зберігаються в Центральному державному архіві стародавніх актів у Москві). Цей архів є справжнім раритетом, складався із 725 одиниць зберігання за період 1661–1916 рр. [157, с. 7].

Надалі у В.Ф. Ніколаєва виникли труднощі з вивезенням відібраних матеріалів. Ініційовані ним збори селян Диканьки і службовців маєтку князя Кочубея засвідчили категоричний спротив цьому намаганню. За словами учасників зборів, князь обіцяв, що колись усе його майно повинне перейти селянам, і вони мають піклуватися про його охорону. У цій ситуації В.Ф. Ніколаєв знайшов компроміс, запропонувавши жителям Диканьки організувати в палаці власний музей, підібрати для нього відповідні експонати з предметів, що є в палаці, а також привезених із Полтави, що відображали природу, селянський і поміщицький побут Диканьки. За це музейникам було дозволено вивезти невелику частину майна, куди входили найцінніші експонати для Полтавського музею. Упродовж кількох днів В.Ф. Ніколаєв з допомогою М.Я. Рудинського та кількох службовців маєтку перетворив кілька кімнат на нижньому поверсі палацу в музей Диканьки, замовивши з Полтави низку експонатів із природи губернії і з української етнографії. Після отримання дозволу на вивезення відібраного майна і надання кількох підвод з воловою упряжкою, музейникам вдалося довести його в Полтаву. На перевезення пішло близько двох днів. В.Ф. Ніколаєв із сумом зазначав, що палац і організований у ньому музей після їхнього від'їзду зазнали нападу зграї грабіжників, які розтягли низку предметів і спалили весь палац та службові приміщення. Було знищено і всю бібліотеку графа Безбородько, багато книг було кинуто в ставок, а частину (Палласа, Гюльденштедта, довідники французькою мовою та ін.) музейники згодом виявили на базарі в Полтаві [141, с. 19].

Таким чином, з маєтку князів Кочубеїв у Диканьці В.Ф. Ніколаєв вивіз 235 картин, 332 вироби з фарфору, 72 одиниці старовинної зброї, 58 книг із мистецтва, 25 ікон, 70 предметів із срібла та бронзи, церковне начиння [157, с. 7]. Більшість із врятованих тоді предметів були втрачені в роки Другої світової війни.

Отже, В.Ф. Ніколаєв зробив спробу створити місцевий музей у маєтку Кочубеїв з метою збереження історично цінного майна. Завдяки його зусиллям уціліли архів та особливо старовинні цінні речі власників маєтку. Проведений ученим облік дає можливість скласти уявлення про надбання князівської родини, які згодом були спалені та розграбовані. Відображені у спогадах факти та проведена В.Ф. Ніколаєвим робота дасть можливість відшукати втрачені матеріали.

Значну кількість предметів музейного характеру було вилучено також у маєтках інших поміщиків, зокрема князя Рєпніна (Яготин), графа Мусіна-Пушкіна, гірничопромисловця Іловайського та ін. Далекі родичі М.В. Гоголя – сестри Бикові передали в музей деякі його особисті речі (конторка, циліндр). Досить багато цінних предметів передавали добровільно в музей представники інтелігенції. Було вилучено матеріали з полтавської квартири художника І.Г. Мясоєдова (1881–1953), сина художника-передвижника Г.Г. Мясоєдова (1834–1911), який переїхав до Криму, а згодом емігрував. Крім того спеціальними квартальними комітетами в кожній квартирі проводилася перевірка надлишків одягу, білизни і продуктів, під час якої в музей було передано цікаві предмети старовини й мистецтва. З вищесказаного можна зробити висновок, що В.Ф. Ніколаєв виконував масштабну роботу з наповнення музею та обліку майна, яке в буремні часи воєнних дій знищувалося ‘ розкрадалося [141, с. 22].

В.Ф. Ніколаєв проявив різнобічний талант організатора, еспозиціонера, дослідника для підняття рівня земської музейної установи з метою збереження в роки революції і громадянської війни. Варто зауважити, що у своєму щоденнику 12.04.1918 р. В.І. Вернадський зазначав, що «цікаве ставлення до українського питання творчих сил в Полтаві – негативне...Серед працюючих натуралістів – жодного національно налаштованого українця. А тут є науково-працюючі: ботанік і ентомолог (мухи) В. Ніколаєв, мікол[ог] Н.Ф. Ніколаєв, два надійних ентомолога (іхневмони і земл[яні] блохи) Оглобліни, ботан[ік] Ящурковський, орнітолог Гавриленко, ентом[олог] Знаменський і т.д.» [36, с. 71]. З цього запису зрозуміло, що В.І. Вернадський високо цінував наукову діяльність В.Ф. Ніколаєва. Щодо

ставлення останнього до національного питання, то можна стверджувати, що в подальшому В.Ф. Ніколаєв активно долучився до процесу українізації. Одним із підтверджень цього є те, що за керівництва В.Ф. Ніколаєва в 1919 р. звітні матеріали музею за 1916–1918 рр. вперше опубліковані українською мовою під назвою «Щорічник Полтавського народного Природничого музею» [62, с. 52]. Взагалі вся подальша діяльність В.Ф. Ніколаєва із збереження пам'яток старовини, мистецтва й природи, участь в організації Українського народного університету і підготовка матеріалів з української наукової природознавчої термінології підкреслює його патріотичні погляди. Крім вищезгаданого «Щорічника Полтавського народного Природничого музею» серед видавничої продукції музею періоду 1915–1920-х рр. переважали невеликі за обсягом науково-популярні роботи, випущені за ініціативи завідувача музею. Ці видання супроводжувалися анотаціями, в яких основна увага акцентувалася на характеристиці змісту роботи, наочного супроводу (ілюстрацій, таблиць тощо).

Попри на таку самовіддану працю, В.Ф. Ніколаєв після встановлення радянської влади був заарештований. Свідченням цього є запис у щоденнику полтавця О.О. Несвіцького від 11 грудня 1920 р.: «У сьогоднішньому номері «Известий» вміщено список 32 чоловік, розстріляних за присудом ЧК за контрреволюцію, участь у «повстанцях», в загонах С. Петлюри. Заарештовані... завідувач музею В.Ф. Ніколаєв» [132, с. 197].

У своїй анкеті на посаді методолога Головного політико-просвітницького комітету В.Ф. Ніколаєв писав: «У 1920 р. був заарештований на 20 днів Полтавської ГНК за знайдені в моєму письмовому столі годинник дружини, два підстаканники і браслет, а також кубок з монетами мого знайомого» [5, арк. 1]. При цьому під судом і слідством не був. В.М. Самородов вважає, що цей арешт міг бути пов'язаний із попередньою політичною діяльністю В.Ф. Ніколаєва, адже влітку 1917 р. на виборах до Полтавської міської думи він балотувався за кадетським списком [198, с. 8]. На думку дослідника, він пройшов до думи, обійнявши в ній посаду помічника голови. На це вказує у своїх щоденниках видатний письменник В.Г. Короленко в записі від 1 листопада 1917 р.:

«...Ніколаєв усе ж досі не вирішив відношення своєї партії с[оціалістів] р[еволюціонерів] до Тимчасового уряду: за Тимчасовий вона чи проти» [100, с. 85]. В.Є. Борейко вважає, що В.Ф. Ніколаєву допоміг звільнитися з лещат губНК голова губвиконкому В.І. Порайко, який прихильно до нього ставився [17, с. 56]. У своїх спогадах В.Ф. Ніколаєв цього інциденту не згадує.

Таке накопичення нового матеріалу вимагало розширення приміщення музею. Завідувач Полтавського губернського відділу народної освіти (губнаросвіти) О.М. Мізерницький ініціював передачу всієї будівлі губраднаргоспу музею, оскільки вона сама мала музейну цінність. Ця будівля зведена Полтавським губернським земством з нагоди святкування 200-річчя Полтавської битви. Будинок споруджено в 1903–1908 рр. за проєктом архітектора В.Г. Кричевського (автора малюнка Державного герба України). Будинок Полтавського губернського земства став першим зразком нового українського архітектурного стилю на Полтавщині [190]. У вестибюлі цієї будівлі і деяких коридорах були стінні фрески, виконані художником М.С. Ткаченком (1860–1916). У залі розміщувалися три вправлені в стіни картини художника С.І. Васильківського (1854–1917). Ідею О.М. Мізерницького підтримав голова губвиконкому В.І. Порайко (1888–1937) відповідною постановою, винесеною наприкінці 1920 р. Губраднаргосп було переведено в приміщення губвиконкому останній перемістився в будівлю губНК. Для перевезення всіх установ був повністю задіяний транспорт міста.

Для організації нового музею – Центрального пролетарського музею Полтавщини – губвиконком призначив комісію особливого призначення, до якої увійшли: В.І. Порайко (голова), О.М. Мізерницький (заступник голови), В.Ф. Ніколаєв (відповідальний секретар і завідувач майбутнього музею). В.М. Самородов стверджує, В.Ф. Ніколаєв був головою Комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Полтавщини – першого подібного комітету серед тогочасних губерній, створеного раніше за Всеукраїнський [196, с. 94]. В автобіографії зазначається, що у період 1919–1923 рр. учений головував

на Державній комісії з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Полтавщини [168, арк. 31].

Відкриття установи приурочили до святкування дня Жовтневого перевороту (7 листопада 1920 р.). Крім всієї будівлі Губернської земської управи, у розпорядження музею передавалися ще дві споруди в центрі міста, недалеко від будинку, у якому жив письменник В.Г. Короленко. В одному з них розмістили Центральну полтавську наукову бібліотеку (нині Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І.П. Котляревського), а в іншому – Центральний історичний архів Полтавщини, фонди яких настільки розрослися, що потребували спеціальних приміщень. За період 1918–1923 рр. фонд бібліотеки зріс із 18 тис. томів (з них 800 українською) до 100 тис. томів. Після перевезення з Петрограда картин колекції художника-передвижника М.О. Ярошенка (1846–1898) у 1917 р. планувалося відкриття художнього музею, що відтермінувалося через соціально-політичні зміни в регіоні. Півтора року збірка простояла у вестибюлі Просвітницького будинку імені М.В. Гоголя не розпакованою. Для картинної галереї, що стала філією Центрального пролетарського музею Полтавщини, з ініціативи М.Я. Рудинського було відведено окремий будинок, споруджений у стилі неокласицизму за проектом архітектора П.Ф. Альошина (нині Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка) [141, с. 23].

До предметів майбутнього музею додано експонати етнографічного музею та музею Полтавської битви, який зазнав пограбувань у роки визвольних змагань. Для збагачення етнографічного відділу (предмети українського побуту) музею були передані зі складу колишнього губернського земства всі кустарні вироби з українським орнаментом (килими, вишивка, гончарний посуд, різьблені з дерева вироби), зібрані там для виставки, що планувалася в США ще в довоєнний період. Вартість цих експонатів обчислювалася в кілька сот тисяч рублів у золотій валюті. Для умеблювання великої зали в музеї використано обладнання зали Полтавського музичного училища. Кошти, необхідні для організації музею, були

виділені Наркомосом із тих, що планувалися на створення в Полтаві медичного навчального інституту [141, с. 24].

В.Ф. Ніколаєв планував поділити музей на відділи:

1) Природничо-історичний з експонатами з геології, ґрунтознавства, зоології та ботаніки. До цього ж відділу була зарахована і невелика астрономічна обсерваторія;

2) Історико-етнографічний з підвідділами: історичним, українського селянського побуту, поміщицького побуту, міжнародної етнографії (колекції П.П. Бобровського), знаменитих полтавців, церковної старовини, фольклору і мови з хорово-музичною капелюю;

3) Археологічний, що включав експонати К.М. Скаржинської і зібрані самим музеєм, а також нумізматичну колекцію;

4) Сільськогосподарський;

5) Педагогічний;

6) Ветеринарний;

7) Медичний;

8) Архітектурний;

9) Художня галерея;

10) Центральний історичний архів Полтавщини;

11) Центральна наукова бібліотека.

Мінімальна увага приділялася сільськогосподарському, педагогічному, ветеринарному, медичному та архітектурному відділам, яким було відведено 1-2 кімнати. Планувалося збільшення штату музею до 160 осіб включно з обслуговуючим персоналом [141, с. 24].

У перші роки існування Центрального пролетарського музею Полтавщини за керівництва В.Ф. Ніколаєва відповідальний персонал музею складався з таких осіб: В.Ф. Ніколаєв – директор музею і завідувач природничо-історичного відділу; М.Я. Рудинський – заступник директора; К.В. Мощенко – завідувач історико-етнографічного відділу; В.М. Щербаківський – завідувач відділу археології; М.Ф. Ніколаєв – завідувач сільськогосподарського відділу; [Д.Д.] Довженко і

Костецька – завідувачі педагогічного відділу; [М. Бокій] – завідувач картинної галереї; К.І. Ляхович – завідувач Центрального історичного архіву; Ф.М. Попадич і В.М. Верховинець очолювали підвідділ фольклору і мови, керували хором ансамблем; М.І. Гавриленко – виконувач обов'язків завідувача природничо-історичного відділу. При музеї було організовано невелику ткацьку майстерню і майстерню наочних посібників [141, с. 25].

У роботі музею брали активну участь викладачі Інституту народної освіти І.Ф. Рибаків, В.О. Щепотьєв, Н.Ю. Мірза-Авак'янц та ін., а також колишній завідувач Музею Полтавської битви І.Ф. Павловський, який ще в царський період опублікував велику кількість робіт з історії Полтави і Полтавської битви. У музеї велася масштабна наукова робота із зоології та ботаніки (О.Т. Булдовський, С.О. Іллічевський, М.І. Гавриленко, Д.О. Оглоблін), історії (М.Я. Рудинський і його сестра Є.Я. Рудинська), етнографії (К.В. Мощенко), архівної справи (К.І. Ляхович і С.В. Короленко). Добре була поставлена робота хорового гуртка під керівництвом Ф.М. Попадича і В.М. Верховинця, у залі музею часто давали концерти української музики і пісень. У хорі при музеї почав свої виступи спочатку в якості простого хориста, а потім соліста І.С. Козловський, згодом народний артист СРСР. Вдалося віддрукувати другу збірку робіт працівників музею і видати окремими брошурами кілька їхніх праць [228; 53; 159]. Було підготовлено також дві брошури з охорони природи і плакат із цього питання «Записки Українського Наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» (Полтава, 1919. Вип. 1; Полтава, 1930, Вип. 2), які через відсутність коштів не було видано; побачили світ окремими брошурами кілька відбитків розвідок співробітників музею [141, с. 25].

Під час роботи В.Ф. Ніколаєва в музеї опубліковано низку його праць, присвячених вивченню природи Полтавщини: «Матеріали до української наукової термінології по природознавству. Частина 1: Назви звірів, птахів, комах та інших тварин» [158], «Покажчик літератури по вивченню природи Полтавщини» [160], «Природні багатства Полтавщини» [161], «Полтавщина. Підсобник до вивчення Полтавської губернії» (у співавторстві з К.К. Лісовською) [121], «Рослинність

багнищ західної частини Полтавщини» [162] та «Особистий опис річок і багнищ», «Матеріали по районуванню Полтавщини» (у співавторстві з Самбікіним із Стопневич) [155].

У 1921 р. В.Ф. Ніколаєв у «Бюлетені Народньої освіти» опублікував статтю «Центральний Пролетарський Музей Полтавщини, його утворення, організація і завдання» (співавтор М. Гаврилів), де висвітлив історію музею у складні часи національно-визвольних змагань [163, с. 59–62].

У цей час музей став не тільки зберігачем артефактів, а й провідною освітньо-культурною установою величезної губернії, яка займалася популяризацією різноманітних науково-практичних надбань Полтавщини. Він переріс у справжній центр інтелектуально-просвітницької думки, навколо якого гуртувалися науковці, педагоги, лектори різних фахів. У згаданих підрозділах музею проводили заняття всі просвітницькі заклади Полтави. Виняткове місце в цьому процесі слід відвести В.Ф. Ніколаєву, який вважав за необхідне розширювати наукову, суто музейницьку діяльність: ведення розкопок, опрацювання зібраних колекцій, публікацію отриманих здобутків у фахових збірниках. За такого підходу до справи вчений вважав, що музей має підпорядковуватися не місцевому керівництву, а новоствореній Всеукраїнській академії наук. У 20-х рр. ХХ ст. В.Ф. Ніколаєв розпочав налагоджувати контакти з її керівництвом [157, с. 4].

Наприкінці 1921 р., стомившись від напруженої праці в період організації музею та в перший рік керівництва його роботою, В.Ф. Ніколаєв просив Наркомос УСРР звільнити його з посади завідувача музею і залишити працювати в ньому на посаді завідувача природничо-історичного відділу. Це прохання було задоволено і директором музею призначено заступника В.Ф. Ніколаєва М.Я. Рудинського. Незабаром В.Ф. Ніколаєва відкликали в Наркомос УСРР, де він зайняв посаду старшого інспектора з музейно-екскурсійно-виставкової справи, тобто завідувача відповідного відділу наркомату. На початку 1922 р. він переїхав до Харкова. Того ж року, вже працюючи в системі Наркомосу, В.Ф. Ніколаєв відстоював інтереси музею, будівлю якого планували передати губвиконкому. Учений склав доповідну

записку у Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) про непогодження Наркомосу на передачу будинку музею губвиконкому, а також доповідав у ВУЦВК при розгляді цього питання [141, с. 27].

Період 1920–1922 рр. для В.Ф. Ніколаєва був дуже напруженим як за обсягом роботи, так і за матеріальним становищем. На його утриманні були хвора дружина та її мати (59 років), тому роботу в музеї він поєднував з викладанням: у Полтавському медичному інституті (1920 р.), Полтавському педагогічному інституті (1920–1923) (додаток Д), в одній із шкіл Полтави (1921–1922), а також завідував відділом Полтавської контрольної-насіenneвої станції (1921–1922) [157, с. 23]. Можливо він тому погодився на переїзд до Харкова.

З переходом у 1923 р. на роботу в Наркомос, В.Ф. Ніколаєв втратив безпосередній зв'язок із полтавським музеєм. Лише влаштувавшись у 1937 р. на роботу в Полтавський сільськогосподарський інститут, учений став регулярно відвідував музей, де проводив бесіди зі студентами з деяких питань курсу дарвінізму, який викладав у виші. Персонал музею, абсолютно оновлений на той час, завжди ставився до В.Ф. Ніколаєва з великою увагою і робив деякі перестановки в розміщенні експонатів відповідно до тем його бесід [141, с. 28].

Слід зазначити, що були врятовані не лише експонати, які мали краєзнавчу цінність, а й документи політичного характеру, що потім використовувалися новою, радянською владою. Як уже зазначалося, музеєві вдалося отримати і зберегти архів генерал-губернатора Галиції, а також архів Полтавського губернського жандармського управління (у тому числі і все таємне листування). Потім цей архів був використаний уже за радянської влади для виявлення багатьох агентів жандармерії. З одного боку, це дало можливість музеєві забезпечити підтримку радянської влади та запобігти звинуваченням у буржуазному націоналізмі і продовжувати плідно працювати. З іншого боку, завдяки збереженню цих архівних фондів Полтавський музей став поступово перетворюватися на важливий культурний та історико-краєзнавчий осередок не тільки місцевого, а й загальноукраїнського значення. Також В.Ф. Ніколаєва і його колег із музею можна вважати одними з організаторів архівної справи на

Полтавщині та фундаторами сучасного Державного архіву Полтавської області [126, с. 80].

Подальша доля музею була нелегка. У 1920-х рр. його співробітники зазнали репресій нібито через те, що «музей під керівництвом М.Я. Рудинського не тільки не відповідає вимогам революційної освіти, а, прикриваючись «науковістю» своєї роботи, саботує ці вимоги [17, с. 59]. Наукова робота була зведена нанівець. У 1930-х рр. під час «чистки» полтавської інтелігенції музейники вдруге зазнали утисків.

До 1941 р. музей мав багату експозицію: його фонди нараховували 117900 експонатів. Під час Другої світової війни частину фондів було евакуйовано до Уфи та Тюмені, а з тих, що залишилися, 30 % було вивезено до Німеччини (частково повернуто у 1947 р.), приміщення згоріло. З-під попелу та руїн вдалося врятувати близько 20 тисяч експонатів. Після війни експозиція була відновлена. Довгий час вона розміщувалася в малоприспосованому приміщенні. І тільки в 1964 р. було врочисто відкрито реконструйовану будівлю музею. Слід констатувати, що повної ідентичності колишньому будинку Полтавського губернського земства досягнути не вдалося. Повністю перебудовано 24 експозиційні зали.

Нині в музеї зберігаються близько 300 тисяч експонатів. Серед них – колекції полтавської народної вишивки, ткацтва, килимарства, різблення по дереву, церковних речей тощо. Функціонують відділи: природи, археології, нової історії, новітньої історії, етнографії, народознавства, пам'яткознавства, освітньої роботи, фондів, реставрації, музеєзнавства. У музеї функціонує близько 150 співробітників, серед них – понад 40 науковців.

Полтавський краєзнавчий музей як наукова установа проводить численні дослідницькі експедиції та розвідки. За їх результатами постійно поповнюються природничі, етнографічні та археологічні колекції. Полтавський краєзнавчий музей є обласним науково-методичним центром музейної справи. Нині фонди – унікальне зібрання предметів старовини, побуту та народного мистецтва, у якому не лише місцевий матеріал, а й старожитності різних частин світу: Стародавнього

Єгипту, Індії, Японії, Китаю, Індонезії. Справжня гордість музею – козацькі старожитності, у яких зберігся високий дух свободи й незалежності. У Полтавському краєзнавчому музеї також зберігаються нагороди, документи, особисті речі учасників Другої світової війни, колишніх воїнів-афганців, ліквідаторів аварії на ЧАЕС.

Як науковий заклад музей працює в галузі природничих та історичних досліджень. У ньому видається щорічник «Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток», а також інші наукові серії. Серед них – серії «З наукової спадщини», «Пам'ять поколінь», «Славетні мої земляки» та ін. [190].

У Полтавському краєзнавчому музеї створено фонд В.Ф. Ніколаєва, до якого ввійшли друковані праці, рукописи, документи, листи, фотознімки, гербарні екземпляри, зібрані вченим на території історичної Полтавщини (переважно Золотоніський, Пирятинський і Полтавський повіти) упродовж 1911–1920 рр. [86, с. 56]. Зв'язок із Полтавським краєзнавчим музеєм підтримує родина В.Ф. Ніколаєва – донька Неллі Валентинівна Місостова, кандидат сільськогосподарських наук, і правнук Тотраз Юрійович Місостов, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Правнук пішов слідами В.Ф. Ніколаєва, його дисертаційна робота виконана з теми «Розвиток історичного краєзнавства на Лівобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [192].

Отже, можна стверджувати, що яскравою сторінкою діяльності В.Ф. Ніколаєва на посаді завідувача Центрального пролетарського музею Полтавщини було врятування культурних цінностей від знищення в умовах анархічних тенденцій у суспільстві. Це характеризувало його як науковця і краєзнавця, котрий розумів необхідність збереження культурної та історичної спадщини свого народу. Робота В.Ф. Ніколаєва з поповнення фондів музею сприяла утворенню нових філій: Центральної наукової бібліотеки, центрального

архіву і художнього музею, які зараз є окремими культурно-просвітницькими установами обласного значення.

2.3. Природоохоронна діяльність В.Ф. Ніколаєва

Початок ХХ ст. ознаменувався інтенсивним вивченням природних умов і ресурсів країни. Разом із їх дослідженням постало й питання охорони унікальних об'єктів флори і фауни, ґрунтів в умовах наростання інтенсивності господарювання. Саме тому в ці роки створено низку товариств любителів (аматорів) природи: Харківське, Кримське, Полтавське. Біля витоків останнього стояв активний діяч природоохоронної справи в Україні В.Ф. Ніколаєв.

Його природоохоронні погляди сформувалися завдяки яскравим особистостям, однією з яких був приват-доцент Харківського університету В.І. Талієв. У 1906 р. В.І. Талієв та В.Г. Аверін організували студентський гурток любителів природи при Харківському університеті. Серед активних членів гуртка був і В.Ф. Ніколаєв. Зокрема, як уже зазначалося, на засіданні студентського гуртка любителів природи молодий науковець доповідав про ботанічні дослідження в заплаві річок Трубежа та Супою, зроблені ним у 1912 р.

1 серпня 1911 р. вченими університету створено одну з перших та найвпливовіших у царській Росії природоохоронних громадських організацій – Харківське товариство любителів природи, де В.І. Талієв був головою, а В.Г. Аверін – сумісником голови товариства із зоологічної частини. До складу товариства входили М.П. Акімов, М.І. Котов, О.С. Федоровський, Є.М. Лавренко та інші, що згодом брали участь у діяльності Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП). Разом із викладачами та студентами В.І. Талієв видав кілька природоохоронних книг, організував експедиції в Крим, на Сіверський Донець, у перший заповідник на території Російської імперії Асканію-Нова. «Бюллетень Харьковского общества любителей природы» по праву вважався найкращим журналом з охорони природи у всій імперії. Товариство

любителів природи швидко перетворювалося на авторитетну організацію. Через два роки воно вже нараховувало 223 особи.

Усе, що проводило в ту пору Харківське товариство, можна сміливо означити словом «уперше»: виставка весняної природи, охорона збережених смужок цілини, льодовикових валунів, байбачих колоній. У 1913 р. в Харкові В.І. Талієв видав одну з перших у Росії тематичних книг «Охраняйте природу!». Надалі за його редакцією в Харкові почали видавати серію науково-популярних книг з охорони природи: «Календар Харківського товариства любителів природи на 1918–1919 рр.», «Птахи – друзі людини» Г. Бризгаліна, «Що таке національні парки і для чого вони засновуються» Г. Бризгаліна і Б. Захарова, «Охраняйте рідну природу» М. Шарлеманя. Автори цих книг – талановиті учні В.І. Талієва. Так само як і В.Ф. Ніколаєв, Є.М. Лавренко, М.І. Котов, В.Г. Аверін, М.В. Клоков, М.І. Гавриленко – встали на рубежі двох епох на важкий шлях захисників природи [15, с. 76].

Однією з найзначніших справ Харківського товариства любителів природи вважають Програму виставки, складену В.І. Талієвим і схвалену загальними зборами товариства, яка була надрукована в різних російських наукових журналах. Активну участь в організації виставки взяли М.Ф. Ніколаєв та В.Ф. Ніколаєв. У звіті про проведення виставки, опублікованому в Бюлетені Харківського товариства любителів природи, зазначається, що природно-історичного музей Полтавського губерньського земства (під керівництвом М.Ф. Ніколаєва) серед інших установ надав матеріали для виставки [52, с. 34]. На той час це була безпрецедентна подія, головне гасло якої й на сьогодні не втратило свого значення: «Охраняйте природу! Защищайте пам'ятки природи!». Виставка проходила в Харківському жіночому медичному інституті.

На виставці діяло 15 відділів: степи; шпильковий ліс і торф'яні болота; листяний ліс; біографія дерева, яку воно саме розповіло; життя лісу при втручанні людини; негативні наслідки втручання людини в природу; особливі форми й наслідки знищення людиною природи; роль тварин і рослин у житті природи й людини; зниклі, такі, що зникають та рідкісні тварини й рослини; краса природи;

популяризація природи; охорона природи в Західній Європі; національні парки Північної Америки; справа охорони природи в Росії; Крим, Кавказ.

За 20 днів виставку відвідало 10 тис. осіб [18, с. 319; 52, с. 34] (за іншими даними – 15 тис.) [55, с. 23]. Під враженням від виставки В.Ф. Ніколаєв для своєї подальшої діяльності обрав природоохоронний напрям і посів на Полтавщині провідне місце як найкращий фахівець у галузі охорони природи [193, с. 15].

Подальший шлях учителя продовжував надихати природоохоронців. У 1914 р В.І. Талієва обрали членом Постійної природоохоронної комісії при Російському Географічному товаристві. Улітку 1917 р він став комісаром охорони природи Харківської губернії. Навесні 1920 р. ввійшов до новоствореного Комітету з охорони пам'яток природи Наукового сектору Наркомосу РРФСР. Через рік В.І. Талієва призначили завідувачем відділу охорони природи при Головному музеї Наркомосу РРФСР, доручили організовувати перший в РРФСР музей охорони природи. В.І. Талієв – один з організаторів Всеросійського товариства охорони природи [15, с. 78].

Ідеї охорони природи, започатковані петербурзьким академіком І.П. Бородіним, московським професором Г.О. Кожевниковим і харківським приват-доцентом В.І. Талієвим, знайшли відгук і в Полтаві. Тут їх популяризаторами стали брати Ніколаєви, які працювали в науково-просвітницькому осередку губернії – природничо-історичному музеї. М.Ф. Ніколаєв 16 грудня 1913 р. першим виступив із доповіддю про охорону пам'яток природи Полтавської губернії перед членами Полтавського губернського земства. Це сприяло тому, що земство виділило 400 рублів для проведення конкурсу на кращий нарис, присвячений охороні пам'яток природи. Цікаво й те, що в умовах приватної власності на землю М.Ф. Ніколаєв рекомендував управі налагодити контакти щодо виділення коштів, спрямованих на охорону найцінніших ділянок степів, лісів та боліт [198, с. 53, 54]. З низкою доповідей на природоохоронну тему М.Ф. Ніколаєв виступив у 1914 р. перед членами Полтавського гуртка фізико-математичних наук [198, с. 53]. Зацікавленість викликало повідомлення вченого «Про охорону пам'яток

природи», яке лектор ілюстрував великою кількістю слайдів. На березневому (1914 р.) засіданні цього гуртка він виступив із повідомленням «Охорона пам'яток природи в Північній Америці, у Західній Європі та в Росії». М.Ф. Ніколаєва попросили повторити цю доповідь для більшого кола слухачів. І це не дивно, адже доповідач озвучив проблеми, які не втратили свого значення і є актуальними й на сьогодні. Лейтмотивом повідомлення було визначення пам'яток природи в Полтавській губернії, їхньої кількості порівняно з Північною Америкою та Західною Європою, головним же питанням була участь громадськості в охороні природи [198, с. 55].

У подальшому М.Ф. Ніколаєв залучив до здійснюваної ним природоохоронної роботи свого брата В.Ф. Ніколаєва. М.Ф. Ніколаєв першим з усього інтелектуального загалу Полтавщини звернув увагу на згубні наслідки меліоративних робіт у долині річки Трубежа у зв'язку з її осушенням. Як уже зазначалося, він відрядив у район їх проведення В.Ф. Ніколаєва, на той час практиканта музею. При цьому М.Ф. Ніколаєв доручив йому «...збирати окремо гербарії з осушеної та неосушеної частин і порівнювати через кожні 1–2 тижні склад рослинності на аналогічних ділянках осушеної та неосушеної частин р. Трубежа» [141, с. 8].

У 1916 р. за пропозицією В.І. Вернадського В.Ф. Ніколаєв розпочав роботу з організації Товариства дослідників Полтавщини, яке згодом було організоване в Полтавське товариство любителів природи. У листі до В.І. Вернадського від 6 вересня 1916 р. завідувач музею писав про необхідність підготовки проекту статуту, програми діяльності товариства та просив надіслати інформацію вченого про товариство, яка готувала до публікації в місцевих газетах та «Щорічнику музею». Водночас В.Ф. Ніколаєв висловив готовність скласти статут, обговорити з особами, зацікавленими в організації товариства, плануючи до літа 1917 р. влаштувати загальні збори з цього питання. Крім того, завідувач музею просив допомоги В.І. Вернадського у складанні програми роботи музею з дослідження корисних копалин Полтавської губернії і збирання матеріалів для виставкової колекції та аналізів [115, арк. 1–1 зв.]. З наступного листа, датованого 12

листопада 1916 р., стає зрозуміло, що складнощі з організацією товариства були пов'язані із зайнятістю В.І. Вернадського. Зі свого боку В.Ф. Ніколаєв констатував неочікуване байдуже ставлення фахівців до організації товариства: «Доводиться рахуватись із разючим індиферентизмом тих осіб, які, як це здавалося би, повинні були б завзято підтримати цю ідею й докласти всіх зусиль для того, щоб здійснити її» [115, арк. 2–2 зв.]. Однак стає зрозумілим, що В.Ф. Ніколаєв продовжував вести переговори з природознавцями, планував зібрання приватної наради для розроблення попереднього статуту товариства [115, арк. 2–2 зв.].

Незважаючи на те, що остаточну організацію товариства було відтерміновано на півтора року, В.Ф. Ніколаєв продовжував ініціювати питання комплексного вивчення та охорони природи Полтавщини. На Третьому лісовому з'їзді Полтавської губернії, що проходив 1–3 липня 1917 р. в Полтаві, учений виступив із доповіддю «Про ліси Полтавської губернії», де окреслив питання стану лісів та повної охорони деяких найцікавіших урочищ та масивів. Отже, можна стверджувати, що В.Ф. Ніколаєв першим підійшов до конкретизації заходів із заповідної справи – нового на той час напряму вітчизняної біологічної науки [193, с. 15].

Полтавське товариство любителів природи засноване в березні 1918 р. у стінах музею, який на той час мав назву Полтавський народний природничо-історичний музей. Це підкреслює ключову роль завідувача музею В.Ф. Ніколаєва у створенні товариства [61, с. 3, 4]. Установа взагалі була осередком науково-дослідної та освітньої роботи. Природничо-історичний музей брав участь у практичних природоохоронних заходах земства: залісненні рухомих пісків, переоцінці земель, створенні в Петровському парку ботанічного саду тощо. За пропозицією музею земство на початку ХХ ст. поставило питання про створення заповідників, охорону окремих видів рослин і тварин, які складають реліктову флору і фауну Полтавщини, популяризацію ідей охорони природи через друковані видання, лекції.

Ініціаторами створення Полтавського товариства любителів природи виступили академік В.І. Вернадський та В.Ф. Ніколаєв. Це культурно-освітнє та наукове товариство своїм основним завданням ставило дослідження природи краю та поширення знань серед населення [196, с. 92].

У цей час В.Ф. Ніколаєв тісно співпрацював із В.І. Вернадським. Підтвердженням цього є запис із щоденника останнього від 12 квітня 1918 р.: «Учора рано-вранці були з В.Ф. Ніколаєвим на Дослідному полі... Добре, що ми були. Була образа Дослідного поля у зв'язку з нашим Товариством любителів природи за те, що їх не запросили як учасників заснування. Говорив із С.Ф. Третьяковим, О.В. Знаменським. Гарне враження. Я був на Дослідному полі два роки тому, і залишилось у мене тільки гарне враження. Приємно бачити установу, де триває спадкоємницька наукова робота. І зараз, після смерті талановитого ентомолога Курдюмова, в ентомологічному бюро працює Знаменський... цікавий і відданий справі ентомолог». Згадані В.І. Вернадським науковці станції згодом стали членами Товариства любителів природи (М.А. Гроссгейм, С.Д. Єлісафова, О.В. Знаменський, С.Ф. Третьяков, Г.Д. Шамрай) [157, с. 17–18].

Статут Полтавського товариства любителів природи був схвалений на засіданні товариства 18 березня 1918 р. і затверджений на загальних зборах 20 квітня 1918 р. Тоді ж було обрано головою правління В.І. Вернадського, а секретарем – В.Ф. Ніколаєва (додаток Е).

Згідно зі Статутом Полтавське товариство любителів природи ставило своїм завданням широке спілкування своїх членів у питаннях як загального, так і прикладного природознавства, поширення природничо-наукових знань серед широких мас населення, сприяння науковому вивченню місцевого краю, охорону пам'яток природи і природних багатств. Локацією діяльності товариство визначало переважно Полтавщину. Для досягнення своїх цілей товариство влаштовувало збори, як платні, так і безкоштовні, лекції, екскурсії та доповіді, видавало журнали і книги, як наукового, так і популярного характеру, організовувало виставки й музеї, піклувалося про організацію наукової роботи

тощо. Товариство мало право відчужувати, рухоме й нерухоме майно, утворювати капітали, виступати в зобов'язаннях, позиватися й відповідати в суді. У разі потреби товариство могло влаштовувати місцеві відділення, постійні комісії тощо. Членами товариства могли бути особи, запропоновані двома дійсними членами товариства й обрані більшістю голосів найближчих загальних зборів. Члени товариства поділялися на дійсних, почесних і членів-співробітників. Дійсними членами товариства могли бути особи, не молодші 18 років. Члени товариства, які протягом двох років не бували на загальних зборах і не брали ніякої участі в житті товариства, а також не вносили членських внесків вважалися такими, що вибули зі складу членів товариства. На річних зборах товариство вибирало виконавчий орган – правління, що складалося з 5 осіб, які обирали з-поміж себе голову, його товариша і секретаря. Крім того, на тих же зборах обирали 3-х кандидатів в члени правління і 3 члени Ревізійної комісії. Правління обирали строком на два роки. Загальні збори скликалися правлінням за потребою або за заявою не менше 10 дійсних членів товариства. Переобрання членів Правління серед року могло проводитися за бажанням 1/3 всього числа дійсних членів товариства на загальних зборах, які спеціально для цього скликалися. Кошти товариства склалися зі щорічних внесків дійсних членів товариства (член товариства вносив щорічно 3 рублі), з допомоги урядових і громадських установ, пожертвувань приватних осіб, з плати за влаштування лекцій, зборів, екскурсій, доходів від підприємств, товариств тощо. Постанова про зміну цього Статуту могла бути прийнята більшістю 2/3 голосів членів товариства. У разі закриття товариства всі його кошти, інвентар та колекції мали надійти в повне володіння музею при Полтавській губернській земській управі. Товариству присвоєно печатку з найменуванням [130, арк. 34, 53].

До завдань товариства входили:

- Наукові:
- ✓ спілкування між особами, які працюють у галузі природознавства і цікавляться ним, у формі засідань і видань;
- ✓ дослідження природи Полтавщини;

- ✓ дільність зі про створення в Полтаві центру наукової роботи: турбота поповнення колекції, бібліотеки і знарядь наукової роботи Полтавського музею;
- ✓ організація спільних екскурсій, поїздок і досліджень;
- ✓ зв'язок між науковцями з віддалених губерній;
- ✓ організація зв'язку з іншими науковими установами, спершу в місті у вигляді Асоціації вчених установ Полтави, а потім – поза містом – у вигляді асоціації вчених установ у межах України, потім Росії, а також зв'язок зі світовими науковими установами;
 - ✓ захист наукових інтересів Полтавщини.
 - Громадські:
 - ✓ поширення і пропаганда необхідності вивчення довкілля і проникнення в нього шляхом публічних засідань, організації екскурсій тощо;
 - ✓ тісний зв'язок із школою у зв'язку з правильною постановкою в ній вивчення місцевості і навчань на її природі. Ці зв'язки повинні охоплювати і вчителів, і учнів. В ідеалі бажано, щоб кожна школа була центром наукового вивчення природи Полтавщини. Із цього погляду слід формувати завдання роботи і програми-питання;
 - ✓ вивчення популярних нарисів і програм досліджень;
 - ✓ зв'язки з відповідними громадськими та педагогічними центрами губерній для реалізації зазначеної мети;
 - ✓ організація та ініціатива наукових досліджень, що мають прикладний характер у зв'язку із продуктивними силами Полтавщини [130, арк. 36, 36 зв.].

Товариство нараховувало 119 членів. До нього товариства входили відомі вчені, освітяни, юристи, громадські діячі, земські службовці. Серед членів товариства слід згадати: зоологів М.І. Гавриленка, болотознавця П.В. Спесивцева; ентомологів М.А. Гроссгейма, О.В. Знаменського, Д.О. Оглобліна; ботаніків М.Ф. Ніколаєва, В.Ф. Ніколаєва, Г.С. Оголевця, С.О. Іллічевського; фізика А.П. Шимкова; учених-агрономів С.Ф. Третьякова, О.М. Соколовського, С.Д. Єлісафову; археологів М.Я. Рудинського, В.М. Щербаківського; юристів Є.Д. Сакова, С.Г. Семенченка, Г.Г. Старицького; службовців губерньського

земства Є.П. Ганька, Я.К. Імшенецького, М.В. Ркліцького; освітян Н.О. Старицьку, П.Г. Голобородька, А.П. Залеського, М.Р. Рушковську; О.Т. Булдовського; літераторів С.В. Короленко, Д.Й. Ярошевича та ін. [61, с. 16–18].

Окрему увагу Полтавське товариство приділяло пропаганді охорони природи серед дітей і молоді. Для дітей при товаристві було відкрито «Майський союз з охорони і захисту пташок» [17, с. 58]. Перший «Майський союз» був створений у с. Єлисаветині Псковської губернії його власницею Є. Вагановою: під час відпочинку у Фінляндії вона мала розмову з місцевими дітьми – членами «Майського союзу» і вирішила втілити ідею діяльності такої дитячої організації вдома [14, с. 263]. В Україні «Майські союзи» діяли на Херсонщині, тут земство ухвалило організацію при народних школах дитячих спілок для охорони пташиних гнізд від руйнування і попередження жорстокого поводження із тваринами. «Майські союзи» виникли також в Одесі, Керчі та інших містах царської Росії. З ініціативою створення аналогічної дитячої спілки виступило Полтавське товариство любителів природи. Вважаючи першочерговим завданням виховання в молоді любові до рідної природи, інтересу до її вивчення, члени товариства розробили «Правила для члена майського союзу», серед яких – зобов'язання охороняти птахів, підгодовувати їх узимку, оберігати гнізда [97, с. 240]. У Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею зберігається агітація союзу: «Я хочу бути добрим і милосердним... Я буду захищати невинних і беззахисних птахів... Я ніколи не буду руйнувати пташині гнізда... Все це я обіцяю в ім'я любові до Бога і Його творінь із жалості до птахів і з вдячності за їхній спів і за охорону від шкідливих комах наших полів, садів і городів» [130, арк. 40].

У листі правління Полтавського товариства любителів природи Полтавському міському самоуправлінню йшлося: «... Зустрівши живий відгук у різноманітних громадських колах, товариство на самому початку своєї діяльності звернуло свою увагу на сумне явище знищення і розкрадання дивовижних пам'яток рідної природи, що є частково вимушеним під впливом необхідності

оранки нових земель і перетворення лісових угідь у польові, а частково – у результаті варварської дикості нашого населення, якому чуже усвідомлення необхідності охорони рідкісних і таких, що вимирають, представників флори і фауни нашої країни» [17, с. 59].

Полтавське товариство любителів природи співпрацювало з Полтавським товариством сільського господарства, останнє надавало новоствореній організації приміщення для засідань. Члени товариства сільського господарства Є. П. Ганько, О.О. Іллічевський (секретар), Я.К. Імшенецький, С.Ф. Третьяков, А.П. Шимков (президент) долучилися до товариства любителів природи [55, с. 162–180].

У 1918 р. відбулося чотири засідання членів товариства: 18 березня, 20 квітня, 18 та 26 травня 1918 р. На зібраннях розглядалися питання щодо вивчення рослинного і тваринного світу, геологічних особливостей будови та залягання корисних копалин Полтавщини [72, арк. 7; 73, арк. 21]. Члени товариства розглядали питання створення в місті ботанічного саду, де можна було б зібрати ті види флори районів Полтавщини, які перебувають на межі зникнення, вивчали питання охорони риб, вікових дерев, склали «заповідну пасіку» з колодкових вуликів, які зникали в Україні [17, с. 60].

З метою популяризації товариства у квітні 1918 р. В.Ф. Ніколаєв опублікував у полтавській міській газеті статтю, присвячену створенню нової організації. Автор зазначав, що серед завдань товариства є ще одне таке, яке в цій смутні часи повинне, звичайно, бути особливо важливим і дорогим суспільству. «На кожному кроці ми бачимо, як глибоко проникла розруха в усі сторони нашого життя, як знецінюються культурні надбання людства. Ця розруха проникла дуже глибоко і важко з нею впоратися. Молодому товариству любителів природи на перших його кроках доведеться зіткнутися з цією розрухою, внесеною людиною і в життя природи. Вирубуються ліси, заорюють рідкості Полтавщини – ковиловий, анемоний і воронцовий степ, забиваються нещадно звірі й птахи і ось-ось треба очікувати того моменту, що настане час, коли доведеться нам, подібно до того як в Західній Європі, показувати в клітках і в садах звичайних колись у нас звірів,

птахів і рослини. З перших же кроків товариству доведеться повести боротьбу з хижацтвом людини в природі.

Нам думається, що ця боротьба повинна бути проведена не тільки шляхом пропаганди серед населення ідей охорони пам'яток природи, а й за допомогою тиску на органи влади, аж до внесення законодавчих пропозицій щодо такої охорони спільно з іншими аналогічними товариствами в Україні» [150]. Ці рядки сьогодні є не менш актуальними. Явище руйнації, яке описує В.Ф. Ніколаєв, для нашого часу теж є характерним. На сьогодні не лише в Полтаві, а й в області відсутня така організація наукової спільноти, яку 100 років тому намагалися розбудувати на цих теренах В.Ф. Ніколаєв і В.І. Вернадський.

В.Ф. Ніколаєв неодноразово виступав на засіданнях товариства, зокрема 18 березня 1918 р. з доповіддю «Вивченість Полтавської губернії в природничо-історичному відношенні» та 20 квітня – з доповіддю «Вивченість Полтавщини в ботанічному й зоологічному відношеннях». 14 квітня 1918 р. організував для членів товариства ботанічну екскурсію до монастирського лісу, розташованого на правому березі річки Ворскли, на північному сході від Полтави, біля Хресто-Воздвиженського монастиря [106, с. 65].

Матеріали з фонду Полтавського краєзнавчого музею дають підстави стверджувати, що науковці, викладачі природничих дисциплін зверталися до секретаря товариства для їх зарахування до його лав. Організація співпрацювала з іншими науковими осередками. Зокрема Полтавське товариство «Просвіта» зверталось до неї з проханням скласти програму та статут природничо-сільськогосподарського відділу Українського народного університету [120, арк. 19].

3–6 серпня 1918 р. в м. Києві відбулася нарада дослідників природи України. На з'їзді розглядалися питання про музейну справу, українську природничо-наукову термінологію, розвиток українських університетів, вузів, популяризацію природничо-наукових знань, про посилення викладання природознавства в середній і вищій школі. Уперше були розроблені комплексні програми

природничо-наукових досліджень в Україні, а також організаційні принципи об'єднання природодослідників [55, с. 8].

На порядок денний засідання були поставлені доповіді В.Ф. Ніколаєва: 1) «Охорона пам'яток природи на Полтавщині», яка викликала жвавий обмін думками; 2) «Роль і значення провінційних музеїв у справі пізнання свого краю»; 3) «Робота над українською природничою термінологією в Полтаві». Ученим на заході було запропоновано створити заповідну мережу Полтавщини, зокрема організувати з Карлівського та Струківського степів відповідні заповідники, а також перетворити лісові масиви між Диканькою та Милорадовим у національний парк [196, с. 92].

Остання пропозиція В.Ф. Ніколаєва не була прийнята, адже за своєю сміливістю та оригінальністю не відповідала тодішнім уявленням про заповідні території. Її реалізація на Полтавщині здійснилася лише в ХХІ ст., що яскраво свідчить про те, що в царині заповідної справи В.Ф. Ніколаєв був далекоглядним науковцем.

З першої його доповіді з'їзд прийняв резолюцію зробити заповідними Струківський та Карлівський степи на Костянтиноградщині, Кочубеївські ліси на Диканщині, сфагнове болото поблизу с. Коржів на Переяславщині, болото в заплаві р. Супою [196, с. 92].

Варто детальніше зупинитися на роботі В.Ф. Ніколаєва з української природничої термінології. У 1918 р. вчений видав «Матеріали до української наукової термінології по природознавству. Частина 1. Назви звірів, птахів, комах та інших животин». Перші спроби систематичної термінологічної праці в Україні можна віднести до 80–90 рр. ХІХ ст., коли галичани В. Левицький та І. Верхратський почали друкувати в «Записках Наукового Товариства імені Шевченка» невеликі словнички термінів. У Наддніпрянщині роботу в напрямі опрацювання термінології природничих наук виконували в 10-х рр. ХХ ст. переважно студентські організації, а також термінологічна комісія товариства «Шкільної Освіти» і Термінологічна комісія при Українському науковому товаристві, обидві за головуванням П. Холодного, Ботанічний відділ Міністерства

земельних справ під проводом О.А. Янати, Технічно-Термінологічна комісія при Департаменті професійної освіти Міністерства освіти та інші державні установи. 11 серпня 1918 р. організовано провідний осередок – Термінологічну Комісію Природничої Секції Українського Наукового Товариства, що надалі мала не тільки сама розробляти наукову природничу термінологію, а й кординувати цю роботу по всій Україні [181]. До 1918 р. в цьому напрямі були опубліковані «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народньої» (Львів, 1864–1872, 1879. ч. 1, 18 с.; ч. 2, 40 с.; ч. 3, 23 с.; ч. 4, 23 с.; ч. 5, 40 с.; ч. 6, 24 с.) та «Спис ваяснійших виразів з руської ботанічної термінології і номенклатури з оглядом на шкільну науку в вищих класах гімназії» І. Верхратського (Львів, 1892, 2 + 48 с.); «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них» А.С. Роговича (Київ, 1874); «Малорусская географическая номенклатура» Н. Сумцова (Київ, Киевская Старина, 1886, 34 с.) [104, с. 19].

В.Ф. Ніколаєв розумів, що школа як важливе джерело розвитку національної культури та національної самосвідомості позбавлена найголовнішого – книги рідною мовою, яка була б зрозуміла дитині. Так само автор-укладач відмічав скрутне становище з боку знання української мови вчителями, які вчилися на «чужій» термінології. Розв'язання цієї проблеми В.Ф. Ніколаєв вбачав в опрацюванні зібранні матеріалу з наукової літератури, а також у долученості до сільської місцевості [158, с. 3].

Щодо новоствореної комісії з розроблення природознавчої термінології вчений відмічав, що її робота проводиться дуже мляво або й зовсім припинилася [157, с. 4].

У першій частині «Матеріялів» В.Ф. Ніколаєва вміщено 802 назви, переважно – комах, птахів, риб і ссавців, трапляються й назви безхребетних. Збирати матеріал укладачеві допомагали члени Полтавського товариства любителів природи М.І. Гавриленко, П.І. Попов, І.О. Власенко, К. Мощенко, В. Щербаківський, О.Е. Андрієвський. Учений розробив анкету, за якою матеріал було зібрано в Гадяцькому, Зіньківському, Золотоніському, Кобеляцькому,

Конградському, Кременчуцькому, Лохвицькому, Лубенському, Миргородському, Переяславському, Пирятинському, Полтавському, Прилуцькому, Роменському та Хорольському повітах Полтавської губернії. Взято назви й із Харківської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Херсонської губерній. Використано 28 джерел літератури за 1874–1917 рр., переважно словники Б. Грінченка, М. Уманця та А. Спілки [158, с. 5–60].

Ученим планувалося видання таких частин «Матеріалів до термінології», які так і не були опубліковані:

Частина 2. Назви рослин.

Частина 3. Зоологічна термінологія.

Частина 4. Ботанична термінологія.

Частина 5. Географічна термінологія.

Частина 6. Фізична, хемічна та геологічна термінологія.

Частина 7. Загальна природознавча термінологія.

Однією з важливих особливостей таких словників є те, що вони слугують не лише джерелом тогочасних актуальних назв, але й резервом для називництва, оскільки різноманітні позначення відомих на той час видів (або й родів) можуть використовуватися надалі як назви різних, хоче й близьких таксонів. Прикладом є назва: «Коза дикая – сайгак, дика коза, сугак, сайга (звич.), сарна». Певно, що в часи В.Ф. Ніколаєва значну кількість видів дрібних ратичних називали спільною назвою «дикі кози». Нині ж номени «сайга» (сайгак) і «сарна» розведено в різні таксони – *Saiga* та *Capreolus* (які, до того ж, належать до різних родин). Важливою особливістю словника В.Ф. Ніколаєва є надання переваги власним уніномінальним назвам на протигагу російським прикметниковим назвам на основі більш загальних назв інших родів: «Баран каменный – козоріг», «Летающая собака – кальон, крилан», «Ушан курносый – широкоух», «Мышь летучая – кажан, кожан, лилик, ночниця, вертунець, політуха, ведмідок (словники), летуча миша, казанець, казанчик, каржин, козан, гацик», «корова морская – ритина». Такі власні назви в іменниковій формі є не лише особливістю української зооніміки (що засвідчує значний її словотворчий потенціал), й

основою словникової бази для створення українських відповідників науковим назвам тих звірів, які таких назв не мають (зокрема й види чужорідні або новоописані таксони). Звертає на себе увагу використання прикметникових означень у таксономічних біноменах саме на другому після родової частини місці. Наприклад, «Мышь подснежная – нориця альпійська», «Подковонос большой – подковець великий», «Ушан обыкновенный – ухан великоух». Водночас в асоціативних назвах такі означення стоять на першому місці (перед іменником): «Тушканчик – земляний заїць, земляний заєць, польовий заїць». Саме такий порядок наразі й визнається як основний, що і прийнято в авторських оглядах. Ця особливість української зооніміки є важливою з таксономічного погляду, оскільки «лісовий нетопир» і «нетопир лісовий» означають різне: перший – це виявлений у лісі нетопир якого-небудь виду, у другому випадку – однозначний видовий біномен, який є відповідником наукової назви *Pipistrellus nathusii*. Словник В.Ф. Ніколаєва несе чимало важливої інформації для етимологічних реконструкцій. Наприклад, у ньому зафіксовано ототожнення назв «суслик», «оврах», «ховрах», «овражек». З цього можна припустити, що поширенішою в часи В.Ф. Ніколаєва була саме назва «суслик» (подібно до російської та польської), а сучасна назва «ховрах» була значно менш поширеною і могла мати походження від слова «овраг» (що означає «яр, балка»), тобто від назви типового місця існування ховрахів. Назву «ховрах» у ті часи широко використовували і в інших регіонах України, зокрема й на Поділлі. І таких прикладів, на аналіз яких може скеровувати цей словник, є багато (наприклад, тюленя називали «фока», є спорідненість слів «полчок» = «повх»). Важливо, що словник містить чимало питомих українських назв, щодо яких останнім часом були суперечки про їх уживання, оскільки вони фонетично відмінні від російських аналогів, проте врешті відновлені в сучасних оглядах фауни: «дикобраз – їжатка», «мамонт – мамут», «мышь летучая – кажан, ... лилик», «крыса – пацюк...», «выхухоль – хохуля». Відбувалося й зворотне: певні назви були на перших місцях, а нині забуті: «барсук – харсун», «выдра – видниха», «кролик – трус», «вампир – упирь», «лань – дaniel» («*daniel*» збереглося у польській мові), «слепыш – зінське щеня»,

«соня – кашавка». Ці та інші особливості є більше тенденціями, ніж засадничими особливостями словника. Урешті однією з величезних цінностей таких словників є наявність значних синонімічних рядів, у яких одній російській чи латинській назві відповідає декілька українських. Як зазначено вище, це є важливим ресурсом для подальшого розвитку української наукової номенклатури, зокрема й для опису географічно віддалених фаун. Актуальність цього визначається як потребами просвітництва (експозиції музеїв, відеофільми), так і науковими завданнями (створення каталогів колекцій, описи фауни, енциклопедична література). За словами фахівців, процес розвитку зоологічної номенклатури триває, і праці на кшталт огляду В.Ф. Ніколаєва формують підвалини для такого розвитку [158, с. 164].

У 1920 р. Термінологічною комісією Відділу природничих наук Українського наукового товариства видано перший том узагальнювальних «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури», куди було включено підрозділ «Назви звірів, комах та інших животин», автори – М.В. Шарлемань, В.Ф. Ніколаєв [123]. Праця В. Ніколаєва була використана в процесі укладання списку наукових назв ссавців у фундаментальному огляді М. Шарлеманя та К. Татарка (1927).

Отже, можна стверджувати, що В.Ф. Ніколаєв одним з перших зібрав вагомий термінологічний матеріал з природознавства, який був визнаний спеціалізованою комісією і використаний нею в подальшій фундаментальній роботі.

З від'їздом з Полтави академіка В.І. Вернадського у травні 1918 р. діяльність Полтавського товариства любителів природи поступово зійшла нанівець. Її власними силами намагався підтримувати В.Ф. Ніколаєв. У березні 1919 р. ним здійснено спробу відновити роботу товариства [72, арк. 7]. 30 березня 1919 р. В.Ф. Ніколаєв на засіданні товариства про охорону пам'яток природи Полтавщини доповів про підсумки роботи вже вищезгаданої наради [55, с. 135]. Однак на цьому засіданні були присутні лише 11 його членів [184, арк. 8].

У 1919 р. за участю В.Ф. Ніколаєва підготовлено посібник із вивчення природи Полтавської губернії [121] з метою ознайомлення сільських учителів із флорою, фауною, гірськими породами краю. Посібник подавав характеристику природи Полтавщини з її «видатними умовами для життя рослин, тварів і людини» [121, с. 84] та визначав головні несприятливі обставини краю: недостача води по високих степах, суховії, безліч боліт, рухливі піски і яри, що насуваються й руйнують землі. Перед населенням ставилося завдання припинити руйнівну дію пісків і ярів насадженням лісів, регулювати постачання води, поліпшувати способи обробітку землі, враховуючи те, що природа «послала нам теплий, м'який клімат і чудовий ґрунт – чорноземлю, один із найкращих і найродючіших ґрунтів у світі» [121, с. 84].

У посібнику яскраво, поетично описано красу регіону, автор намагається передати читачам своє захоплення природними багатствами: «Межиріччя мають характер високих площин (плато), котрі вкриті шаром найродючішої чорноземлі, до 3 фут. завтовшки. Ці площини тепер мало не скрізь уявляють із себе розорані ниви, й тільки де-не-де ще на непорушених плугами шматках укриті степовою рослинністю, рештками колишнього степу. Тільки один куток Константиноградського повіту, так званий «Струківський степ», якого оголошено заказним і взято під охорону від знищення, і досі ще не втратив своєї типової флори. Неначе снігові лани, блищать степи весною, від краю до краю вбрані хвилюючими білими кичками (султанами) ковилю.

Надзвичайно чарівний вигляд має воронцевий степ у березолі або в квітні. Тоді весь степ горить, укритий яскравим кармазиновим килимом воронців – степових пивоній» [121, с.13].

Ентузіастами товариства підготовлено матеріали з охорони дев'яти пам'яток природи Полтавщини, частина з яких завдяки їх старанням збережена й до сьогодні. Полтавським краєзнавчим музеєм за підтримкою товариства в 1918–1919 рр. було видано дві природоохоронні листівки і дві популярні брошури, одну з яких – «Охорона пам'яток природи на Україні» І.А. Бризгаліна В.Ф. Ніколаєв спеціально переклав з російської на українську мову [55, с. 146]. Книга

залишається актуальною і сьогодні, ось фрагмент її перекладу: «Природа – це ж мати, яка годує нас. ... З степом зв'язано все минуле нашого краю. Степ – це поле, що полито священою кров'ю наших предків, це історична братерська могила, і килим квіток, що вкриває її, з'єднує нас з нашим минулим. Степ, це свідок тієї вікової боротьби, яку видержував наш край, коли відстоював своє право на вільне існування (проф. В.І. Талієв).

Національні парки і повинні бути близькими кожному громадянину тим, що вони торкаються широких національних інтересів, оберігають пам'ятки його національної історії, роблять останню більш живою, яскравою, дотиковою.

Національні парки мають завданням задовольнити і ті потреби в естетичному, які відшукує в природі сучасна людина» [21, с. 12–13].

Відомостей про долю Полтавського товариства любителів природи після 1919 р. немає, хоча багато його членів продовжили діяльність в Українському Науковому Товаристві дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині при ВУАН, яке виникло в 1917 р. як комітет охорони пам'яток і діяло до кінця 20-х років, до початку репресій проти української наукової інтелігенції [71, с. 9; 8, с. 10].

Зрозуміло, що в період національно-визвольних змагань, зміни влади, перебудови суспільства, політичних репресій, міграції інтелігенції, матеріальної скрути та інших несприятливих процесів досить важко налагодити діяльність наукових та громадських організацій. Співробітниця музею Л.І. Путята в листі до В.І. Вернадського висловила занепокоєння: «З Вашого від'їзду жодного засідання, жодної екскурсії, навіть ... жодного члена правління в стінах музею, за винятком Валентина Федоровича, а він посилається на своє звання секретаря і відсутність віри в міцність і працездатність товариства» [116, арк. 1]. Можна припустити, що В.Ф. Ніколаєв за відсутності підтримки однодумців зневірився в ефективності діяльності товариства.

Після запрошення В.Ф. Ніколаєва на посаду інспектора по музеях Головополітпросвіту Наркомосу УРСР з 1923 р. учений працював над створенням мережі краєзнавчих музеїв в Україні, а також займався питаннями залучення їх до

природоохоронної діяльності [55, с. 146]. В.І. Вернадський і надалі підтримував стосунки з братами Ніколаєвими. Зокрема, у 1926 р. Марія Євдокимівна Олеховська, дружина першого завідувача музею М.О. Олеховського і теща В.Ф. Ніколаєва, звернулася до В.І. Вернадського з проханням посприяти їй в отриманні пенсії як вдові М.О. Олеховського. Усі спроби М.Ф. Ніколаєва допомогти їй не мали результату. Процес оформлення пенсії тривав упродовж 1926–1929 рр. В.І. Вернадський неодноразово відправляв відгуки про цінність наукової роботи М.О. Олеховського до Харківського соцзабезу, проте пенсію в розмірі 15 руб. М.Є. Олеховська отримала лише восени 1929 р. [37, с. 23, 24].

Діяльність з охорони природи в регіоні продовжив орнітолог і завідувач відділу природи музею М.І. Гавриленко. Зокрема, у 1928 р. він влаштував у музеї виставку «Охорона природи», яка була однією з перших в Україні (разом із виставками в Києві та Криму). До цієї події музей опублікував брошуру вченого «Охороняймо природу» [181]. Але подальші репресії полтавської інтелігенції, в тому числі і М.І. Гавриленка, спричинили занепад цієї діяльності.

Варто зазначити, що діяльність товариства справила позитивний вплив на подальший розвиток громадського природоохоронного руху на Полтавщині. Спробою відновлення товариства можна вважати утворення краєзнавчого товариства, яке очолив М.Я. Рудинський [17, с. 61].

В.Ф. Ніколаєв пізніше, працюючи у Всесоюзному науково-дослідному інституті сухих субтропіків у м. Сталінабад, займався збиранням, а згодом і культивуванням унікальних та рідкісних декоративних дикорослих рослин, зокрема види роду *Островскія*, які занесені до Червоної книги Казахстану, Таджикистану, Узбекистану, СРСР.

Отже, можна стверджувати, що природоохоронна діяльність В.Ф. Ніколаєв, яка розпочалася в Харкові, зазнала найбільшого розквіту під час його роботи в Полтаві. У подальшому вчений продовжував опікуватись охороною рідкісних та зникаючих видів.

2.4. «Харківський період» науково-організаційної діяльності В.Ф. Ніколаєва (1922–1927)

У 1920 р. при Наркомосі УСРР на основі позашкільного відділу створено Головний політико-просвітній комітет (Главполітпросвіт, ГПП). Його завданням було керівництво політичною, просвітницькою та агітаційно-пропагандистською роботою в дусі ідеалів Комуністичної партії.

Наприкінці 1922 р. В.Ф. Ніколаєва призначили на посаду інспектора музеїв при Головному політико-просвітницькому комітеті і заступника завідувача екскурсійно-музейно-виставковою частиною (ЕВМ) Наркомосу УСРР [5, арк. 1].

Варто кілька слів сказати про екскурсійно-виставково-музейну секцію. Вона почала працювати з 1919 р. в позашкільному відділі Наркомосу УСРР. Завдяки її створенню виникла можливість організувати єдиний центр об'єднання та координування всієї екскурсійної роботи в Україні і широко розгорнути її на державному рівні. Такі секції почали діяти в багатьох губернських відділах освіти. Наприклад, секція ЕВМ Одеської губнаросвіти відразу організувала екскурсійне бюро. З 1920 р., після реорганізації позашкільного відділу, екскурсійна справа почала підпорядковуватися Головному комітету політосвіти республіки. Комітет передусім спрямував свою діяльність на організацію єдиної мережі політустанов УСРР. Таке рішення було затверджено на пропагандистській нараді Комітету політосвіти (1922 р.). Воно значною мірою сприяло створенню системи туристсько-екскурсійних закладів. Згідно з тезами й постановами Наради, ЕВМ розробив свої положення про формування туристсько-екскурсійних закладів в усіх територіально-адміністративних районах: повітах, округах, губерніях тощо. Залежно від обсягу роботи, місця розташування вони поділялися на екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуни. Завершували цю структуру Всеукраїнська екскурсійна база та Всеукраїнська екскурсійна комуна.

Екскурсійні пункти відкривалися у віддалених містечках і селах при

клубах промислових підприємств, сільбудах. Екскурсійні бази – в місцях, багатих на історичні пам'ятки, а також із привабливими природно-кліматичними умовами. Екскурсійні комуни – у повітових, губернських і обласних містах. Вони керували роботою екскурсійних пунктів і баз, домагаючись найефективнішого їх використання. В екскурскомунах діяли екскурсійно-виставкові кабінети, бібліотеки, лабораторії для дослідження матеріалів, зібраних під час екскурсій, монтажні майстерні для створення в них музейних експонатів, гуртожитки для туристів і екскурсантів. В екскурскомунах був значний штат працівників: завідувач комуни, завідувач музею, інструктори лабораторії, майстерні та бібліотеки, організатор і керівник екскурсій, завідувач гуртожитку.

Загалом екскурсійна мережа ЕВМ була двоступінчастою. Перший ступінь – осередки масової екскурсійної роботи, що діяли при селянських будинках; другий – керівні заклади губернського, обласного та всеукраїнського значення. Отже, система туристсько-екскурсійних закладів ґрунтувалася на основі міцного внутрішнього зв'язку та вертикальної схеми керівництва. Діяльність і зміцнення системи залежали від її розширення, відкриття нових екскурсійних закладів. Цей процес особливо активізувався після прийняття в 1922 р. Кодексу про народну освіту, у другому розділі якого окремо розглядалося питання про формування екскурсійної мережі. Тобто В.Ф. Ніколаєв мав займатися координацією та розширенням цієї мережі по всій країні. Можна стверджувати, що йому це вдавалося. Зокрема, до 1923 р. в ЕВМ відділі Харківської губполітосвіти функціонувало 30 екскурсунктів, а за перший звітний період його діяльності (1923–1924 рр.) їх було відкрито ще 30. Екскурсійно-виставково-музейний відділ за свою майже десятирічну діяльність заклав основні підвалини державної системи туристсько-екскурсійних закладів і створив усі передумови для їх подальшого розвитку [212, с. 160].

З 1 травня 1923 р. В.Ф. Ніколаєва переведено на посаду методолога з ЕВМ при методвідділі ГПП, а згодом – голови Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи.

Щодо Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи, то його витoki означені датою 3 лютого 1919 р., коли в Харкові при відділі мистецтв Наркомосу УСРР створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) з метою здійснення обліку, реєстрації, охорони, вивчення та популяризації пам'яток. Наприкінці лютого став окремою установою у структурі Наркомосу. Складався з музейної, етнографічної, археологічної, архітектурно-монументальної та архівно-бібліографічної секцій. У квітні 1921 р. ВУКОПМІС було поділено на Головне архівне управління та Головне управління у справах музеїв, охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (Головмузей), на яке поклалися функції комітету. У грудні 1921 р. Головмузей припинив існування як самостійний орган і був підпорядкований Головному управлінню у справах політико-просвітницької роботи Наркомосу УСРР [103, с. 127]. У 1923 р. створені повітові, а згодом окружні комітети охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Окркописи). Саме в системі цього управління й розпочав роботу В.Ф. Ніколаєв.

З вищесказаного зрозуміло, що на вченого покладалася велика робота з виявлення, вивчення, охорони та популяризації природних об'єктів та здобутків людства на території всієї країни. Це свідчить про те, що попередня діяльність В.Ф. Ніколаєва як завідувача музею та голови Комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Полтавщини була високо оцінена керівництвом Наркомосу УСРР.

При ознайомленні з анкетною В.Ф. Ніколаєва на посаді методолога ГПП складається враження, що ученому було досить важко адаптуватися на новому місці, де ніхто його не знав, ніхто не міг навіть завірити дані його анкети і виступити поручителями: «Підписів засвідчувачів дійсної анкети не можу надати в даний час, тому що я новий працівник в Харкові. Мене знає по роботі в Полтаві т. Міхерніцький, секретар Полтавського Міськрайпарткому, т. [З.О.] Сідерський і ціла низка партійних і радянських працівників в м. Полтаві, де я працював безвиїзно 7 років, беручи активну участь і в

культурному, і в професійному житті міста» [5, арк. 1 зв].

За час роботи в структурі ГПП В.Ф. Ніколаєв підготував і опублікував у газеті «Путь к коммунизму» статтю «Очередные задачи экскурсионно-выставочно-музейного дела на Украине» [148, с. 56–62]. Інших відомостей про результати діяльності В.Ф. Ніколаєва в ЕВМ та Всеукраїнському комітеті з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи немає. Можливо це зумовлено нетривалим періодом його роботи в цих організаціях. Водночас, аналізуючи діяльність подібних організацій та підрозділів відомства в 1920-х рр., можна стверджувати, що активна позиція вчених та громадськості (серед яких був і В.Ф. Ніколаєв), які спонукали до прийняття партійно-урядових постанов, забезпечили створення системи державних історико-культурних заповідників в Україні в цей період. Однак подальше посилення адміністративно-командних методів управління та надмірна централізація спричинили перешкоди на шляху розвитку законодавства щодо охорони культурної спадщини.

У Харкові В.Ф. Ніколаєв теж поєднував кілька посад. У 1923–1926 рр. він викладав у Харківському сільськогосподарському інституті (нині Харківський аграрний університет імені В.В. Докучаєва). Крім цього, у 1924 р. Українське кооперативне товариство «Книгоспілка» запросило В.Ф. Ніколаєва очолити її майстерні з виготовлення наочних посібників.

«Книгоспілка» – всеукраїнська кооперативна книговидавнича й торговельна організація, яка діяла в Києві (1918–1920), а згодом у Харкові (1923–1931), мала філії в Києві та Одесі. Членами спілки були лише кооперативи та їхні об'єднання, видавничою діяльністю керувала літературно-наукова колегія, до складу якої входили українські вчені та письменники (Ф.І. Крижанівський, Г. Павловський та ін.). Випускала кооперативну, науково-популярну та шкільну літературу.

Після виходу постанови «Про літературу для села», якою запропоновано всім видавництвам збільшити випуск української літератури для сільського населення, з 1925 р. спілка видавала переважно книги аграрної галузі: про

організацію сільського господарства, хліборобство, городництво, садівництво, скотарство, пасічництво, ветеринарію, птахівництво, а також розвідки з питань розвитку кооперативного руху (матеріали XIII з'їзду РКП(б) про кооперацію), книжки про споживчу, сільськогосподарську й кустарно-промислову кооперацію, культурно-освітню діяльність кооперативних установ. Зокрема, у 1925 р. видано брошури «Як селянинові роздобути грошей для господарства» А. Бітуса, «Короткий підручник пасічництва й садівництва» П. Бунта, «Парники» Т. Гая, «Курс хліборобства» А.Г. Терниченка; у 1926 р. видруковано «Сільськогосподарську енциклопедію» А.Г. Терниченка та «Економіку землеустрою» за редакцією В. Степаненка. Спілка випускала також художню літературу, підручники та посібники з позашкільної освіти. У 1925–1926 рр. «Книгоспілка» видала 551 книжку, переважно українською мовою (найбільше про кооперацію – 193 назви). Загальний товарообіг у 1926 р. становив понад 11,5 млн крб. Спілка друкувала також кооперативний журнал «Нова громада», газету «Кооперативне життя», постачала товариствам та організаціям канцелярське й наочне шкільне приладдя, вела книжкову торгівлю [56].

У цій царині В.Ф. Ніколаєв знову проявив себе як досвідчений організатор справи та її знавець. Він розробив цілу низку різних тематичних колекцій і діапозитивів із природознавства та сільського господарства [157, с. 23]. Під проводом В.Ф. Ніколаєва ці унаочнення разом із муляжами та детекторними радіоприймачами почали масово випускатися в Харкові для шкіл, технікумів і вишів усієї України.

Однак В.Ф. Ніколаєву весь час хотілося більш творчої, дослідницької діяльності. Під час роботи на кафедрі часткового землеробства Харківського сільськогосподарського інституту він працював асистентом відомого фахівця в галузі рослинництва М.М. Кулешова (1890–1968) (згодом професор, академік АН УРСР), який одночасно був директором Центральної контрольної насінневої станції Наркомзему УСРР. Саме тут, у Харкові, В.Ф. Ніколаєв у 1925 р. вперше зустрів М.І. Вавилова (1887–1943) (на той час іще члена-

кореспондента АН СРСР) [157, с. 10]. Для молодого викладача ця зустріч стала доленосною, вона на багато років визначила не тільки місце та напрям роботи, а і його світоглядні засади.

У 1894 р. при Вченому комітеті Міністерства землеробства і державного майна Російської імперії було організовано Бюро з прикладної ботаніки. У 1917 р. Бюро було перетворено у Відділ прикладної ботаніки і селекції, в 1924 р. – у Всесоюзний інститут прикладної ботаніки і нових культур (ВІПБІНК, з 1930 р. перейменовано у Всесоюзний інститут рослинництва (ВІР), з 1967 р. носить ім'я М.І. Вавилова, нині – Всеросійський інститут рослинництва імені М.І. Вавилова) [191]. Академік М.І. Вавилов очолював установу з 1921 р. до 1940 р. – до часу коли був репресований.

Ще в Бюро з прикладної ботаніки і селекції почали вивчати рослини в різних ґрунтово-кліматичних зонах. Для цієї мети довелося створювати філії. ВІПБІНК для вивчення світових колекцій культурних рослин і для розв'язання інших питань рослинництва створив такі відділення:

- Полярне відділення (субарктичне, директор І.Г. Ейхфельд) – на Кольському півострові за Полярним колом на березі озера Імандра поблизу нового на той час індустріального центру апатитових і нефелінових розробок (Хібіногорськ, нині Кіровськ Мурманської області РФ);
- Північно-Двінське відділення (директор Ф.Я. Блінов) – у Північному краї поблизу м. Котласа (Архангельська область РФ), де детально вивчали культурні рослини всього Північного краю;
- Воронежське відділення – типовому степу (директор Л.І. Говоров), де займалися вивченням світового різноманіття бобових, вівса і деяких кормових культур;
- Українське відділення (директор М.М. Кулешов) у с. Литвинівки Валківського району Харківської області – у смузі лісостепу;
- Північнокавказьке відділення в с. Отрадо-Кубанське Краснодарського краю РФ, де велися роботи з пшеницею, соєю, люцерною та іншими культурами;

- Майкопське відділення в передгір'ях Великого Кавказького хребта в зоні лісів із дикорослих плодових дерев (яблуня, груша, алича) – для вивчення плодових культур;
- Сухумське відділення в районі вологих субтропіків на узбережжі Чорного моря – для роботи із цитрусовими, евкаліптом, бататом, дубильною акацією, ефіроолійними, лікарськими й південними прядильними культурами;
- Азербайджанське відділення – у районі сухих субтропіків біля м. Баку (Азербайджанська Республіка);
- Середньоазійське відділення в Ташкенті (Республіка Узбекистан);
- Туркменське відділення в м. Кара-Кала (нині м. Махтумкули, Республіка Туркменістан);
- Далекосхідне відділення – близько Владивостока (РФ) [51].

Реалізація наукових проектів М.І. Вавилова як директора ВПБіНК здійснювалась у масштабах усієї країни, у тому числі і в Україні. Під егідою установи створювалися в різних республіках, краях, областях відділення, станції та опорні пункти, на яких уперше розпочалося поглиблене вивчення значної кількості сортів сільськогосподарських культур. З 1923 р. по серпень 1940 р. М.І. Вавилов особисто відвідав майже всі дослідні станції і наукові установи України, з переважною більшістю українських селекціонерів та генетиків був знайомий особисто і разом з ними здійснював великі за обсягом дослідження. Значну зацікавленість наукової громадськості привертала так звані географічні дослідження. Посів, догляд за рослинами, спостереження, оцінка та облік проводилися за єдиною методикою, а пробні снопи направлялися до Ленінграда для детальних досліджень. Фактично вперше у світовій біологічній науці було поставлено вивчення зміни ознак та властивостей рослин залежно від зміни умов довкілля, а також інститут був єдиною науковою установою у світі, де так усебічно, на основі передових наукових методів пізнавалася культурна флора земної кулі [10].

У 1925 р. М.І. Вавилов займався відкриттям в Україні наукової філії ВПБіНК для розмноження колекцій польових, городніх та плодових культур.

Він запропонував М.М. Кулешову очолити Українське відділення ВІПБІНК. У свою чергу останній, формуючи штат цієї установи, восени 1925 р. запропонував В.Ф. Ніколаєву обійняти за сумісництвом посаду лаборанта та завідувача бібліотеки станції, на що той погодився. Ще один співробітник кафедри Л.П. Бордаков, який спеціалізувався на вивченні кормових культур, переважно люцерни, став асистентом новоствореної установи. У своїх спогадах, присвячених М.І. Вавилову, В.Ф. Ніколаєв зазначав, що група співробітників Народного комісаріату землеробства УСРР відстоювала необхідність подібної дослідної установи у своїй системі, але авторитет директора ВІПБІНК переважив у цьому питанні [147, с. 238].

На початку 1926 р. в результаті особистого зацікавлення, сприяння та клопотання М.І. Вавилова Наркомзем УСРР дав згоду на організацію Української дослідної станції-відділення Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур [10]. М. Кулешов згадував: «Для цієї мети [було відведено] невелике господарство, розміщене поблизу с. Литвинівки [Валківського району Харківської обл.] за сорок кілометрів на захід від Харкова і за вісім кілометрів від районного центру м. Валок. Господарство мало гарну польову землю, низинний город, великий сад, ділянки лісу та луки. Це дало можливість уже з весни того ж року розгорнути там достатньо широку роботу з вивчення різних культур. Станція здійснювала інтродукцію та дослідження світових колекцій зернових, кормових, овочевих і технічних рослин у межах України. На її адресу почали надходити зразки насіння, саджанці плодкових та лісових порід. Невеликий науковий персонал поступово поповнився співробітниками з Ленінграда, відрядженими Інститутом на вегетаційний період зі своїми культурами». [50, с. 75–76].

У новоствореній установі досліджували зернові, овочеві культури, олійний льон. Було покладено початок вивченню світового різноманіття люцерни (Л.П. Бордаков). Саме це відділення в системі Інституту було головним із вивчення колекції кукурудзи (другим, додатковим пунктом була Отрада-Кубанська, нині Кубанська дослідна станція ВІР) [10].

Обсяг робіт, покладений на В.Ф. Ніколаєва, був дуже великий. До його обов'язків входило керівництво посівом і спостереження за чисельною групою, що охоплювала всі зернові (крім кукурудзи), зернобобові та деякі технічні культури. ВІПБІНК виділив філії кілька тисяч зразків із різних своїх відділів і секцій, а на допомогу давалося всього два сезонних практиканти і 6–8 робітників. Уже після посіву з'ясувалося, що крайова лінія вздовж усіх ділянок становила близько 20 кілометрів. Доводилося працювати по 12–16 годин на добу. Крім того, до обов'язків В.Ф. Ніколаєва входило й завідування бібліотекою, ґрунтовно укомплектованою з фондів ВІПБІНК за сприяння М.І. Вавилова [147, с. 238].

Усе це викликало в В.Ф. Ніколаєва побоювання стосовно того, чи впорається він із цим обсягом робіт, до того ж він уперше в житті мав справу з таким різноманіттям культур. Однак зустріч із М.І. Вавиловим у березні 1926 р. надала молодому фахівцю впевненості. У своїх спогадах, присвячених М.І. Вавилову, В.Ф. Ніколаєв наводить слова академіка, які надихнули його на подальшу роботу: «Ну, батечко, нічого, впораєтеся, адже не боги горшки обпалюють. Тільки пам'ятайте, що всі Ваші помисли повинні бути в роботі. У її результатах зацікавлені багато співробітників нашого інституту, які надіслали на станцію зразки. Будьте зібраним, акуратним і побільше читайте. Книги – найкращі помічники. А влітку обов'язково дамо Вам відрядження на інші станції. Подивитися, повчитися у старших» [147, с. 239]. Знайомство з М.І. Вавиловим сприяло професійному зростанню молодого науковця (за протекцією академіка, В.Ф. Ніколаєв відвідав провідні фахові наукові установи), а в подальшому спрямувало до одного з головних захоплень ученого – субтропічного рослинництва.

Улітку 1926 р. В.Ф. Ніколаєв відвідав знамениту Кубанську станцію в Краснодарському краї, де вивчали світові колекції озимих хлібів і квасолі. Побував на щойно створеній Сухумській станції субтропічних рослин (нині Абхазький науково-дослідний інститут сільського господарства АН Республіки Абхазія). Приголомшливий вплив на науковця справило відвідання взимку

1926-1927 рр. ВІПБІНК у Ленінграді, куди всі троє співробітники Українського відділення були викликані для звіту й підвищення кваліфікації. Це було дієве підвищення кваліфікації, знайомство з плеядою найкращих ботаніків, серед яких – біогеограф Є.В. Вульф (1885–1941), селекціонер Л.І. Говоров (1885–1941), академік ВАСГНІЛ П.М. Жуковський (1888–1975), фахівець із садівництва М.І. Кічунов (1863–1942), генетик, член-кореспондент АН СРСР Г.А. Левитський (1878–1942), фізіолог, академік М.О. Максимов (1880–1952), фахівець з плодівництва В.В. Пашкевич (1856–1939), дослідник пшениці К.А. Фляксбергер (1880–1942) та ін. З деkim після цього В.Ф. Ніколаєв зберіг дружні стосунки на все життя, зокрема із селекціонером М.Р. Івановим (1902–1978) і його дружиною К.В. Івановою. В.Ф. Ніколаєв мав повну можливість користуватися багатою бібліотекою ВІПБІНК, особисто спілкуватися з дослідниками, отримувати від них відомості, що його цікавили [147, с. 240].

Працюючи на посаді співробітника Української відділення ВІПБІНК, В.Ф. Ніколаєв проявив себе як здібний ботанік. Вивчаючи колекцію чини, підготував статтю про поведінку різних сортів чини в умовах вирощування на ділянках Українського відділення, зміг описати два нові її різновиди. Стаття під назвою «Чина (*Lathyrus sativus* L.) в українських умовах. Ботанічно-агрономічний нарис» була опублікована у співаторстві з С.М. Фріденталь у «Вістях Харківського сільськогосподарського інституту» [164].

Але продовжити роботу вченому завадило загострення хвороби у дружини. На той час туберкульоз був майже невиліковний. За порадою лікарів родина Ніколаєвих вирішила змінити клімат і обрала для цього м. Сухум (у 1936–1992 рр. Сухумі). Саме в цьому місті 1926 р. на новоствореній М.І. Вавиловим субтропічній дослідній станції довелося побувати В.Ф. Ніколаєву. Згадавши про це, він вирішив звернутися до М.І. Вавилова, написавши йому листа з клопотанням про можливість свого переведення до Сухуму. На ім'я директора Українського відділення ВІПБІНК М.М. Кулешова дуже швидко надійшла відповідь: «Лаборанта Української станції Ніколаєва В. Ф. з 1 квітня ц. р. [1927] перевести на посаду старшого асистента й заступника директора Сухумського

субтропічного відділення» [147, с. 242]. В.Ф. Ніколаєв був дуже вдячний М.І. Вавилову, який не лише погодив переведення, а й просунув лаборанта по службовим сходам відразу на два щаблі вище. Можна припустити, що академік побачив великий потенціал у молодого фахівця. М.І. Вавилов був людиною широкого наукового кругозору та виняткової ерудиції. Він умів привернути до себе висококваліфікованих фахівців, здатних самостійно мислити, глибоко відданих науці, і захопити їх своїми ідеями. У свою чергу В.Ф. Ніколаєв повністю віддавався роботі, щоб виправдати довіру керівника.

Отже, підсумовуючи «харківський період» життя В.Ф. Ніколаєва, можна сказати, що за короткий час дослідник займався різноплановими напрямками організаційної, видавничої, педагогічної та наукової діяльності. На всіх ділянках В.Ф. Ніколаєв проявив високий професіоналізм і сумлінний підхід до роботи.

Висновки до розділу 2

Проаналізувавши документи і опубліковані матеріали, можна підсумувати, що перші наукові пошуки В.Ф. Ніколаєва були досить різноплановими. Під впливом батька та старших братів майбутній науковець зацікавився вивченням природи і тому обрав природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету. Перших професійних успіхів він досягнув під час практик у Тифліському ботанічному саду і Полтавському природничо-історичному музеї.

Встановлено, що в подальшому до природознавчих захоплень В.Ф. Ніколаєва додалися краєзнавчі, музеєзнавчі та природоохоронні, які найбільше розкрилися під час керівництва Полтавським природничо-історичним музеєм. На цій посаді В.Ф. Ніколаєв здійснив масштабну роботу з поповнення фондів музею, особливо врятування музейних цінностей покинутих поміщицьких садиб. Це характеризувало його як науковця і краєзнавця, котрий розумів необхідність збереження культурної та історичної спадщини свого народу. За керівництва В.Ф. Ніколаєва в музеї розширено наукову, суто

музейницьку діяльність: ведення розкопок, опрацювання зібраних колекцій, публікацію отриманих здобутків у фахових збірниках.

З поглибленням вивчення природи рідного краю цілком логічно постало питання її збереження, тому вчений активно долучився до створення Полтавського товариства любителів природи. В.Ф. Ніколаєв неодноразово виступав на засіданнях товариства, організовував для його членів ботанічні екскурсії, брав участь у складанні програми та статуту природничо-сільськогосподарського відділу Українського народного університету. В.Ф. Ніколаєв першим запропонував створити заповідну мережу Полтавщини, зокрема зробити заповідними Струківський та Карлівський степи на Костянтиноградщині, Кочубеївські ліси – на Диканщині, сфагнове болото – поблизу с. Коржів на Переяславщині, болото в заплаві р. Супою, що має актуальність і на сьогодні.

Багатовимірність наукових інтересів ученого сприяла обранню дослідницької діяльності з рослинництва, де В.Ф. Ніколаєв також проявив високий професіоналізм та сумлінне ставлення до роботи.

РОЗДІЛ 3

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК В.Ф. НІКОЛАЄВА З УДОСКОНАЛЕННЯ СУБТРОПІЧНОГО РОСЛИННИЦТВА

3.1. Здобутки В.Ф. Ніколаєва в Сухумському відділенні Всесоюзного інституту рослинництва (1927–1938)

Як уже зазначалося, у 1926 р. з ініціативи академіка М.І. Вавилова було створено Сухумське відділення ВПБіНК (територія історичного регіону Абхазії, нині – самопроголошена Республіка Абхазія, держава з обмеженим визнанням на території Грузії), перейменоване згодом у Всесоюзний інтродукційний розплідник субтропічних культур ВІР. Вибір місця в Абхазії визначався тим, що клімат і ґрунт тут типові для всієї зони вологих субтропіків Чорноморського узбережжя Кавказу, і розведення субтропічних рослин має в перспективі більш широкі можливості.

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови Чорноморського узбережжя Абхазії дали можливості вирощувати багато субтропічних рослин з Китаю, Японії, Середземномор'я та Австралії, де кліматичні умови за деякими показниками близькі до сухумських. Ці рослини не тільки добре ростуть, плодоносять, але часом дають і рясний самосів, що засвідчує високий ступінь пристосованості видів, форм і сортів у нових для них умовах проживання.

Інтродукційний розплідник відіграв важливу роль і в тому, що за порівняно короткий термін в Абхазії була створена абсолютно нова галузь рослинництва – субтропічне сільське господарство. Свою другу батьківщину знайшли тут багато представників субтропічної флори з Південно-Східної Азії: чайна рослина, бамбук, камфорний лавр, лакове дерево, криптомерія японська, японська віялова пальма; із Середземномор'я – олеандр, дуб кам'яний, дуб корковий, сосна приморська, сосна італійська; з Австралії – каллістемон, акація срібляста; з

Південної Америки – фейхоа, пальма юбея; з Північної Америки – карія, секвоя вічнозелена, кипарис великоплідний та пальми: сабаль, вашингтонія та ін. [111, с. 214].

Для розгортання робіт Сухумське відділення ВПБІНК в 1926 р. отримало поблизу м. Сухума ділянку землі площею 30 га, що раніше належала меценату й засновнику Сухумського дендропарку М.М. Смецькому (1852–1931). Додатково до цієї ділянки відведено ще близько 30 га колишніх володінь Бобринського, Кодобова і М.К. Рукавишнікова (1877–1943). На цих землях переважно висаджувалися рослини деревних і чагарникових порід. У 1928 р. додатково виділено ще ділянку (колишнього володіння Кукса) площею 35 га, розташовану в Гулрипському районі, за 12 км від м. Сухума. Починаючи з 1932–1933 рр., основні колекційні посадки субтропічних культур проводилися на центральній ділянці станції (сmt. Гулрипш). Після Другої світової війни станція з усіма лабораторіями та відділами була повністю переведена з дендропарку (колишній парк М.М. Смецького в м. Сухумі) в Гульрипський район. Центральне відділення станції розташоване на околиці стародавнього третинного плато, нині дуже розмитого й перетвореного в низку довгих денудаційних хребтів. У гірській частині найвища точка (вершина пагорба) досягає 140 метрів над рівнем моря [139, с. 61].

До основних завдань Сухумського відділення, згідно з матеріалами В.Ф. Ніколаєва, входили:

а) інтродукція, вивчення й первинне випробування плодових, технічних кормових, декоративних та інших рослин із різних країн земної кулі, близьких за своїми кліматичними умовами до радянських субтропіків;

б) вивчення асортименту субтропічних рослин, уже введених у культуру в радянських субтропіках, і їх господарська оцінка;

в) первинне розмноження найціннішого матеріалу і постачання його дослідним установам і радгоспам для подальшої роботи;

г) отримання нових форм субтропічних культурних рослин шляхом відбору й гібридизації, з подальшим виділенням і розмноженням найцінніших;

д) виявлення та вивчення дикорослих рослин Кавказу, і з'ясування їхніх природних ресурсів;

е) вивчення расового й сортового складу культур з особливою вимогливістю до тепла і тривалого безморозного періоду та проведення з ними основних робіт зі схрещування (міжвидового і міжсортового).

ж) консультивання місцевих організацій з усіх питань, пов'язаних із роботою Відділення [139, с. 60].

Відділення розмістилося майже в середині вузької смуги радянських субтропіків із досить теплими кліматичними умовами (абсолютний мінімум за багаторічними даними становив не нижче $-11,6^{\circ}\text{C}$ в дуже рідкісні роки, а зазвичай – не нижче $-5-6^{\circ}\text{C}$ на кілька годин у рік) і різноманітним рельєфом місцевості (від 3 до 150 м. над рівнем моря). У складі отриманої території вже був один із кращих парків на узбережжі (Сухумський дендропарк М.М. Смецького) з великим видовим розмаїттям пальм, хвойних, евкаліптів тощо [139, с. 60].

У підсумковій статті про роботу установи В.Ф. Ніколаєв указував, що першим завданням Відділення було інтродукувати максимальну кількість видів і сортів основних субтропічних культур з різних частин світу. Це здійснювалося двома шляхами: а) випискою або обміном матеріалу з відповідних країн і б) спеціальними експедиціями ВІР у ці країни. Після шести років роботи Відділення вдалося накопичити значний сортовий і видовий матеріал, що становив у 1932 р. понад 35.000 експонатів. До цього переліку входили колекції таких культур, як помаранчеві (до 500 експонатів), евкаліпти (понад 400 експонатів), акації (понад 400 експонатів), рамі (до 35 експонатів), герань, батат (до 250 експонатів), цукрова тростина, хурма, дикі плодови Кавказу (понад 13000 експонатів) тощо. Експедиціями ВІР охоплені такі країни, як Японія, США (Флорида й Каліфорнія), Мексика, Гватемала, Колумбія, Перу, Чилі, країни Середземномор'я, Ефіопія, Туреччина, Індія, острови Куба, Цейлон (Шрі-Ланка), Ява. Широким експедиційним обстеженням у межах Кавказу і його Чорноморського узбережжя були охоплені дикі плодови, дубильні, каучуконосні, лікарські, ефірно-олійні та декоративні рослини, а з культурних – помаранчеві,

хурма, фейхоа, евкалипти, пальми, камфорне дерево, лавр, паркові екзоти. Паралельно з інтродукційною діяльністю почалася й робота з відбору найцінніших форм різних рослин, а також широка гібридизація основних культур (помаранчеві, герань, батат) [111, с. 215].

Для попереднього догляду за рослинами і збереження деяких їх на зиму було збудовано 2 оранжереї, 2 великі ґрунтові сараї і 9 парників, а для технічної оцінки рослин організовані ефірно-олійна, дубильна й текстильна лабораторії [139, с. 62].

Основним завданням дослідної станції в перші роки її роботи було залучення великого матеріалу культурних рослин із субтропічних і тропічних країн земної кулі і південних районів СРСР з детальним вивченням його практичної придатності і цінності та подальшим біологічним дослідженням.

У колективі працювало 2 доктори наук, 8 кандидатів сільськогосподарських і біологічних наук, 1 старший науковий співробітник, 15 молодших наукових співробітників без наукового ступеня та 37 лаборантів. На станції проходили курс очної та заочної аспірантури 10 осіб і 6 здобувачів. Станція мала науково-технічну бібліотеку, у фонді якої нараховувалося 30751 книга.

Першим директором Сухумського відділення ВПБІНК був селекціонер, садівник, професор М.Д. Костецький (1873–1948). У Сухумському відділенні починали наукову діяльність молоді дослідники, які згодом досягли значних наукових висот: Л.І. Рубцов (1902–1980), згодом професор, завідувач відділу дендрології і паркознавства Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР, автор проекту і керівник будівництва київського Саду бузків [186]; М.В. Смольський (1905–1976), згодом – академік АН Таджикиської РСР і АН Білоруської РСР, директор Центрального ботанічного саду АН БРСР (1955–1976); А.Л. Тахтаджян (1910–2009) – на той час лаборант, згодом – академік АН СРСР, директор Ботанічного інституту імені В.Л. Комарова АН СРСР в 1976–1986 рр., творець нової філогенетичної системи вищих рослин і нової системи ботаніко-географічного районування; О.О. Федоров (1906–1982), згодом – член-кореспондент АН СРСР, директор Ботанічного інституту імені В.Л. Комарова АН

СРСР в 1962–1976 рр.; його брат А.О. Федоров (1908–1987), теж член-кореспондент АН СРСР, та ін.

Як уже зазначалося, В.Ф. Ніколаєв перейшов до Сухумського субтропічного відділення ВІПБІНК в 1927 р. через хворобу дружини. За клопотанням академіка М.І. Вавилова його призначено на посаду старшого асистента й заступника директора. Таким чином розпочався «сухумський період» наукової діяльності вченого (додаток Ж).

У результаті цієї роботи, за словами М.І. Вавилова, В.Ф. Ніколаєву вдалося отримати визнання як одного із кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР [147, с. 242]. Учений працював з такими їх георесурсами, як азиміна, акації (які в Радянському Союзі неправильно називали мімозою), гваюли, евкалипти тощо. Надаючи великого значення вдосконаленню дикорослої та культурної флори Кавказу як центру формування низки культур, академік М.І. Вавилов долучив до цього й співробітників Сухумського відділення ВІПБІНК. Зокрема В.Ф. Ніколаєв займався спостереженнями за плодовими рослинами Чечні, Інгушетії, Північної Осетії, Кабардино-Балкарії і напрацьовував матеріали для монографії, присвяченої кизилю [147, с. 243].

В.Ф. Ніколаєв часто спілкувався з М.І. Вавиловим (додаток 3.1, 3.2), вчені активно листувалися. Як заступник директора Сухумського відділення, В.Ф. Ніколаєв не рідше двох разів на рік приїжджав у Ленінград для розв'язання організаційних питань. Під час цих візитів академік запрошував молодого науковця додому на гостини. Аналізуючи листи М.І. Вавилова до В.Ф. Ніколаєва, можна стверджувати, що директор ВІР дуже цінував підлеглого. У листі від 18.04.1931 р. академік писав: «Гваюлу всю Вам передаємо. Матеріал виключної цінності: селекційні сорти, зібрані мною в Салінасі [США] (правда нелегальним порядком). Звичайно, бажано, щоб саме Ви продовжили цю роботу... Чекаю від Вас брошури «Дубильные акации, эвкалипты». Взагалі чекаємо від Вас праць великих. Час Вам вже оформити дещо більше. На Вас надіємося, Валентин Федорович.» [119, арк. 118]. З листа стає зрозумілою виняткова роль В.Ф. Ніколаєва у вивченні зазначених культур.

У відгуку про В.Ф. Ніколаєва М.І. Вавилов називає його одним із найкомпетентніших радянських дослідників, які працюють уже понад 20 років у галузі наукового рослинництва, а також одним із найавторитетніших знавців вітчизняного субтропічного рослинництва. З найбільших його робіт академік відзначав велику працю, присвячену австралійським акаціям і їх акліматизації на Чорноморському узбережжі у вигляді монографії з охопленням видового різноманіття, з визначником видів акацій, з їх агрономічною характеристикою. У всіх роботах В.Ф. Ніколаєва М.І. Вавилов вбачав велику ерудицію автора, що його знанням світової рослинницької літератури і великим особистим досвідом з вивчення різноманітних культур в умовах радянських субтропіків. Керівник указував, що впродовж низки років В.Ф. Ніколаєв був науковим керівником Субтропічного відділення Всесоюзного інституту рослинництва [42, арк. 1].

У 1929 р. В.Ф. Ніколаєв брав участь у Першому з'їзді генетиків і селекціонерів СРСР у Ленінграді, де були присутні іноземні вчені: професор Каліфорнійського університету в Берклі (США) Р. Гольдшмідт, директор Інституту рослинництва в Мюнхеберзі (Німеччина), Е. Баур (1875–1933) та ін.

Однак найбільше зусиль учений доклав до вдосконалення вирощування стратегічної в той час культури, як каучуконосної гваюли (*Parthenium argentatum*) – багаторічного вічнозеленого чагарника з родини айстрових.

Зацікавленість культурою каучуконосних рослин у Радянському Союзі виникла ще в 1924 р., коли з ініціативи Гуматресту вперше на території країни було проведено дослід з їх акліматизації. На дослідному полі Гуматресту в м. Ціхіс-Дзіро, під м. Батумом (Аджарська Автономна РСР), упродовж трьох років здійснювали спроби акліматизації найвідоміших каучуконосів: гевеї бразильської (*Hevea brasiliensis*), кастили каучуконосної (*Castilloa elastica*), маніок (*Manihot Glaziovii*), кріптостегії (*Cryptostegia madagascariensis*), фікуса каучуконосного (*Ficus elastica*) та ін. Ці спроби були невдалими через непристосованість матеріалу, що походив із тропічних країн, до клімату Чорноморського узбережжя з його зимовим зниженням температури до $-3-4^{\circ}\text{C}$, а

в окремі роки – і до -10°C . Однак перед науковцями стояло стратегічне завдання – отримання свого власного каучуку, скорочення імпорту цього продукту.

З ініціативи та на кошти того ж Гуматресту в 1925 р. організовано спеціальну експедицію на чолі з Ю.М. Вороновим у Центральну й Південну Америку для знаходження в тій місцевості таких каучуконосних рослин, які можна було б ефективно вирощувати в південних кліматичних умовах СРСР і отримувати значну кількість якісної продукції. До цього моменту Гуматрест зробив висновок про недоцільність мати самостійне дослідне поле для акліматизації каучуконосних рослин та уклав угоду з ВППКіНК про передачу останньому всіх напрацювань з випробування в культурі тих каучуконосних рослин, які подають надію на можливість акліматизації та розведення в СРСР. Після укладення зазначеної угоди, у 1927 р., інститут розпочав роботу з каучуконосами, сконцентрувавши її на трьох відділеннях: Сухумському, Азербайджанському і Середньо-Азійському. Паралельно подібну роботу здійснювали в селекційному відділі Нікітського ботанічного саду в м. Ялті [144, с. 210–211].

Насінневий матеріал з гваюли, зібраний мексиканською експедицією Гуматресту, розподілили між цими трьома відділеннями і висіяли в 1927 р. Через несприятливі кліматичні умови значна кількість сходів гваюли в Азербайджані й Середній Азії загинула. Лише в Сухумі з його сприятливими температурними умовами зберегли весь набір зразків, зібраний у різних місцевостях зростання гваюли. Саме тому ботаніко-морфологічний і систематичний опис рослини довелося перенести в м. Сухумі, хоча район Чорноморського узбережжя з надмірною вологістю не підходив для цієї сухолюбивої рослини [144, с. 212].

В.Ф. Ніколаєв у своїй ґрунтовній праці, присвяченій розв'язанню цієї проблеми, висвітлив значення гваюли як каучуконосної рослини, райони її природного зростання, поширення й систематику роду *Parthenium*. Він зробив її ботанічний опис, який базувався не лише на літературних даних, а й на власних спостереженнях у м. Сухумі. Такі характеристики як висота й форма куща, коренева система, галуження стебла, листові органи, цвітіння рослини він ілюстрував детальними малюнками. Учений розкрив біотиби гваюли, висвітлив

вихідний матеріал і роботу з ним, яку здійснювали в Сухумському відділенні ВПБіНК [144, с. 209–276].

В.Ф. Ніколаєв описав маріолу (*Parthenium incanum*) – вид, близько споріднений із гваюли, який зазвичай зустрічається спільно з нею в районах природного зростання гваюлою (додаток И.1). У матеріалах експедиції Гуматресту в Мексику маріола становила в переважній кількості зразків більше половини отриманих при висіванні рослин.

В.Ф. Ніколаєв встановив, що цінність гваюли полягає, по-перше, у значному вмісті каучуку як в надземних, так і в підземних органах рослини (до 21% в селекціонованих рослинах), по-друге, у здатності виростати в помірному кліматі, при незначній кількості опадів. Останнє робить можливим її розведення на великих територіях позатропічних країн, зокрема на території тогочасного СРСР.

У 1925–1929 рр. посіви гваюли були здійснені в таких регіонах: Таджикиська АРСР (Душанбе), АКримська СРР (Ялта – Нікітський Ботанічний Сад), Українська СРР (Харків, Київ, Асканія Нова), Північно-Кавказький Край (Відділення Інституту прикладної ботаніки в с. Отрадо-Кубанському), Чорноморський район (Сочі), Дагестанська АРСР (Дагестанська дослідна станція, Дербент), Азербайджанська РСР (Баку, Ганджа, Ленкоран), СРР Грузія (Тифліс), Абхазька АРСР (Сухумі, Новий Афон), Туркменська РСР (Ашхабад, Кара-Кала і багато дрібних пунктів), Узбецька РСР (Фергана, Самарканд, Ташкент та ін. пункти), Киргизька АСРР (Джетису, Іссик-Куль, Фрунзе). Але найпридатнішим районом як за кліматичними умовами, так і за запасами вільних коней були, за спостереженнями В.Ф. Ніколаєва, Середня Азія в південних своїх частинах і деякі райони Північного Кавказу (Дагестан) і Закавказзя (Вірменія, Азербайджан) [144, с. 213–216].

У м. Сухумі посіви з насіння гваюли каучуконосної, які завезли з Мексики, показали значні відмінності у пророслих рослинах. Неоднорідність листових форм, темпів зростання, характер розгалуження, інтенсивність опушення тощо стали помітними вже на перших етапах росту.

При описі зовнішніх ознак рослин, В.Ф. Ніколаєв вважав за необхідне брати за основу не лише літературні дані, а й власні спостереження. Зокрема, галуження кореневої системи в дослідженнях В.Ф. Ніколаєва відрізнялося від засвідчених даних про цей процес американського фізіолога рослин Ф.Е. Ллойда (1868–1947) [231]. Відмінними були висновки спостереження В.Ф. Ніколаєва, що проводилися над більш ніж 2000 рослинами, вирощеними в однакових умовах, від описаних наукових даних і в питанні мінливості листкової пластинки. В.Ф. Ніколаєв на основі своїх досліджень дійшов такого висновку: якщо у гваюли і є мінливість листової пластинки залежно від зовнішніх умов, то ще більшою мірою її різноманітність залежить від неоднорідності ботанічного складу виду, від великої кількості спадково постійних форм. Зіставлення якісних і кількісних ознак рослин, що вивчалися, дало йому підстави констатувати факт наявності у гваюли типів листя, властивих тільки певним рослинам, з утриманням типу у двох поколіннях.

Вказівки американських авторів на мінливість цілої низки органів рослини дали змогу В.Ф. Ніколаєву зробити висновок про те, що в межах описуваного виду існує складний конгломерат рас і форм, що мусять відрізнятися не тільки в модифікації, а й у спадковості постійних ознак.

Проведена В.Ф. Ніколаєвим у Сухумі робота з ботанічного вивчення тих рослин гваюли й маріоли, які вийшли із зразків насіння, зібраних експедицією Гуматреста в Мексиці, дали йому підставу констатувати у гваюли наявність спадково постійних форм, які більш-менш різко відрізняються між собою за цілою низкою морфологічних ознак, що головним чином охоплюють вегетативні органи. Усі ці форми досліджувалися вченим упродовж двох років, причому він вивчав усі органи рослин у їх зовнішньо-морфологічних ознаках і в різних стадіях розвитку. Спостереження двох, а в деяких випадках – трьох генерацій різних форм гваюли, зроблених науковцями Сухумського відділу ВІПБІНК, показали стабільність низки ознак особини при дослідженні, а також і в її потомстві [144, с. 243].

Можливість виділення таких форм (біотипів, екотипів) обумовлювалася, з одного боку, отриманням вихідного матеріалу з порівняно віддалених місць ареалу поширення виду, з іншого, – висіванням його в абсолютно однакових зовнішніх умовах, що дало змогу порівнювати рослини на всіх стадіях їх розвитку, від сходів до трирічного віку (у зразку з Палермо), коли кущ набуває свою справжню форму.

За результатами досліджень В.Ф. Ніколаєв першим звернув увагу на великий поліморфізм гваюли [77, с. 124], описавши встановлені ним шість різновидів та дві її форми, які мають певну кількість константних ознак:

- v. marioloides mihi,*
- v. angustifolium mihi,*
- v. longifolium mihi,*
- v. brevifolium mihi,*
- v. latifolium mihi,*
- v. dissectum mihi,*
- v. deltoideum mihi,*
- v. gracile mihi* [144, с. 265].

На підставі цієї роботи дослідник склав власну класифікацію, яка й до сьогодні не зазнала змін. Виділені в ній форми в подальшому використовували для створення нових сортів [196, с. 127].

Наступним етапом своєї роботи В.Ф. Ніколаєв планував поглиблене вивчення рослини в подальші періоди її розвитку і встановлення залежності між зовнішніми морфологічними ознаками й каучуконосністю, оскільки наявні екземпляри не давали можливості встановити цінність кожної з виділених форм для практичного використання. У дворічних рослин визначення вмісту каучуку не могло б дати ясної і точної картини, оскільки придатною для експлуатації рослина стає тільки на шостий рік. Ученим було відібрано кілька рослин кожної форми, щоб простежити хід накопичення каучуку у формах залежно від віку.

Про різноманітність ботанічного складу мексиканського матеріалу з гваюли В.Ф. Ніколаєв доповідав у Науковій Колегії ВІПБІНК в грудні 1927 р. з

демонстрацією гербарного матеріалу і фотографій [144, с. 272]. Важливість для практичних цілей подальшої ботанічної роботи з гваюлою, головним чином – із виділенням ботанічних форм, була зафіксована на засіданні особливої комісії Інституту в присутності представника Гуматресту в січні 1928 р., і проведення цієї роботи було доручено Сухумському Відділенню ВПБІНК, де сконцентрувався найбільший мексиканський матеріал з гваюли.

На сьогодні можна спостерігати новий сплеск світових досліджень гваюли. Упродовж багатьох років виробники шин і вчені шукають нові джерела натурального каучуку, щоб уникнути цінових коливань на імпорт і відмовитися від нафти, яка використовується для створення синтетичного каучуку. США, Фінляндія шукають альтернативу імпортованому натуральному каучуку з дерев гевеї, вирощування якої сконцентроване в Південно-Східній Азії, щоб зменшити залежність від закордонних поставок. До того ж, через поширення грибка-паразита *Microcyclus ulei*, який може знищити цілі плантації гевеї, виникла потреба пошуку нового джерела натурального каучуку.

20-ті рр. ХХ ст. характеризуються зростанням попиту на дубильні матеріали. Дубильні речовини мають широке застосування у шкіряній промисловості. У медицині вони застосовуються як в'язкі, бактерицидні, протипроменеві і протипухлинні засоби. Їх використовують також у виробництві пластмас, як зв'язуючі речовини при виготовленні фанери і плит із тирси, як протраву при фарбуванні. Вони застосовуються в установках для кип'ятіння води як стабілізатори колоїдів, для регулювання в'язкості розчинів при бурінні свердловин. Радянський Союз переважно завозив їх з-за кордону. У 1924-1925 р. завезено 34,5 т сировини на суму 12 млн рублів при загальній потребі 40 т, у 1927/1928 р. завезення зросло до 37,6 т [154, с. 590]. Саме тому перед ботаніками стояло питання пошуку нової сировини для задоволення потреб промисловості й медицини. У Сухумському відділенні звернули увагу на акації.

Акації з'явилися на території Європи приблизно 1820 р. (за винятком *A. farnesiana*, що була транспортована в Італії і Греції з Індії ще за часів Римської імперії). У Франції та Італії срібляста акація (*Acacia dealbata* Link) є однією з

найпоширеніших декоративних паркових порід. Звідти й вперше були вивезені на Чорноморське узбережжя насіння та саджанці цієї акації, і нині вона час неодмінним атрибутом більшості парків Чорноморського узбережжя, слугує алейним деревом на вулицях Сухумі й Батумі, зустрічається навіть на вапняних ґрунтах у Новому Афоні. Перші спроби її акліматизації проходили з великими невдачами, але врешті-решт закінчилися повним успіхом, і сьогодні цей вид, хоча і страждає від періодичних морозів на узбережжі (до -10°C), але не гине.

Спочатку, крім паркового, ця акація не мала іншого значення. Поступово, коли Чорноморське узбережжя отримало регулярний пароплавний і залізничний зв'язок з великими центрами (Москвою, Ленінградом, Ростовом, Харковом, Одесою, Києвом) і з'ясувалося, що квіти цієї акації витримують довготривале транспортування (5–7 днів), її стали скуповувати на зрізання і переправляти в ці великі центри під назвою «мімоза» (через схожість зі справжньою сором'язливою мімозою – *Mimosa pudica*). Так почалося практичне використання цього виду акації на території колишнього Радянського Союзу [107, с. 352].

На інтерес і можливість ширшого використання різних акацій як для декоративних, так і для технічних цілей вказав ще професор А.М. Краснов у двох своїх статтях, опублікованих у журналі «Русские Субтропики». Ученим проведено дослід акліматизації в Батумському ботанічному саду низки нових для узбережжя видів акацій. Невелику роботу з акліматизації деяких видів австралійських акацій проводила й Сухумська дослідна станція на чолі з В.В. Марковичем, але дослід вагомих результатів не дав. З 1926 р. культурою танідоносних акацій зацікавився Батумський ботанічний сад, висіявши невелику колекцію *A. decurrens Willd* у двох її різновидах. У 1913 р. хімік Сухумської дослідної станції В.М. Козлов вказав на можливість використання дикої *A. dealbata Link* для отримання дубильних речовин, але практичного застосування це вказівка не зазнала.

У 1925 р. з організацією в Сухумі Субтропічного відділення ВІПБІНК першочергово була окреслена робота з акаціями, переважно як дубильними рослинами. У завдання цієї роботи ставився пропуск якомога більшого

різноманіття видів і форм для встановлення найцінніших з них, що можуть у подальшому використовуватися для дослідного опрацювання відповідними дослідними станціями. Робота з ними з 1927 р. була доручена старшому асистенту й заступнику директора В.Ф. Ніколаєву. У проведенні цієї роботи активно брали участь техніки Сухумського відділення ВПБіНК С.Г. Сааков (1903–1984) і А.І. Ратникова, отриманню посівного й посадкового матеріалів сприяли Д.Д. Арцибашев (1873–1942), О.К. Коль (1877–19[38]), О.П. Ільїнський (1888–1945) і Є.В. Вульф (1885–1941).

Ініціатива з розгортання робіт з акаціями на Сухумському відділенні належала його завідувачу відділення І.Д. Костецькому і колишньому завідувачу відділу натуралізації ВПБіНК професору Д.Д. Арцибашеву. У 1926 р. ними була виписана від фірми Вільморен у Франції і від різних ботанічних садів Західної Європи колекція насіння акацій кількох десятків видів і в цьому ж році проведене висівання їх в оранжереї з подальшим пікіруванням у горщики й пересадкою в ґрунт. У 1928 р. завдяки сприянню О.К. Коля й О.П. Ільїнського вдалося отримати новий цікавий матеріал, зокрема частково безпосередньо з Австралії (Сіднея і Мельбурна), і вся колекція до кінця року складалася з 74 видів у 172 зразках [106, с. 90].

В.Ф. Ніколаєвим виконано серію експериментів з низкою австралійських акацій. Дослідник переважно цікавився видами, які могли б поставляти дубильні речовини, необхідні для виробництва екстрактів. Дикорослий вид акації *Acacia decurrens*, із двома його різновидами – *mollis Lindl.*, *normalis Benth.*, і *A. pycnantha Benth* привернули увагу дослідників. Крім тих, виділено цінність *A. dealbata Link.* (спібляста), *A. melanoxydon R. Br.*, *A. longifolia Willd.*, *A. Saligna Wendl.* і *A. retinodes Schlecht* [77, с. 125].

Учений з'ясував, що такі види як *A. decurrens*, *A. longifolia*, *A. retinodes* цінніші, ніж танідоноси, і наполягав на прискоренні їх акліматизації з метою подальшого практичного використання.

В.Ф. Ніколаєв проводив аналізи на встановлення часу найінтенсивнішого накопичення танідів у рослинах. На противагу попереднім переконанням, що

таніди накопичуються в рослині поступово, учений встановив найінтенсивніше накопичення їх у період третього року вегетації, після якого підвищення танідів у процентному відношенні відбувається сповільнено, але із швидшим збільшенням самої кори, що містить танід. Цими даними В.Ф. Ніколаєв актуалізував питання про час використання корових насаджень акацій, що можуть бути економічно рентабельнішими при небагаторічній культурі навіть при меншому виході самої кори.

Однак свої корективи внесла погода. Зима 1928-1929 р. була однією з найхолодніших у ХХ ст. Температура в Каннах опустилася до -15°C , на південному березі Криму – до $-22\text{--}25^{\circ}\text{C}$, а в Сухумі – до -10°C . Через це загинули багато рослин, зокрема привезені цінні види акацій. Це завадило В.Ф. Ніколаєву продовжити дослідження з видами, які не лишили насіння, а також спотворили картину визначення морозостійкості австралійських акацій.

За результатами досліджень 1927–1929 рр. В.Ф. Ніколаєв підготував ґрунтовну працю «Австралийские акации и опыт их акклиматизации на Черноморском побережье» [135]. У цій роботі вчений висвітлив перші спроби акліматизації акацій, їхню культуру в Сухумському відділенні ВПБіНК, здійснив ботанічний опис, вказав ареал поширення, відношення до клімату і ґрунту, практичне використання австралійських акацій, зробив огляд окремих видів. Робота містить ілюстрації, порівняльні таблиці, зокрема таблицю визначення видів акацій. Учений з'ясував, що види *Acacia cyanophylla* Lindl., *Acacia Cyclops* A. Cunn., *Acacia homalophylla* A. Cunn. *Acacia salicina* Lindl, *Acacia saligna*, Wendl. (давала швидке зростання деревини) виявилися надзвичайно чутливими до морозів *Acacia aneura* F. v. M.B, *Acacia podalyriaefolia*, A. Cunn загинули від надлишку вологи, застосування їм не знайдено. Вид *Acacia armata* R. Br. вимерзнув взимку 1928-1929 р., але В.Ф. Ніколаєв запропонував випробувати його в сухих субтропіках Середньої Азії. *Acacia Calamifolia*, Sweet. підмерзла взимку 1929 р. *Acacia obtusata*. Sieb. вчений вважав малоімовірною у місцевій культурі. *Acacia Penninervis* В.Ф. Ніколаєв назвав рідкісним видом, що на Чорноморському узбережжі не може конкурувати з *A. decurrens*. Учений вважав,

що в кліматичних умовах Чорноморського узбережжя вид акацій *Acacia ruscifolia* Benth. виявиться нестійким і не зможе конкурувати з *A. decurrens*, але проводив досліди, що мали теоретичний інтерес, для отримання шляхом схрещування з іншими видами цінних гібридів. *Acacia verticillata*, за витривалістю до морозів віднесений нарівні з *A. longifolia* і *A. Cultriformis*, можливий для застосування як оригінальний чагарник. *Acacia vestita*, Ker. містить у своїй корі до 33% дубильних речовин, тому, на думку вченого, вартий уваги акліматизаторів. *Acacia melanoxydon* R. Br., на відміну від літературних даних, В.Ф. Ніколаєв вважав менш морозостійким та менш цінним за вмістом танідів. Вид *Acacia longifolia* Willd. зими переносив задовільно, пошкоджуючись частково тільки в генеративних органах, але даючи все ж досить велику кількість насіння гарної схожості. Взимку 1929 р. всі екземпляри вимерзли. *Acacia glaucescens*, Willd. В.Ф. Ніколаєв вважав непридатною до розведення на Чорноморському узбережжі, вона могла використовуватися лише як декоративне, алейне дерево. Видом *Acacia Baileyana* F. v. M. вчений пропонував замінити *A. dealbata* в тих місцях, де небажане поширення останньої самосівом. Вид є гарним парковим деревом, красивішим, ніж *A. Dealbata*, за кроною і листям, але поступається останній забарвленням квітів і великою кількістю цвітіння. Взимку 1929 р. гібридна форма виявилася стійкою, але плодоношення слабше. *Acacia pravissima*. F., на думку В.Ф. Ніколаєва, може бути застосований лише як один із декоративних чагарників, проте найкрасивіших і найоригінальніших. Вид *Acacia cultriformis* A. Cunn може бути використаний як декоративний чагарник разом з *A. pravissima*, на яку дуже схожий, але відрізняється красивим сріблястим забарвленням гілок. Малопотужність куща і невеликий діаметр стовбурів роблять непридатною як таннідоносну рослину. За морозостійкістю вона поступається *A. pravissima*, але навіть у сувору зиму 1928-1929 р. досить велика кількість екземплярів цього виду вціліла, хоча й мала дуже пригнічений вигляд. Беручи до уваги рясне цвітіння в сухумських умовах і плодоношення, вчений вважав вид придатним до подальшої акліматизації [135, с. 277–404].

На першій Всесоюзній конференції із субтропічних культур за доповідями В.Є. Воронцова і В.Ф. Ніколаєва рекомендовано якнайшвидше впровадження в культуру для промислових цілей *A. dealbata*, яка при випробуванні забезпечила задовільний вихід танідів та гарне дублення шкір.

У 1927 р. у зв'язку з труднощами в отриманні закордонної дубильної сировини, у тому числі й мімозної кори, вдруге з'явилася ідея про можливість *A. dealbata* як дубильної рослини, і цим питанням одночасно зайнялися Абхазька обласна дослідна станція і Батумський ботанічний сад. Робота останнього в цьому напрямі була опублікована у пресі В.Є. Воронцовим. Абхазька дослідна станція займалася з'ясуванням питання про способи культури цієї акації, вільні площі в Абхазії під неї, рентабельність цієї рослини тощо. У 1928 р. питанням використання акації зацікавилася Акціонерне товариство «Дубитель», яке запросило низку установ автономних республік Закавказької Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки дослідити можливість експлуатації цієї акації в найближчий час і асигнувало значні суми на проведення дослідів з нею. Раднаркомом і Наркомземи Аджаристану й Абхазії також зацікавилися можливістю використання *A. dealbata* як танідоноса і представили відповідні доповідні записки про бажаність і можливості такого використання в найкоротші терміни шляхом засадження нових площ.

Результати аналізів кори *A. dealbata*, зроблені В.Ф. Ніколаєвим, показали високий вміст у ній дубильних речовин, який перевищує вміст їх в корі звичайних вітчизняних дубильних рослин – таких як дуб, каштан, верба – при вкрай сприятливому співвідношенні між танідами й нетанідами. Учений вважав, що ця рослина може задовольнити вимоги екстрактивних заводів, даючи їм високопроцентний матеріал (сировина) з танідами, що легко добуваються [135, с. 346]. В.Ф. Ніколаєв стверджував, що до *A. dealbata* входять до 25% дубильних речовин. При цьому В.Ф. Ніколаєв звертав увагу на той факт, що серед танідоносних акацій цей вид займає середнє положення за багатством танідами. Учений наголошував, що для Чорноморських субтропіків *A. dealbata* має бути тимчасовою рослиною до введення цінніших видів, досліди з акліматизацією яких

перебувають тільки на початковій стадії. Оскільки вид має здатність давати кореневі паростки й рясний самосів, він може стати злісним бур'яном субтропічних районів. Крім того, *A. dealbata* може схрещуватися з *A. decurrens*, що є ціннішим танідоносом, погіршуючи потомство останньої. Сувору зиму 1929 р. *A. dealbata* перенесла задовільно.

У 1929 р. акціонерне товариство «Дубитель», а потім Союзшкіра надали великі кошти на закладення насадження цієї акації (до 10.000 га в районі Абхазії). Однак у зв'язку із знаходженням нового мінерального дубителя – нефеліну відбулася ліквідація цього починання.

Ще більше значення й більшу цінність, на думку В.Ф. Ніколаєва, може мати розведення двох інших видів акацій: чорної (*Acacia mollissima Willd.*) і зеленої (*Acacia decurrens Willd.*). Якщо срібляста акація містить від 12 до 25% дубильної речовини в своїй корі, то чорна й зелена мають її від 30 до 37%, і тому вони є ціннішими. Насадження цих акацій, за спостереженнями вченого, бувають придатними до визискування вже на 6-й рік (дубові насадження – тільки на 12-й рік), даючи з гектара до 8 т сировини за ціною близько 100 рублів за тону. Незважаючи на меншу морозостійкість останніх двох видів акації, уведення їх у культуру на Чорноморському узбережжі В.Ф. Ніколаєв вважав цілком можливим, що підтверджувалося дослідями Сухумського відділення й Батумського ботанічного саду на Зеленому Мисі. Аналізи кори, зроблені акціонерним товариством «Дубитель», показали, що зазначені два види акацій на 3-й рік культури в Сухумі містили дубильних речовин в корі:

чорна мімоза (акація)	21,9%;
зелена мімоза (акація)	19,7%,

тобто майже у два рази більше, ніж кора дуба в 10-річному віці.

В.Ф. Ніколаєв установив, що *Acacia decurrens* до двох років накопичує стільки танідів, скільки *A. dealbata* накопичує тільки на сьомий рік. Учений

підтвердив також величезне значення прямого сонячного освітлення для накопичення дубильних речовин. Вид успішно витримує морози до -6°C .

Дуже цікавою виявилася також вічноквітуха акація (*Acacia retinodes*). Вид відносили до цінних паркових рослин субтропічної зони, які мають тривале й рясне цвітіння, але, за результатами аналізів В.Ф. Ніколаєва, вид може становити інтерес і як дубильна рослина, оскільки її кора містить 18,6% дубильних речовин. Дослідник з'ясував, що цей вид може зростати на вапняних ґрунтах, які переважають на Чорноморському узбережжі (застосовується навіть як підщепа для інших акацій), тоді як інші види акацій на вапняних ґрунтах розвиваються дуже погано [154, с. 594]. За морозостійкість учений прирівнював до *A. dealbata*, *A. pravissima* і *A. melanoxydon*. Для парфумерних цілей не придатна.

В.Ф. Ніколаєв вбачав економічну вигоду вирощування акацій не лише як дубильних рослин. Він вважав, що запаси деревини, які можна буде отримати від насаджень дубильних акацій в РСР Грузії, включаючи і АРСР Абхазію, знайдуть у переробці на папір набагато доцільніш застосування, ніж у перетворенні в паливо або другорядний будівельний матеріал. В.Ф. Ніколаєв зазначав також, що чорноморські субтропіки мають в якості цілком натуралізованої рослини камфорний лавр, що дає, за аналізами лабораторії Сухумського відділення ВІР, високі виходи камфори у окремих дерев. Тому вчений вбачав в майбутньому можливість з цієї спільної культури двох цінних дерев отримати вторинний продукт – целулоїд, користуючись деревиною акації і камforoю камфорного дерева [151, с. 58].

Ще один важливий продукт виокремлював В.Ф. Ніколаєв в австралійських акаціях – гумі (лат. *gummi* – камедь). Спостереження вченого в Сухумі, що проводилися в 1928–1929 рр. показали, що гуміутворення у сріблястої акації – дуже поширене явище, усі хворі й пошкоджені дерева виділяють його в більшій або меншій кількості. Найбільша кількість спостерігалася в дерев, кора яких мала великі тріщини або штучні надрізи (після обдирання частини кори для аналізу на дубильні речовини). Вихід у таких дерев варіював від 100 до 250 грам. Штучні надрізи кори стовбура з виїмкою смуги в 1–2 см впродовж 2–3 м, вироблені

восени 1930 р., показали, що утворення гумі в цей період року не відбувається і надрізи треба робити весною при початку сокоруху.

Зібране вченим гумі мало бурштиново-жовтий колір, було прозорим і гарно розчинялося в холодній воді. Клейкість розчину була задовільна і дала дослідникам змогу застосовувати це гумі цілком успішно замість гуміарабіки. Останній використовується як стабілізатор і загусник у харчовій промисловості, для створення водорозчинних склеювальних речовин, акварельних фарб тощо. В.Ф. Ніколаєв з'ясував, що при тривалому стоянні розчину гумі австралійської акації без будь-якої антисептики він не зазнавав бродіння або запліснявіння, і лише через пів року був відзначений процес бродіння [151, с. 59].

У 1935 р. В.Ф. Ніколаєв підсумував результати досліджень вирощування акацій як декоративних рослин. На той час Сухумським інтродукційним розплідником проведена велика інтродукційна робота з австралійськими акаціями, за 9 років він пропустив через свої ділянки понад 30 видів цієї рослини. В.Ф. Ніколаєв з'ясував, що, крім звичайної на Чорноморському узбережжі сріблястої акації, найкрасивіші цвітіння мають такі види: *Acacia baileyana*, *podalyriaefolia*, *veslita*, *cultriformis*, *verticillata*, *melanoxylon*, *calamifolia*, *longifolia*, *adunca*, *retinodes*, *pravissima*, *falcata*, *viscidula*, *decora*.

В.Ф. Ніколаєв з колегами встановив, що акації вкрай важко переносять пересаджування і вже в молодому віці розвивають дуже потужну кореневу систему, яка пошкоджується при пересаджуваннях. Тому, за його спостереженнями, найкращим правильним способом розведення акації є посів їх насіння прямо в ґрунт. Учений розробив спосіб для кращого проростання насіння. Для цього насіння попередньо обварюють крутим окропом і залишають в ньому (після охолодження) на одну–дві доби. Посів проводять як восени, так і ранньою весною. У 1935 р. інтродукційний розплідник передав Ленкоранській дослідній станції (Азербайджан), Кавказькому відділенню ВІР та Інституту сухих субтропіків у Ташкенті повну колекцію видів акацій (у насінні свого врожаю) для випробування у відповідних районах [134, с. 62].

В.Ф. Ніколаєв досліджував акацію і як ефіроолійну рослину. У лабораторії Сухумського відділення ВІР проведено екстракцію квітів однієї з філодіальних акацій – *A. pravissima* F. v. M., яка добре акліматизувалася на Чорноморському узбережжі, але отриманий продукт виявився після парфумерної дегустації непридатним у якості ароматичної речовини [153, с. 206].

Як парфумерні рослини відомі лише два види акацій: Фарнеза (*Acacia Farnesiana*) і срібляста (*A. dealbata*). Інтродукція та випробування акації Фарнеза розпочато Сухумським Відділенням ВІР з 1928 р. За нагромадженими за 4 роки даними В.Ф. Ніколаєв стверджував, що, незважаючи на її малу морозостійкість у тих зразках, які були у випробуванні, можливість масової культури не виключена при відповідному підборі вихідного насіння. В умовах розплідника, при відповідних укриттях на зиму, вона зберегла необмороженою частину надземних органів, цвіла і навіть дала один плід із зрілим насінням; навесні відрізнялася здатністю швидкого відростання. Великим недоліком її є пізнє цвітіння на Чорноморському узбережжі (жовтень–листопад), безпосередньо перед настанням морозного періоду, під час якого квіти пошкоджуються і не дають продукту належної якості. Застосування олії в чистому вигляді, за словами дослідника, не мало ніякого поширення. Зазвичай у продаж надходили або помада акації, або алкогольний екстракт, що входять у складні букети парфумів, кремів, ароматичного оцту, пудри тощо. В.Ф. Ніколаєв описав методи культури цього виду, його потреби до клімату і ґрунту, зазначаючи, що в районі Сухумського відділення рослина потерпала від надмірної вологи. В.Ф. Ніколаєв ініціював дослідження натуралізації римської акації (*Acacia Cavenia. Hook et Arn.*), вчений встановив, що вона більш морозостійка, менш вимоглива до ґрунтових умов і умов догляду і квітує не в пізньоосінній період, а пізньою весною або раннім літом, що в умовах чорноморських субтропіків має першочергове значення [153, с. 208].

Щодо сріблястої акації, то вона добре розповсюдилася на Чорноморському узбережжі від Гагр до Батума. В.Ф. Ніколаєв вбачав можливим розвиток її плантацій для здешевлення отримання квітів узимку і транспортування їх з

районів Сухумі й Батумі в інші регіони СРСР. На той час їх навантажували в ящики, на пароплаві доставляли в Туапсе або Новоросійська, а потім на потягах – у Москву, Ростов, Харків. Цінувалася вона тут досить високо [153, с. 209]. Ученим встановлено, що дерево у віці 4–5 років може дати 4–5 кг хороших квітучих гілок, в більш старшому віці урожай квітів досягає 10–12 кг залежно від стану дерева і його місцезнаходження. У старому віці, близько 15 років, дерево дає квіти дрібні, погано розташовані на гілці [151, с. 52]. Водночас, на думку вченого, цей вид акації може використовуватися, для отримання дубильної кори, а також її деревина може бути цінним джерелом для отримання паперу, картону й сировиці целюлози.

В.Ф. Ніколаєв приділяв увагу і шкідникам акації. У 1931 р. на ній в парку Сухумського відділення ВІР був виявлений у великій кількості серйозний шкідник: жолобчастий червець (*Icerya purchasi*), який швидко поширився на більшості території відділення. Він був завезений із саджанцями помаранчевих із Палестини і як австралієць за походженням, швидко перейшов на рослину із цієї країни. Ужитими заходами кількість його вдалося різко скоротити, зокрема з Каїра присланий його паразит (*Novius cardinalis*) [153, с. 211].

У період діяльності В.Ф. Ніколаєва в Сухумському відділенні ним організовано випуск серії брошур із вирощування найважливіших субтропічних культур. У першій з них – «Использование и разведение эвкалиптов» [143] – вчений наводить інформацію з використання і розведення цієї рослини, а також розроблений ним разом з И.А. Жигаревичем метод використання евкалиптів у порослевій культурі. Це сприяло впровадженню в промислову експлуатацію менш зимостійких видів евкалиптів, зокрема лимонного евкалипту, що забезпечило отримання більш цінних за якісним складом і ароматичністю ефірних масел. Ученим встановлено, що більшість таких тендітних видів добре відростають від пенька й викидають листя з більшим умістом олії, ніж у листках дорослих дерев. Цей спосіб забезпечує отримання цінних ефірних масел у перший рік вирощування листків евкалипту, застосування його механізованого збирання й розведення найтендітніших видів. При ефективному способі вирощування можна

отримати з 1 га насаджень евкаліпту від 25 до 200 кг олії в рік залежно від виду. У досліджуваний період це мало забезпечити не лише сировину для внутрішнього споживання, а й отримання достатньої кількості олії для вагатого експорту в Німеччину, Велику Британію та інші європейські країни, які завозили її з Австралії в обсязі до 150 т [143, с. 3].

У 1927 р. провів В.Ф. Ніколаєв за завданням і на кошти ВСНГ Абхазії провів обстеження флори дикорослих дубильних рослин зі збиранням зразків кори для аналізу. Зокрема, ним проведено обстеження евкаліптів узбережжя, рукопис звіту переданий ВСНГ Абхазії [83, с. 47].

Уже до 1929 р. в Сухумському відділенні за ініціативи В.Ф. Ніколаєва була інтродукована велику кількість видів евкаліптів (близько 100 з наявних 250) і здійснено вивчення їх на вихід ефірної олії. Серед цих видів були такі, які дають цінні складові частини, як альдегід цитронелаль (*E. Citriodora*), спирт гераніол (*E. Macarthuri*), терпен фелландрен (*E. radiata*) і ін. Більшість видів у Сухумі дали при перегонці листя дали вагоміші (часто в 1½ – 2 рази) виходи, ніж це вказується в літературі. Причиною цього, як встановив В.Ф. Ніколаєв, було взяття листя з дуже молодих дерев (одно- або дволіток [139, с. 73].

В.Ф. Ніколаєв розглядав можливість розведення евкаліптів і як джерело дубильних речовин. Вміст дубильних речовин у корі евкаліптів сягає в межах 20–30 %, в деяких видів навіть 45 %. Досвід В.Ф. Ніколаєва із з'ясування цінності окремих видів евкаліптів як дубильних рослин показав, що в умовах Сухумі вже на 4-й рік деякі види дають кору з вмістом дубильної речовини до 15 %. Враховуючи товщину кори, учений стверджував про безумовну вигідність розведення їх як дубильних рослин [154, с. 594].

В.Ф. Ніколаєв одним із перших українських учених пропонував азиміну як нову плодову культуру. Азиміна (лат. *Asimina triloba*), або, як її ще називають, «бананове дерево», є унікальною фруктовою культурою з високою поживною цінністю, стійкістю до хвороб та шкідників, морозостійкістю та невибагливістю. Тому вона має значний потенціал на ринку свіжих, перероблених та консервованих продуктів. Одними з перших азиміну почали вирощувати в

Америці. Порівняно з яблуками, персиками й виноградом, плоди азіміни містять більшу кількість вітаміну С, мінеральних речовин, білка, клітковини та вуглеводів. Плоди багаті на залізо, калій, кальцій, магній, фосфор, марганець і цинк. Вони мають високий вміст антиоксидантів, що складаються в основному з ненасичених жирних кислот і є хорошим джерелом лінолевої та ліноленової кислот. У фармацевтиці препарати з азіміни відомі як засоби, що мають протизапальною і протипухлинною дією. Доведено, що люди, які вживають цей фрукт в їжу постійно, набагато рідше хворіють на ракові захворювання, ніж ті, у раціон яких цей фрукт входить досить рідко. Екстракти азіміни застосовують для поліпшення стану імунної системи, підвищення захисних властивостей і зниження наслідків стресів, усунення нервових розладів, психозів. Відомі також чудові косметологічні властивості плодів. Також кора азіміни є природним пестицидом, корінне населення Америки використовує її екстракт для боротьби з мухами та комарами [112, с. 130].

В.Ф. Ніколаєв з'ясував, що плоди азіміни абсолютно не транспортабельні. У зв'язку з цим у 1935 р. ученим проведено вивчення питання дозрівання плодів азіміни, для чого ним було зірвано частину плодів за два тижні до дозрівання в абсолютно зеленому вигляді. У лежанні (у кімнатних умовах) ці плоди, які мали твердість зеленого яблука, поступово дійшли, взяли властиве зрілим плодам лимонне забарвлення і виявилися за смаковими якостями не гірше зібраних зрілими на самому дереві [137, с. 53]. Через багатонасінність плодів створюється враження, що кісточок більше, ніж м'якоті. Однак результати дослідження В.Ф. Ніколаєва встановили, що відношення ваги насіння до ваги м'якоті в середньому становить близько 15%.

Виявлене вченим спільно з колегами сортове різноманіття дало змогу вести мову про можливість селекційного відбору на олійність насіння плодів азіміни. В.Ф. Ніколаєв систематизував дані сортової відмінності плодів, зібраних із трьох дерев, щодо м'якоті та насіння. За цими результатами він зробив висновок, що серед дерев азіміни виділяються форми з різним співвідношенням між насінням і м'якоттю; селекціонерів залишається відібрати кращі форми з існуючого

матеріалу. Аналіз отриманих даних дав змогу В.Ф. Ніколаєву з'ясувати, що азиміна з більшим за розмірами насінням наближається за ознакою співвідношення м'якоті й насіння до малини, а із дрібнішим – до мандарину сорту Уншіу.

У лабораторії інтродукційного розплідника м. Сухума В.Ф. Ніколаєвим проведено аналіз плодів азиміни, який показав вміст у них води – 72,55%, цукру – 19,01%, кислотність – 0,05%. Проаналізувавши загальну кількість цукрів, вміст глюкози, фруктози й сахарози, учений дійшов висновку, що за цукристістю і характером цукру азиміна наближається до банана.

Проведений В.Ф. Ніколаєвим у лабораторії інтродукційного розплідника аналіз на вміст у насінні жиру показав 42%. Учений планував детальніше дослідити олію насіння для подальшого застосування в харчовій промисловості або для технічних цілей. На сьогодні відомо, що насіння азиміни отруйне, містить алкалоїд азимінін, настоянка якого використовується як блювотний засіб [137, с. 54].

Систематичні спостереження за врожайністю дерев азиміни, що зростали в СРСР, на той час не велися. Проаналізувавши наявні в інтродукційному розпліднику (Сухумі) і Батумському ботанічному саду дерева, учений зробив висновок, що середня врожайність одного дерева коливається в межах 5–15 кг. За його прогнозами, 600 дерев на гектар і можуть дати врожай від 3 до 9 т [137, с. 54].

Результати своїх спостережень В.Ф. Ніколаєв виклав у роботі «Азимина – новая плодовая культура» [139], де також описував агротехніку вирощування цієї рослини та її біологічні властивості. Учений наголошував, що культура азиміни повинна стати предметом серйозного вивчення і просування в субтропічні господарства. Слід констатувати, що з переходом В.Ф. Ніколаєва на викладацьку роботу в Полтавський сільськогосподарський інститут завершилися його дослідження азиміни.

Нині в Україні азиміна вирощується в дачних масивах Херсона і Миколаєва. Хоча азиміна не є комерційною культурою, за останні 15–20 років селекціонерами

була проведена значна робота з вивчення та створення колекцій генофонду цієї рослини [112, с. 132]. Фахівці переконують, що культуру можна цілком успішно вирощувати і в Україні. У 2018 р. з'явилося повідомлення, що Південь України може стати виробником «Пао-Пао» (таку назву плодам азіміни дали індіанці, які першими почали їх вживати в їжу). Світовим центром її комерційного вирощування є південний схід штату Огайо, де щорічно недалеко від м. Олбані проводиться так званий Pawpaw Festival. На закордонних сайтах в інтернеті 1,4 кг свіжих плодів азіміни коштують від 45\$, а заморожені плоди коштують від 15\$ за 900 г [208]. Можна зробити висновок, що промислове вирощування азіміни може бути вигідним виробникам агропродукції.

У 1932 р. М.І. Вавилов ініціював складання колективної праці – звіту Сухумського відділення з часу його існування. За його баченням робота мала бути написана максимально цікаво – не як формальний звіт, а як завершена розвідка [117, арк. 110]. Враховуючи всі побажання академіка, В.Ф. Ніколаєв підготував матеріал, який був опублікований у вигляді статті «Влажные субтропики СССР и работа Сухумского отделения ВИР» [139]. Автор здійснив масштабну узагальнювальну роботу Сухумського відділення, що стосувалося всіх груп рослин, у тому числі квіткових.

У публікації В.Ф. Ніколаєв показав результати як всесоюзного значення, так і місцевого, і з практичними висновками, з урахуванням їх впровадження в колгоспи і радгоспи. У той же час робота автором складена науково, вдало ілюстрована, наведені ботанічні назви, проблеми агротехніки, обґрунтовані на власному досвіді, вказана методика вивчення. Стаття є введенням у вивчення нових культур в умовах вологих субтропіків і в той же час керівництвом.

Завдяки цій роботі можна відслідкувати діяльність Сухумського відділення і В.Ф. Ніколаєва на посаді його заступника за перші 5 років (додаток И.2). Зокрема, серед плодових – вдалося встановити наявність морозостійких форм лимона, турецького апельсина, знайдено культури цитронів, пампельмусів (помело), італійських мандарин, зокрема їх різновид «кLEMENTин» тощо. Виділено три форми японського мандарину Уншію. Інтродуковано: мандарини – *Dancy, King*,

Wase, Unshiu; лимони – *Villafranca, Eureka, Lisbon, Festa di Turca, Ponderosa* (цукатний); апельсини – *Parson Brown, Magnum Bonum* (іспанські), *Cadena, Valencia, Pineapple, Lue Gim Gong, Jaffa, Joppa* (середземноморські), *Rubi, Maltese, St. Michael, Di Rua Blood* (корольки), *Washington Navel, Nugget, Dugat* (пупкові); грейпфрути: *Duncan, Marsh's seedless, Triumph, Ellen, Pernambuco, Mc Carty*; кілька сортів кінкану (кумкват), гіркового помаранчу, лаймів та ін. Виділено цінні форми японської хурми (*Diospyros kaki*), японської мушмули (*Eriobotrya japonica*) і фейхоа (*Feijoa sellowiana*). Проведено роботу з динним деревом (папая, *Carica papaya*), гуаявою (*Psidium guajava*), аноною (соу-сеп, *Annona muricata*), страстоцвітом (маракуя, *Passiflora edulis*), а також виноградом, японськими сливами, ліщиновими горіхами (фундук), південними сортами яблунь, груш, шовковиць [139, с. 62–63].

У роботі з коренебульбоплодами і новими харчовими культурами виведено 200 сортів батату (*Ipomoea Batatus*), проведено дослід з цукровою тростиною (*Saccharum officinarum*), земляним горіхом (арахіс, *Arachis hypogoea*), земляним мигдалем (чуфа, *Cyperus esculentus*), чайотом (мексиканський огірок, *Sechium edule*), фізалісом та ін.

У групі технічних культур було проведено роботу:

- серед ефіро-олійних рослин – із геранями (інтродуковано 33 види роду *Pelargonium*), ароматичними злаками (роди *Cymbopogon* і *Andropogon*), помаранчевими (роди *Citrus* і *Fortunella*), евкаліптами (інтродуковано 100 видів роду *Eucaliptus*), лимонною вербеною (*Hippia citriodora*), лавандою (*Lavandula vera*);
- серед дубильних рослин – із акаціями й евкаліптами, з якими безпосередньо працював В.Ф. Ніколаєв;
- серед волокнистих – із драценами (*Corduline indivisa*), юками (*Y. recurvifolia*, *Y. flaccida*), рамі (китайська кропива, *Boehmeria nivea*), новозеландським льоном (*Phornium tenax*);

- серед каучуконосів – із гваюлою (*Parthenium argentatum*), ваточником (*Asclepias*), кутрою (Аросупит), однак встановлено, що для них вологі субтропіки виявилися несприятливими;

- серед лікарських рослин – із камфорним деревом (*Cinnamomum Camphora*), зокрема отримано висококамфорні сіянці, хінним деревом (*Cinchona succirubra*, *C. hedgeriana*, *C. officinalis*), сабуром (алоє, *Aloe*), валеріаною;

- серед деревинних – із корковим дубом (*Quercus suber* і *Q. occidentalis*), тунговим (*Aleurites Fordi*) і сальним (*Stillingia sebifera*) деревами [139, с. 64–69].

У Сухумському відділенні за перші 5 років існування розвинено декоративне квітникарство, зокрема таких рослин як гіацинти, лілії, нарциси, тюльпани, півонії, гербери, ромашки тощо. Проведено пропуск світових колекцій однорічних культур (кукурудза (3000 зразків), квасоля (5000 зразків), люфа, земляний горіх та ін).

Маючи справу переважно з багаторічними рослинами, зокрема деревними, відділення, не могло за короткий період функціонування на дати остаточні результати інтродукційної і дослідницької роботи з більшості культур, що вивчалися. Але з дуже багатьох розділів цієї діяльності в найкоротший термін отримано цінний посадковий і посівний матеріал, а також не менш цінні методичні вказівки про характер і напрям робіт із найбільш важливими субтропічними рослинами.

Така творча наукова робота сприяла тому, що в 1932 р. рішенням Президії ВПБіНК В.Ф. Ніколаєву присвоєно звання вченого-спеціаліста. Разом із цим учений отримав дозвіл на читання лекцій із курсу «Субтропічні технічні культури» студентам Тифліського сільськогосподарського інституту (нині Грузинський державний аграрний університет).

Враховуючи такі успіхи В.Ф. Ніколаєва, академік М.І. Вавилов залучив його впродовж 1933–1934 рр. до редагування великої колективної монографії «Советские субтропики» [147, с. 242]. У всіх своїх працях В.Ф. Ніколаєв виявляв велику ерудицію, знання світової літератури з рослинництва та великий

особистий досвід з дослідження різноманітних культур в умовах радянських субтропіків [196, с. 102].

Директор ВІР квапив молодого колегу з добором статей, що надходили. М.І. Вавилов наголошував, щоб В.Ф. Ніколаєв вимогливіше ставився до надісланих рукописів, оскільки прагнув, щоб видання було бездоганим, а редактори мали показати вітчизняні субтропіки у всій їх перспективності для народного господарства. Деякі матеріали керівник залишав собі для уважнішого ознайомлення, а на інші ставив свій гриф «до друку», таким чином виявляючи довіру В.Ф. Ніколаєву як співредактору.

До цієї колективної монографії В.Ф. Ніколаєвим підготовлено статтю про австралійські акації, якими вчений почав займатися з захопленням, зібрав досить багато даних, зокрема, під час листуванні безпосередньо з австралійськими ботанічними установами. Однак він не поспішав з оформленням своїх досягнень, вважаючи їх недостатніми. М.І. Вавилов наполягав на авторстві В.Ф. Ніколаєва щодо австралійських акацій, оскільки представлена в редакцію стаття В.В. Марковича щодо цієї культури головним редактором не була схвалена. Через брак часу на підготовку статті М.І. Вавилов запропонував директору відділення звільнити В.Ф. Ніколаєва на місяць від усіх поточних справ, щоб дати можливість виконати екстрене завдання інституту [118, арк. 59].

Сумлінна праця науковця була належно поцінована. У вересні 1934 р. В.Ф. Ніколаєва запрошено на посаду завідувача кафедри субтропічних технічних культур Всесоюзного інституту субтропічних культур. 1 липня 1936 р. йому присуджено науковий ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації (додаток И.2), а згодом – присвоєно звання професора. У 1937 р. був деканом факультету субтропічних культур [168, арк. 32]. В інституті він працював до моменту закриття цього вищого навчального закладу – вересня 1937 р.

Під час сухумського періоду життя В.Ф. Ніколаєв став удівцем. Його перша дружина Н.М. Олеховська померла в 1928 р. Другою обраницею стала Корнелія Едуардівна Штебер (1895–1961), німкеня за національністю, випускниця Горського сільськогосподарського інституту (нині Горський державний аграрний

університет у м. Владикавказ, Республіка Північна Осетія – Аланія, РФ). Її батько Едуард Альбертович Штебер був доктором наук, професором, знаковою фігурою серед інтелігенції Владикавказу. У 1941 р. його безпідставно вислали до Казахстану, звідки він уже не повернувся. У 1930–1935 рр. вона працювала техніком, лаборантом, згодом – науковим співробітником відділу плодівництва Сухумського субтропічного відділення ВІР, де займалась технікою схрещування цитрусових [167, арк. 5]. У 1932 р. в подружжя народилася донька Неллі.

Слід констатувати, що подальші події, які мали вплив на розвиток біологічної та сільськогосподарської наук в СРСР, змусили В.Ф. Ніколаєва змінити місце роботи. Директор ВІР М.І. Вавилов, який свого часу запросив В.Ф. Ніколаєва на посаду заступника директора Сухумського відділення, зазнав утисків через зростання впливу Т.Д. Лисенка на вітчизняну науку. Це спричинило зміни в діяльності установ системи ВІР, тому В.Ф. Ніколаєв вирішив перейти на викладацьку роботу в Полтавський сільськогосподарський інститут (нині Полтавська державна аграрна академія) [128, арк. 1]. Тоді ж завершилися дослідження ним азиміни, австралійських акацій та евкаліптів. Роботу із субтропічного рослинництва Н.Ф. Ніколаєв продовжив пізніше, у 1946–1953 рр., працюючи у Всесоюзному інституті сухих субтропіків у м. Сталінабад (нині м. Душанбе, Таджикистан).

Після воєнних дій в Абхазії у 1992–1993 рр. Сухумська дослідна станція ВІР була перетворена в Абхазький науково-дослідний інститут сільського господарства Академії наук Республіки Абхазія. Нині тут працюють відділи захисту рослин, переробки субтропічних і південно-плодових культур, інформаційно-аналітичний, бджільництва, агрохімії, ефіроолійних культур, тютюнництва, цитрусівництва, розмноження субтропічних культур, плодівництва, виноградарства і мікровиноробства, овочевих культур, а також комплексна лабораторія. Зрозуміло, що суспільно-політичні події заважають розвитку субтропічного рослинництва регіону.

Отже, можна стверджувати, що 1927–1938 рр. були дуже плідним періодом науково-організаційної діяльності В.Ф. Ніколаєва в галузі субтропічного

рослинництва. Підтвердженням цьому є присудження наукового ступеня кандидата біологічних наук без захисту дисертації та присвоєння звання професора. Результати дослідження свідчать, що вчений дослідив процес вирощування таких рослин як азиміна, акація, гваюла, евкаліпти тощо. Результати його досліджень мали велике практичне значення і були спрямовані на сприяння економічному розвитку країни.

3.2. Питання субтропічного плодівництва у «таджицький» період науково-організаційної діяльності В.Ф. Ніколаєва (1946–1953)

У 1930-і рр. за особистим розпорядженням президента ВАСХНІЛ М.І. Вавилова у м. Сталінабаді (нині Душанбе, Республіка Таджикистан) ініційовано організацію Всесоюзного науково-дослідного інституту сухих субтропіків із Вахською зональною дослідною станцією і дев'ятьма опорними пунктами. Основні наукові роботи створеного інституту були присвячені вирощуванню субтропічних культур, зокрема тунгу (масляного дерева), цитрусових, маслини, інжиру, гранату, гваюли, джуту, цукрової тростини в умовах сухих субтропіків Таджикистану.

У 1945 р. інститут очолив Микола Владиславович Смольський (1905–1976), який за рекомендаціями М.І. Вавилова працював у системі ВІР, спочатку – у Туркменському відділенні, згодом – у Сухумському, де він займався дослідженням інтродукції і селекції тунгового дерева. У подальшому став академіком АН Таджицької РСР та АН Білоруської РСР, виконував обов'язки віце-президента АН Таджицької РСР у 1951–1952 рр., був директором Центрального республіканського ботанічного саду АН Білоруської РСР. Учений займався вивченням видового й сортового фонду шовковиці СРСР, плодкових культур Таджикистану.

М.В. Смольський, знайомий з В.Ф. Ніколаєвим за спільною роботою в Сухумі, у 1946 р. запросив його як професійного знавця субтропічних рослин до їх вивчення в умовах цієї середньоазійської країни, де згаданий інститут у 1945 р.

розгортав наукову роботу. Як уже зазначалося, безпосереднє вивчення субтропічних рослин В.Ф. Ніколаєв розпочав під час роботи (1927–1938 рр.) у Сухумському субтропічному відділенні ВІР, куди він був переведений з Української дослідної станції ВІР [196, с. 98].

У цій установі В.Ф. Ніколаєв посів посаду заступника директора з наукової роботи та продовжив вивчення гваюли [157, с. 31]. Стан вирощування цієї рослини в зазначеному регіоні вчений досліджував ще в Сухумі, оскільки Таджикиська РСР (Душанбе) входила до переліку районів, де в 1925–1929 рр. було здійснено посіви гваюли [144]. За результатами досліджень у Душанбе, В.Ф. Ніколаєв підтвердив зроблені ще в Сухумі основні висновки щодо значення гваюли як каучокуносної рослини, районів її природного зростання, поширення й систематики роду *Parthenium*, ботанічного опису, біотипів гваюли. Крім того, учений керував тематикою із субтропічних плодових (цитрусові), горіхоплідних (мигдаль) і технічних культур (рамі, гваюла) [168, арк. 33].

Таджикистан цікавив ученого і як регіон вирощування рослин, що містять дубильні речовини. Вирішуючи проблему пошуку рослин для акліматизації, що містять найважливіші дубителі (квебрахо, акація, міроболана (алича), мангрові, валоней, диви-диви (цезальпінія), канегра, евкаліпт і ін.), В.Ф. Ніколаєв зауважив, що всі вони мають південне походження. Ці рослини надзвичайно багаті дубильними речовинами (від 30 до 50%). Завдяки цьому вони витісняють з ринків дубильні матеріали, одержувані від інших рослин, із меншим вмістом дубильних речовин. Учений підкреслював, що великий вміст дубильних речовин, висока якість їх і легкість культури послужила причиною того, що вся увага була звернена на розведення тільки небагатьох із зазначених рослин, у першу чергу – акації, евкаліпта й канегри. У кліматичних умовах СРСР усі ці рослини можуть розводитися в найпівденніших районах, біля берегів Чорного і Каспійського морів і частково в південних частинах Середньої Азії (південні схили Конет-Дага в Туркменістані, Таджикистан, Фергана в Узбекистані). В.Ф. Ніколаєв зазначав, що, попри обмеженість території можливої культури, розведення цих рослин може

мати важливе економічне значення, їх продукти можуть звільнити країну від необхідності ввозити дубителі з-за кордону [154, с. 589–597].

Велику роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у методичному обґрунтуванні дослідів із технології траншейного вирощування цитрусових, зокрема лимонів, а також у практичному впровадженні набутих результатів. У 1948 р. було успішно завершено дослідження з вирощування в умовах Таджикистану лимона Меєра. Після прийняття Постанови Ради Міністрів СРСР «Про план закладки цитрусових, евкалипта та інших субтропічних культур у нових районах їх поширення на 1949–1950 рр.» В.Ф. Ніколаєв долучився до втілення цього задуму в життя, зокрема в колгоспах, радгоспах і на присадибних ділянках Таджикистану, де навесні 1949 р. було висаджено десятки тисяч цих рослин, привезених із Грузії.

Уже після тримісячного періоду приживання рослин учений зробив низку висновків про їх поведінку в Таджикистані і вказав ті агротехнічні прийоми, які забезпечують хороший розвиток рослин, їх нормальний ріст і своєчасний вступ у плодоношення. Ці результати В.Ф. Ніколаєв опублікував у виданні «Сельское хозяйство Таджикистана». Він зауважив, що рослини при транспортуванні ослабли і потребували особливого догляду. Ще одним негативним фактором була лужність ґрунтів Таджикистану, що ускладнювало укорінення рослин цитрусових, прищеплених у Грузії. Крім того, для цих рослин є несприятливими дуже високі температури (40–45°C) і сухість повітря. В.Ф. Ніколаєв у статті наводить необхідні агротехнічні прийоми, які мають зменшити вплив зазначених факторів на вирощування цитрусових у господарствах, забезпечити добре збереження рослин і відхід їх на зимівлю у зміцнілому стані, щоб навесні наступного року почати нормальний розвиток і закладання крони, яка даватиме врожай. Особливу увагу він приділяв правильному облаштуванню траншей, у яких висаджено цитрусові (побілка стін траншей вапном для відбиття сонячних променів, зведення дувальних стінок (бортів) із глини, цегли, шлакобетону тощо) [146, с. 26–28].

Крім планової наукової діяльності, В.Ф. Ніколаєв ініціював вивчення декоративних дикорослих рослин, які завжди були його захопленням (додаток К). Він був ініціатором їх дослідження в долинах річок Вахш і Варзоб; із цією метою вчений організовував виїзди в гори, збирання, а згодом і культивування цих рослин, надто таких унікальних та рідкісних, як види роду Островскія. Ці рослини (лат. *Ostrowskia*) – монотипний рід дводольних родини дзвоникові (*Campanulaceae*), що виділено німецько-російським ботаніком Е.Л. Регелем у 1884 р. Рід включає вид Островскія чудова або Островскія велична (лат. *Ostrowskia magnifica Regel*) – середньоазійський релікт, який зростає серед чагарників на лісових і гірських ділянках. Ця рослина вважається рідкісним видом, занесена до Червоної книги Казахстану, Таджикистану й Узбекистану, а раніше включалася також у Червону книгу СРСР [213, с. 79–81]. Дослідження ареалу зростання цього виду, до яких долучився В.Ф. Ніколаєв, дали змогу розробити заходи з його охорони і надати його оцінку як каучуконосної рослини.

Сумлінно працюючи, В.Ф. Ніколаєв набув авторитету у фахових колах, що підтверджується його залученням до роботи над третім виданням «Сільськогосподарської енциклопедії» саме з питань субтропічного рослинництва.

«Сільськогосподарська енциклопедія» – спеціалізована енциклопедія, опублікована в СРСР. Попереднім виданням була «Селянська сільськогосподарська енциклопедія» (т. 1-7, М.–Л.), що виходила в період із 1925 по 1928 рр. У 1928 р. була випущена «Мала сільськогосподарська енциклопедія» (т. 1-3, Л.).

Доцільно кілька слів навести про саму енциклопедію та історію її публікації. У першому виданні (головний редактор В.П. Мілютін) опубліковано 4 томи: 1 том – 1931 р., 432 с.; 2 том – 1932 р., 400 с.; 3 том – 1933 р., 463 с.; 4 том – 1934 р., 528 с. У другому виданні (головний редактор першого тому В.П. Мілютін, наступних – академік В.Р. Вільямс) вийшло теж 4 томи: 1 том – 1936 р., 496 с.; 2 том – 1937 р., 448 с.; 3 том – 1937 р., 520 с.; 4 том – 1939 р., 588 с. Варто зауважити, що різні склади редакційної колегії свого часу не оминули політичні

перипетії. Зокрема, 2-й том першого видання правили вже у пресі у зв'язку з тим, що серед редакційного складу було виявлено шкідників – так звану групу «Вольфа-Конара-Коварського». У другому виданні з другим томом сталася аналогічна ситуація – його головний редактор В.П. Мілютін за приналежність до контрреволюційної організації «правих» був засуджений до розстрілу в жовтні 1937 р. [110].

Третє видання опубліковано у 5 томах державним видавництвом сільськогосподарської літератури в 1949–1956 рр. за редакцією доктора економічних наук І.О. Бенедиктова (1902–1983) – радянського державного діяча, який більше двадцяти років (з 1937 по 1959) займав ключові посади в керівництві сільським господарством країни (переважно в ранзі наркома або міністра).

Енциклопедія містить статті, що охоплюють питання землеробства, плідівництва, ґрунтознавства, лісівництва, агрохімії, ботаніки, генетики, розведення сільськогосподарських тварин, рибного господарства, ветеринарії та ін. Особлива увага приділяється питанням техніки сільського господарства, електрифікації та хімізації. Автори дають детальний опис сільськогосподарських машин і галузевого машинобудування. Енциклопедія розрахована на працівників рад, колгоспів, радгоспів, господарських об'єднань, кооперацій, профспілок і студентів сільськогосподарських закладів вищої освіти [105].

За цей період обсяг томів третього видання був такий: Т. 1: А–Е (1949 р.) – 620 с.; Т. 2: Ж–К. (1951 р.) – 624 с.; Т. 3: Л–П. (1953 р.) – 613 с.; Т. 4: П–С. (1955 р.) – 669 с.; Т. 5: Т–Я. (1956 р.) – 663 с. Після цього було опубліковано четверте видання, що вийшло в 1969–1975 рр. за редакцією В.В. Мацкевича і П.П. Лобанова в шести томах.

Як уже зазначалося, В.Ф. Ніколаєв працював саме над третім виданням. Для першого тому (1949 р.) В.Ф. Ніколаєв підготував розгорнуту статтю «Акація» з ілюстраціями, де ним описані біологічні особливості так званої справжньої акації (*Acacia Willd.*), альбіції (*Albizia Durazz.*), карагани (жовтої акації (*Caragana Lam.*)), робінії (*Robinia L.*), наведено види, які ростуть в СРСР, їх використання [138, с. 216–217].

У другому томі (1951 р.) ученим опубліковано ілюстровану статтю «Инжир» (*Ficus carica L.*), у якій подано опис рослини, ареали зростання в СРСР, особливості розмноження, урожайність та хімічний склад плодів, агротехніку вирощування, найпоширеніші сорти та найнебезпечніші шкідники рослини [142, с. 114–115].

У четвертому томі (1955 р.) В.Ф. Ніколаєвим подано статтю «Сахарный тростник» (*Saccharum L.*), де вказано біологічні характеристики й територію поширення диких видів, використання, особливості розмноження, урожайність і величину посівної площі цієї культури у світі, агротехніку вирощування в СРСР, шкідники рослини і методи боротьби з ними. У той же час автор описує досліди, які проводилися в 1930-х рр. із запровадження культури в СРСР. Результатами цих досліджень є встановлення можливості вирощування скоростиглих гібридних форм на поливних землях у районах, що прилягають до м. Сталінабада, Кулябської (нині – Хатлонська) області Таджикиської РСР, і Сурхандар’їнської області (вілояту) Узбецької РСР. Основним призначенням культури тростини в СРСР на той час було отримання вітчизняного натурального рому і тростинного цукру, необхідного для виробництва радянського шампанського [152, с. 383–384].

Отже, статті В.Ф. Ніколаєва у «Сільськогосподарській енциклопедії» допомагають відтворити ретроспективу наукових досліджень субтропічної флори та її використання у вітчизняному народному господарстві.

Науково-дослідну та організаційну діяльність учений поєднував з педагогічною. Його запросили викладати курс «Дарвінізм» у Таджикиському державному університеті (нині Таджикиський національний університет), який тільки розпочав свою роботу. В.Ф. Ніколаєв долучився становлення новоствореного вишу та організації його навчального процесу. Працюючи в цих установах, В.Ф. Ніколаєв зарекомендував себе як висококласний фахівець, талановитий адміністратор і чудовий лектор [157, с. 31].

Саме в таджицький період життя вчений захопився збиранням колекції гладіолусів. Згодом, коли В.Ф. Ніколаєв переїхав до Умані (1954 р.), це зацікавлення переросло в його головне хобі. Він не тільки ретельно вивчав їхню

біологію та сортову агротехніку, а й розпочав селекцію. Таке захоплення дало йому змогу стати одним із головних та найавторитетніших знавців цієї декоративної культури в колишньому Радянському Союзі. Ним створено понад 20 сортів гладіолусів [224, с. 107–131].

У цей же період співробітники Інституту сухих субтропіків спільно з ученими Інституту ботаніки для потреб госпіталів проводили роботу з вивчення рослин із високим вмістом вітамінів, результатом яких були пропозиції щодо збирання та застосування плодів шипшини, молодих гілок арчі (середньоазійська назва ялівцю) і плодів грецького горіха, що містили необхідні вітаміни.

За цей період В.Ф. Ніколаєв був відзначений медаллю «За доблесну працю у Великій вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945), орденом «Знак пошани» (1947), значком «Відмінник соціалістичного сільського господарства» і згодом представлений до нагородження орденом Леніна за вислугою років [168, арк. 33].

Таким чином, можна стверджувати, що у період діяльності В.Ф. Ніколаєва у Всесоюзному інституті сухих субтропіків підвищився його авторитет як фахівця-ботаніка субтропічної флори, зокрема плодівництва. Участь В.Ф. Ніколаєва в роботі над «Сільськогосподарською енциклопедією» підтверджує його авторитет як одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР.

Висновки до розділу 3

На документальній основі з'ясовано здобутки В.Ф. Ніколаєва з удосконалення субтропічного рослинництва. Учений виявив великий поліморфізм гваюли, описавши встановлені ним шість різновидів та дві її форми. За 9 років В.Ф. Ніколаєв на ділянках субтропічного розплідника дослідив понад 30 видів австралійських акацій. Учений виявив види австралійських акацій, які можна вирощувати на Чорноморському узбережжі як декоративні рослини та сировину для отримання дубильних речовин. Дослідник з'ясував час найінтенсивніш накопичення танідів у рослинах. В.Ф. Ніколаєв підтвердив також велике значення прямого сонячного освітлення для накопичення дубильних речовин. Учений

розробив спосіб для кращого проростання насіння акацій, оскільки вони погано витримують пересаджування.

Встановлено, що В.Ф. Ніколаєвим було інтродуковано близько 100 з наявних 250 видів евкаліптів і здійснено вивчення їх на вихід ефірної олії. Ученим у співавторстві розроблено метод використання евкаліптів у порослевій культурі. Дослідником встановлено, що більшість таких тендітних видів чудово відростають від пенька і викидають листя з більшим умістом олії, ніж у листках дорослих дерев. Цей спосіб забезпечує отримання цінних ефірних масел у перший рік вирощування листків евкаліпту, застосування його механізованого збирання і розведення найтендітніших видів. При ефективному способі вирощування це забезпечувало б не лише сировину для внутрішнього споживання, а й отримання достатньої кількості олії для вагатого експорту за кордон.

З'ясовано, що вчений дослідив питання дозрівання плодів азиміни, систематизував дані сортової відмінності плодів, провів аналіз плодів азиміни та спостереження за врожайністю її дерев. В.Ф. Ніколаєв відіграв велику роль у методичному обґрунтуванні дослідів із технології траншейного вирощування цитрусових, зокрема лимонів, а також у практичному впровадженні отриманих результатів.

В.Ф. Ніколаєв провів велику видавничу роботу з питань субтропічного рослинництва. У період діяльності В.Ф. Ніколаєва в Сухумському відділенні ним організовано випуск серії брошур з вирощування найважливіших субтропічних культур. Він узагальнив досягнення Сухумського відділення ВІР за перші 5 років діяльності у вигляді статті «Влажные субтропики СССР и работа Сухумского отделения», що є цінним історіографічним джерелом. Статті В.Ф. Ніколаєва в «Сільськогосподарській енциклопедії» допомагають відтворити ретроспективу наукових досліджень субтропічної флори та її використання у вітчизняному народному господарстві. Сама участь ученого в роботі над такою масштабною публікацією підтверджує його авторитет як одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР.

РОЗДІЛ 4

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.Ф. НІКОЛАЄВА

В останні роки збільшується кількість наукових розвідок у галузі історії науки, освіти і техніки, які розкривають внесок окремих постатей, представників різних наукових інституцій у розвиток наукової думки. Вагому роль у розвитку таких навчальних закладів як Полтавська державна аграрна академія, Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т.С. Мальцева, Уманський національний університет садівництва відіграв знаний фахівець субтропічного рослинництва, природознавець, активний діяч природоохоронного руху та музейної справи Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1974). В українській історіографії педагогічний аспект наукового доробку вченого торкався лише його роботи в «уманський період» (1954–1964 рр.) [133, с. 270–275], фрагментарно освітня діяльність згадується при висвітленні його біографії [196, с. 105], але загалом вона залишається перспективною в аспекті її вивчення.

Варто зазначити, що В.Ф. Ніколаєв мав великий педагогічний досвід у різних вищих школах Радянського Союзу, а також тих, що мали витоки становлення яких сягали дореволюційного періоду.

Свій педагогічний шлях В.Ф. Ніколаєв розпочав у Полтавському училищі садівництва (нині Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії). Варто кілька слів сказати про історію самого закладу, щоб показати, у яких умовах молодий фахівець розпочав своє становлення як освітянин. Після проведення земської реформи, яка сприяла поширенню загальної і професійної освіти, Полтавське губернське земство в 1895 р. заснувало Полтавську нижчу школу садівництва і городництва на купленій садибі садівника І. Гуссона [79]. Тут навчалися діти селян губернії. У Статуті школи визначалась головна мета навчального закладу: навчати дітей сільському господарству теоретично і практично, умінь і навичок з плодівництва, городництва, декоративного садівництва, а також дати знання з допоміжних галузей сільського господарства:

хмільництва, бджільництва, столярної і корзиноплетильної справи. У 1900 р. школа була реорганізована в школу садівництва і городництва I розряду. У травні 1912 р. школа реорганізована в училище садівництва із ширшими можливостями для підготовки спеціалістів для сільського господарства. Керівником училища був А.А. Романіка. Саме в цей час, у 1915 р., одразу після закінчення Харківського університету, В.Ф. Ніколаєв долучився до викладацького складу Полтавського училища. Найуспішнішими були його уроки ботаніки, які супроводжувалися ілюструванням гербарних матеріалів, розповідями про особисті спостереження, а деякі заняття він проводив у теплиці при школі [157, с. 16]. На основі власного досвіду В.Ф. Ніколаєв опублікував першу працю «Как народному учителю устроить в своей школе небольшой биологический музей», опубліковану у вигляді додатка до видання «Педагогический журнал для учащихся Народных школ Полтавской Губернии» [145].

Навчальний план передбачав вивчення таких предметів: закон Божий, законодавство, рахівництво, загальне землеробство, російська мова і краснопис, історія, вітчизняна географія, геометрія, латинська мова, ботаніка, декоративне садівництво, землемірство, городництво, зоологія, хімія, географія зарубіжних країн, ентомологія, техніка переробки продуктів, садівництво, арифметика, фізика, бджільництво, креслення. В училищі працювало 10 викладачів, 4 майстри для керівництва практичним навчанням. Навчально-дослідна база училища давала змогу для проведення лабораторних та практичних занять, організації дослідницької, природоохоронної роботи, а також була хорошою основою для отримання педагогічного та практичного досвіду молодими фахівцями. Річні грошові засоби училища склали 37733 крб. Земельна площа охоплювала 23 десятини. За статутом училище мало один підготовчий і три спеціальних класи. Прийом у підготовчий клас і випуск тих, хто закінчив училище, розпочався у вересні. На 85 учнів, що навчалися в 1913 р., училище видавало 35 стипендій. За період із 1895 по 1917 рр. садово-городня школа й училище садівництва разом підготували 243 спеціалісти для сільського господарства [79].

За роботу в училищі В.Ф. Ніколаєва премійовано двомісячним окладом та удостоєно подяки директора. Отже, можна стверджувати, що талант педагога проявився в нього ще в юному віці [157, с. 16]. Варто зауважити, що в цей період (1913–1917 рр.) в училищі навчалися Т.Д. Лисенко, майбутній засновник і найбільший представник так званої мічурінської агробіології, академік АН СРСР, академік АН УРСР, академік ВАСГНІЛ, а також П.Й. Панченко (Петро Панч), згодом всесвітньовідомий новеліст, повістяр і романіст, автор казок для дітей [79].

Важливою віхою педагогічної діяльності В.Ф. Ніколаєва стала його участь у створенні в 1918 р. в Полтаві Українського університету, що сприяло проведенню українізації в регіоні й вивченню місцевої історії. У документах Наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею є лист голови Ради Полтавського товариства «Просвіта» О.А. Левитського (1872–1947) до Полтавського товариства любителів природи з проханням допомоги в організації природничого й сільськогосподарського відділів нового навчального закладу. У листі зазначалося, що Полтавське товариство «Просвіта» весною 1918 р. заснувало Український народний університет, у якому було два відділи: історико-філологічний і економічно-правовий. Під час літньої перерви в заняттях університету з різних кінців Полтавщини одержані запитання, чи існує в Українському університеті сільськогосподарський відділ і які умови вступу до нього. Ідучи назустріч цим вимогам життя, Полтавська «Просвіта» вирішила заснувати природознавчий і водночас агрономічний підвідділ при Українському народному університеті. У цій справі Полтавська «Просвіта» звернулася по допомогу до Товариства любителів природи з проханням скласти програму цього відділу, зазначивши цикл наук кожного семестру (головним чином першого), прийнявши до уваги, що повний курс природознавчого і агрономічного відділу буде розкладений на декілька років і повинен давати більш менш закінчену вищу освіту для тих, хто закінчив нижчу сільськогосподарську школу [120, арк. 19]. У цьому ж архіві зберігається запрошення, надіслане членам Полтавського товариства любителів природи, на засідання комісії, яка мала розробити програму та статут природничо-сільськогосподарського відділу Українського народного університету

[73, арк. 21]. Таким чином стає зрозумілим, що В.Ф. Ніколаєв як секретар Полтавського товариства любителів природи брав активну участь в організації вищезгаданого відділу університету.

У вересні 1918 р. відбулося офіційне відкриття Українського народного університету у присутності комісара освіти Полтавщини В. Андрієвського і представника Гетьманського уряду П. Скоропадського. Необхідність відкриття вишу була викликана відсутністю вчителів у сільських гімназіях Полтавської губернії, підтвердженням чому стали 40 листів-заяв від сільських жителів із проханням відкрити гімназії в селах [632, с. 106].

Український університет поклав початок українській вищій школі на Полтавщині, об'єднавши навколо себе кращі громадські, політичні й наукові сили регіону, оскільки в університеті працювали: Н.Ю. Мірза-Авак'янц, Б.М. Мартос, В.Ф. Ніколаєв, М.Д. Токаревський, Д.І. Шульга, В.О. Щепотьєв, В.М. Щербаківський, академіки і професори Харківського університету: Д.І. Багалій, О.Д. Кисильов, Ф.І. Шміт, М.Ф. Сумцов, С.М. Кульбакін, Є.Г. Кагаров та ін. Ректором університету був призначений професор О.А. Левитський [229, с. 9-10]. Навчальний процес в університеті був організований таким чином, щоб професори, запрошені з Харківського університету, протягом 45 днів вичитували лекційний курс, після чого в «заліковому колоквіумі» студенти розповідали поданий матеріал і цим закінчували семестровий курс. Місцеві викладачі працювали як допоміжні наукові сили, читаючи спеціальні курси для студентів університету. Крім того, в Українському університеті була створена наукова бібліотека, для формування книжкового фонду якої професори О.А. Левитський і В.М. Щербаківський придбали у Відні і німецькі книги, у Києві – бібліотеку з 25 тис. томів професора І. Голубовського, у Львові – українські книги, зокрема по три примірники кожного тому «Записок Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка», витративши 10 000 крб. власних заощаджень.

На сьогодні документів, які б засвідчували діяльність Українського університету в Полтаві, майже не існує, оскільки вони були знищені [229, с. 8], а

сучасні дослідники ототожнюють діяльність Українського університету з Полтавським інститутом народної освіти (ІНО), Учительським інститутом, що є свідченням знищення історичної пам'яті про один із визначних вищих навчальних закладів Полтавщини доби гетьмана П. Скоропадського [62, с. 106–110]. Очевидно, відомості про діяльність Українського народного університету були під забороною в радянські часи через те, що більшість викладачів зазнавали утисків від більшовицької влади: були заарештовані (М.Д. Токаревський), страчені (Н.Ю. Мірза-Авак'янц, В.О. Щепотьєв) або емігрували (Б.М. Мартос, В.М. Щербаківський). Можна припустити, що з цих же причин В.Ф. Ніколаєв не зазначив свою участь в Українському народному університету ні в анкеті, будучи методологом ГПП у 1923 р. [5, арк. 1], ні в офіційній біографії, датованій 1953 р.

За деякими відомостями, В.Ф. Ніколаєв був головою цього вишу, що свідчить про високий авторитет та лідерство ученого серед полтавської інтелігенції [157, с. 19]. Учений викладав на природничому факультеті закладу дисципліну «Вступ до науки про живу природу». Разом з тим, у 1920 р. В.Ф. Ніколаєв читав курс «Загальна ботаніка» у Полтавському медичному інституті.

У своїх спогадах професор В.М. Щербаківський указує на велике значення діяльності Українського університету: «Український університет у Полтаві, хоч і недовго існував, проте своє діло на Полтавщині виконав гідно» [229, с. 10, 16].

Згодом, у 1921 р., Український університет був реорганізований у Полтавський інститут народної освіти (ІНО, нині Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка) шляхом об'єднання Полтавського педагогічного інституту (діяв у 1920–1921рр.) та історико-філологічного факультету Харківського університету. Оскільки наукова діяльність в Україні в цей період була сконцентрована в Академії наук, по університети закривалися, а з них виділялися спеціальні інститути народної освіти [62, с. 109].

За повідомленням Л.М. Булави, В.Ф. Ніколаєв очолював Полтавський педагогічний інститут у 1921 р. [23, с. 167]. У 1919 р. Полтавський учительський інститут реорганізовано у вищу школу під назвою «Полтавський педагогічний

інститут», що затверджено «першою радянською владою» [26, арк. 33]. 29 червня 1919 р. Полтаву зайняли денікінські війська, а керівництво освітніми закладами перейшло до Управління народної освіти при Головнокомандувачеві збройних сил Півдня Росії. Усі законодавчі акти, прийняті після 7 листопада 1917 р. окремими крайовими утвореннями в місцевостях, які перебували в управлінні Головного Командування, були скасовані. Заклад продовжив існувати як учительський інститут з російською мовою викладання. Після повернення радянської влади, 27 грудня 1919 р., полтавський губернський відділ народної освіти видав Наказ про усунення призначених за часу денікінської влади педагогів. Наприкінці грудня лектори, що працювали до серпня 1919 р., повернулися до інституту і взялися до відновлення занять. Наказом № 3 від 13 січня 1920 р. [129, арк. 5], підписаним головою Губревкому й завідувачем відділу народної освіти, Полтавський учительський інститут з цього числа оголошувався вищою школою під назвою «Полтавський український педагогічний інститут», і до переходу під керування центральної влади підлягав Полтавському губернському відділові освіти. За цим же наказом пропонувалося переобрати педагогічну раду новоутвореного педінституту, яка мала негайно скласти програми і подати на затвердження до відділу освіти. Колектив педагогічного інституту вирішив назвати орган самоуправління «науково-навчальною радою», сподіваючись, що це допоможе в майбутньому отримати статус повноцінного вищого навчального закладу. Науково-учебна рада складалась із представників лекторів і слухачів в однаковій кількості. Вирішення поточних справ і керівництво адміністративним життям належало президії, або правлінню, науково-навчальної ради, що складалося з голови і товариша (заступника) голови ради, а також із голів і секретарів окремих відділів. Кожен із трьох відділів (словесно-історичний, фізико-математичний, природничо-географічний) теж мав окремі ради, котрі регламентували їхнє внутрішніє життя. Господарськими справами видав господарський комітет, до складу якого науково-навчальна рада делегувала 2 представників, ради відділів – по 1-му представникові [26, арк. 32–35]. Головами науково-навчальної ради (фактично керівниками) Полтавського

педагогічного інституту були О.Т. Булдовський (у 1920 р.) та В.Ф. Ніколаєв (у 1921 р., до утворення Полтавського ІНО) [23, с. 164–166].

Спочатку Полтавський ІНО очолив кандидат історичних наук І.Ф. Рибakov [229, с. 10]. У 1921–1922 рр. інститут мав два відділення: природничо-математичне (фізико-математичне) та словесно-історичне. У 1922–1923 рр. навчальному році було створено факультет соціального виховання зі спеціалізацією на 3 курсі за такими напрямками: індустріальний (математика і фізика), суспільствознавчий, сільськогосподарський. У 1922 р. в інституті працювало 34 викладачі та 18 осіб адміністративного персоналу, навчалось 369 студентів. В інтересах українського народу і його відродження Полтавський інститут народної освіти продовжував традиції Українського університету, готуючи краєзнавчі кадри на словесно-історичному відділенні і на історичному семінарі при ІНО.

В.Ф. Ніколаєв долучився й до цього закладу як завідувач кабінету ботаніки (додаток Д) [180, арк. 47]. Хоча він пропрацював тут лише до 1922 р., та все ж, брав участь у складному процесі становлення навчального закладу, яким за свою історію підготовлено близько 60 тисяч кваліфікованих педагогічних працівників різних спеціальностей, серед яких – понад 100 заслужених учителів України, Герой України, сотні відмінників освіти України, науковці, літератори, митці, державні діячі, зокрема А. Макаренко, В. Сухомлинський, Г. Ващенко, Ю. Кондратюк, В. Воропай та ін.

В.Ф. Ніколаєв читав курси морфології та систематики квіткових рослин, був деканом фізико-математичного відділення. У той же час він активно опікувався станом ботанічного саду інституту, проживаючи недалеко від нього, часто був на ділянках, проводив заплановані дослідження.

У 1923 р. В.Ф. Ніколаєв продовжив педагогічну роботу в Харківському сільськогосподарському інституті (нині Харківський аграрний університет імені В.В. Докучаєва) – найстарішому аграрному вищому навчальному закладі в Україні. Залучення вченого до роботи в такому престижному виші можна вважати визнанням високого рівня його педагогічної майстерності. Навчальний заклад

створений у 1816 р. у Маримонті, передмісті Варшави, переведений у 1862 р. в посад Ново-Олександрію (Пулави) Люблінської губернії. Саме в цей час закладені основні постулати навчальних програм, запроваджене викладання економічних наук, у першу чергу, завдяки вдалому керівництву відомого вченого-природознавця В.В. Докучаєва. Серед його заслуг – підсилення викладацького складу інституту висококваліфікованими викладачами, серед них фізіолог і ботанік Є.Ф. Вотчал, лісівники М.М. Орлов та М.М. Бурій, економісти О.Ф. Фортунатов і О.І. Скворцов, ґрунтознавець М.М. Сибірцев. Саме до закладених цими вченими основ викладання долучився згодом і В.Ф. Ніколаєв. Після евакуації в 1914 р. до Харкова, у 1921 р. Ново-Олександрійський інститут був перейменований у Харківський інститут сільського господарства і лісівництва.

В.Ф. Ніколаєв приступив до роботи в інституті в той час, коли політичне життя внесло свої корективи у структуру навчального закладу. У 1921 р. відкрито робітничий факультет (робітфак) для підготовки до вступу на основні факультети. Кількість студентів порівняно з дореволюційним часом зросла вдвічі: у 1922–1923 навчальному році в інституті навчався 1061 студент, у тому числі на робітфаці – 338. У 1923 р. для влаштування навчально-дослідного господарства інституту було передано земельну ділянку поблизу Нової Олексіївки загальною площею 620 га. Для лісового факультету інституту було надане Чугуєво-Бабчанське лісництво площею 8937 га. У 20–30-х рр. ХХ ст. заплановано побудову нових приміщень інституту [108, с. 110].

В.Ф. Ніколаєв зростав як науковець і викладач поряд з такими вченими як О.Н. Соколовський, М.М. Кулешов, В.Ф. Левитський та ін., які в цей час були запрошені для підсилення професорсько-викладацького складу інституту. Саме асистентом кафедри часткового землеробства під керівництвом відомого фахівця-рослинника, професора М.М. Кулешова (у майбутньому – академіка АН УРСР) працював молодий фахівець. Як відомо, ця співпраця була доленосною через знайомство з М.І. Вавиловим і подальшою роботою в Українському та Сухумському відділеннях ВПБіНК.

Як уже зазначалося, працюючи з 1927 р. заступником директора Сухумського субтропічного відділення ВІПБІНК, В.Ф. Ніколаєв продовжив педагогічну діяльність у Тифліському сільськогосподарському інституті (нині Грузинський державний аграрний університет). Тут він читав курс «Субтропічні технічні культури» для студентів, за що отримав звання вченого-спеціаліста. У 1934 р. науковця запрошено на посаду завідувача кафедри субтропічних технічних культур Всесоюзного інституту субтропічних культур (нині Грузинський державний університет субтропічного господарства). У складі інституту діяли факультети: субтропічне господарство, технології субтропічних культур, механізація сільського господарства, підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства, громадських професій. Функціонували заочне відділення та аспірантура. На той час в інституті нараховувалось 28 кафедр, 61 навчальна і науково-дослідна лабораторія, був свій ґрунтовий музей. Саме в цьому закладі В.Ф. Ніколаєв здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації та звання професора [108, с. 112].

Після закриття Всесоюзного інституту субтропічних культур В.Ф. Ніколаєв вирішив повернутися до Полтави. У жовтні 1937 р. учений направив необхідні документи в Полтавський сільськогосподарський інститут (нині Полтавська державна аграрна академія), мотивуючи в них своє бажання обійняти посаду завідувача кафедри ботаніки інституту. Судячи з його особової справи [167, арк. 5], він ще раніше вів перемовини з керівництвом інституту, яке пропонувало йому місце на кафедрі селекції [157, с. 28].

Історія вишу розпочалася 1 вересня 1920 р. з факультету садівництва та городництва при Вищій робітничій школі. Тут були секції тваринництва, рільництва, садівництва з городництвом. У жовтні 1921 р. на основі сільськогосподарського факультету Вищої робітничої школи утворився сільськогосподарський технікум. Згодом до сільськогосподарського технікуму приєднали кооперативний технікум і садово-городню профшколу. З жовтня 1923 р. він мав назву агрокооперативний технікум, а з 1926–1927 навчального року – Полтавський сільськогосподарський політехнікум, який у жовтні 1929 р.

був реорганізований у сільськогосподарський інститут. Напередодні Німецько-радянської війни інститут був добре обладнаним і досить вагомим на той час [172].

Наказом по Всесоюзному комітету в справах вищої школи при РНК СРСР № 246 від 1 лютого 1938 р. В.Ф. Ніколаєва затверджено виконувачем обов'язків завідувача кафедри генетики, селекції й насінництва Полтавського сільськогосподарського інституту. У своїй офіційній біографії В.Ф. Ніколаєв вказує, що очолював кафедру селекції. Учений викладав курси дарвінізму й генетики [167, арк. 5]. У 1938–1940 рр. читав також курс дарвінізму в Полтавському педагогічному інституті, де напередодні війни діяло 15 кафедр, працювало близько сотні викладачів і навчалось 1500 студентів стаціонарно та 1400 заочно.

У вересні 1941 р. В.Ф. Ніколаєв брав активну участь в евакуації Полтавського сільськогосподарського інституту до м. Кургану (Російська Федерація). Наказом по Всесоюзному комітету у справах вищої школи при РНК СРСР № 742/К від 3 жовтня 1942 р. В.Ф. Ніколаєва призначено виконувачем обов'язків завідувача кафедри рослинництва Полтавського сільськогосподарського інституту в м. Кургані [167, арк. 5]. Після визволення Полтавщини у вересні 1943 р. Раднарком СРСР відновив діяльність інституту, який розпочав заняття з 1 вересня 1944 р. Родина В.Ф. Ніколаєва залишилася в м. Курган.

Нині до складу Полтавської державної аграрної академії входять 7 факультетів (33 кафедри), 7 коледжів, мовний центр, селекційний центр, дослідне господарство, центр довузівської підготовки, спортивно-оздоровчий табір. У всьому навчально-науково-виробничому комплексі навчається понад 12 тисяч студентів. Серед випускників академії два Герої Радянського Союзу: Д.Г. Гуренко, І.К. Лета; 13 Героїв Соціалістичної праці: О.Ю. Мілявський, Т.І. Савченко, К.І. Гулій, С.В. Шарлай, Є.М. Золотарьов, І.В. Ропавка, Н.Т. Кальченко, Г.А. Олійник, Г.І. Троян, С.Я. Марченко, Г.М. Сиволап,

А.Л. Фисун, С.С. Антонець. У різні роки міністрами в уряді України працювали його випускники: Н.Т. Кальченко, Г.І. Таран, О.Т. Гуленко, М.Я. Сидоренко [172].

Серед заслуг В.Ф. Ніколаєва – організація Курганського сільськогосподарського інституту (нині Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т.С. Мальцева), який було відкрито в 1943 р. на базі Полтавського сільськогосподарського інституту. Спочатку працювало лише два факультети: агрономічний і зоотехнічний, де навчалися близько 100 чоловік, а перший випуск склав 13 фахівців. У цьому закладі вчений завідував кафедрою рослинництва. Для розвитку творчої активності, смаку до науки, науково-дослідницької роботи, вчений організував при кафедрі науковий студентський гурток. У ньому студенти мали змогу отримати ґрунтовні теоретичні знання і сформувати виробничі навички.

Діяльність В.Ф. Ніколаєва була присвячена не тільки викладацькій роботі і вивченню рослин, а й справі популяризації та поширення знань про них серед широких верств населення. Він виступав на обласних нарадах і семінарах, на курсах для голів колгоспів і директорів МТС, озеленював вулицю Куйбишева, неодноразово брав участь в організації і проведенні сільськогосподарських виставок, на яких багато людей уперше в житті мали змогу познайомитися з Курганською флорою, різними сортами плодів і овочів.

У м. Кургані В.Ф. Ніколаєв разом із дружиною перетворили свій невеликий город на справжній ботанічний сад, адже засадили його невідомими місцевому населенню культурами, насіння яких привезли з Полтави. Перш за все це стосується кукурудзи, яку вчений вирощував розсадним методом. Вона виростала високою та врожайною, тому В.Ф. Ніколаєва навіть зобов'язали випустити плакат про досвід її вирощування, що він і зробив у 1945 р. [149]. Такий же плакат він підготував і про вирощування цукрових буряків [136].

Крім цього, Ніколаєви заклали перший у Кургані яблуневий сад (на базі навчального господарства сільськогосподарського інституту), що почав родити, викликавши здивування в курганських мічурінців, які після цього активно та цілеспрямовано почали займатися садівництвом [157, с. 30].

Працюючи завідувачем кафедри рослинництва, учений, захоплений своєю справою, на власному прикладі виховував достойних учнів, одним із яких був В.А. Гаврилюк, у майбутньому – вчений-ботанік Уманського сільськогосподарського інституту. У спогадах про В.Ф. Ніколаєва, з яким він познайомився в 1944 р., навчаючись у м. Кургані, В.А. Гаврилюк писав: «Основи, фундамент науки ботаніки, яка стала для мене головною на все життя, були закладені в м. Кургані, до сільськогосподарського технікуму якого я вступив у 1944 р.». Викладачем, який помітив зацікавленість юного студента рослинами та виділив йому грядку для вирощування лісових видів у культурі, був В.Ф. Ніколаєв. Згодом учитель і учень знову зустрілися вже як колеги в Уманському сільськогосподарському інституті [173].

Сьогодні Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т.С. Мальцева має у своєму складі факультети: агрономічний, біотехнології, промислового і цивільного будівництва, економічний, інженерний, 5 навчальних корпусів, 7 студентських гуртожитків, Палац культури, санаторій-профілакторій [108, с. 113].

У Кургані, як і скрізь до цього, В. Ф. Ніколаєв як знавець рослинництва згуртував навколо себе садівників, створивши гурток садівництва. У дворі свого будинку він почав вирощувати квіти, адже такого тут ніхто й ніколи не робив. За його почином квітникарство згодом почало набирати популярності. Хоча життя в Кургані налагодилося, але все-таки Ніколаєви з кожним роком усе більше й більше шкодували про те, що не повернулися в 1943 р. до улюбленої Полтави. Восени 1946 р. їхня родина виїхала з Кургана до Таджикистану, де вчений продовжив дослідницьку роботу у Всесоюзному науково-дослідному інституті сухих субтропіків.

31 серпня 1948 р. відкрито перший у Таджикистані державний університет (нині Таджикицький національний університет, м. Душанбе), до якого долучився й В.Ф. Ніколаєв. Учений викладав курс «Дарвінізм» у новоствореному закладі. У стінах університету працювали 17 штатних викладачів і 19 сумісників, у тому числі 2 професори та 8 доцентів. Науковий ступінь доктора наук мав один

викладач, а кандидата наук – чотири. Таким чином, В.Ф. Ніколаєв долучився до становлення вишу та організації його навчального процесу [108, с. 113].

Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР передбачалося відкриття чотирьох факультетів: геолого-грунтового, біологічного, історико-філологічного і фізико-математичного (відкритий у 1949 р.). У перший рік функціонування університету на три його факультети були прийняті 240 студентів. З моменту свого створення ТНУ готував висококваліфікованих фахівців для потреб народного господарства, удосконалював структуру й поглиблював наукові дослідження. Університет сприяв створенню і розвитку таких вищих навчальних закладів республіки, як Таджицький інститут російської мови і літератури та Таджицький технологічний інститут. Нині в ТНУ функціонує 17 факультетів, що включають у себе 86 кафедр, 8 загальноуніверситетських кафедр, 17 науково-дослідних лабораторій, ботанічний сад, Центр наукових досліджень та науково-технічних розробок, наукову бібліотеку, міжвишівську друкарню, сектор малої поліграфії, сектор науково-дослідної поліграфії Діловар-ДДМТ, лабораторію технічних засобів навчання, лінгафонні кабінети та інші підрозділи. На кафедрах університету для народного господарства республіки готують фахівців за 35 спеціальностями. За роки свого існування університет підготував 55 тис. фахівців [108, с. 113].

У Таджицькому державному університеті В.Ф. Ніколаєв пропрацював до 1953 р. Учений вирішив повернутися в Україну, де повністю поринув у викладацьку роботу. Десять років свого творчого шляху він присвятив Уманському сільськогосподарському інституту імені О.М. Горького (нині Уманський національний університет садівництва).

Уманський національний університет садівництва теж належить до когорти найстаріших закладів вищої освіти України. Він заснований у 1844 р. в м. Одесі як Головне училище садівництва, завданням якого було готувати висококваліфікованих садівників і досвідчених науковців у галузі садівництва. На той час це був єдиний у країні вищий навчальний заклад такого напрямку. За тривалий період свого історичного розвитку навчальний заклад неодноразово

реорганізовувався. Наукові досягнення Уманського національного університету садівництва відомі як в Україні, так і за її межами завдяки успішному функціонуванню наукових шкіл, очолюваних видатними вченими.

У навчальному процесі Уманського сільськогосподарського інституту ботаніці завжди відводилося чільне місце. Ще за часів, коли заклад був училищем, тут працювали відомі ботаніки: член-кореспондент Російської Академії наук О.Д. Нордман (1803–1866), один із директорів і автор «Ботанічного словника» М.І. Анненков (1819–1889), академік ВАСГНІЛ В.В. Пашкевич (1857–1939). У 1908 р. в головному корпусі училища було обладнано кабінет ботаніки, яким керував викладач курсу ботаніки В.П. Муровйов. У кабінеті ботаніки були мікроскопи, тут одночасно могли працювати до 40 студентів. У навчальному процесі широко використовувалися природні багатства навколишніх садів, полів, парку «Софіївка» [82, с. 89]. До 1929 р. парк «Софіївка» належав інституту, який продовжував роботи із збагачення його флори новими видами. У парку і декоративному розсаднику навчального господарства інституту були порівняно рідкісні для УРСР види дерев: гінкго, тюльпанне дерево, амурський оксамит, евкомія, плакучі форми шовковиць, каштан, веймутова сосна, різні види ясенів, кленів та ін. [133, с. 271].

З 1925 р. курс ботаніки читав В.О. Цишковський. З включенням до кафедри в 1921 р. курсу фізіології, а в 1929 р. – захисту рослин обсяг робіт на кафедрі значно зріс. Об'єднаною кафедрою завідував професор М.І. Лопатін. У 1936 р. під керівництвом асистента В.С. Горячевої закладено колекційний розсадник кафедри, що нараховував близько 800 видів однорічних і багаторічних рослин. У 1938 р. від кафедри відокремилися самостійні структурні підрозділи фізіології і захисту рослин. Кафедру ботаніки очолив доцент І.Й. Онищенко. Під його керівництвом співробітники кафедри вивчали анатомію кореневої системи яблуні залежно від удобрення, системи утримання ґрунту й міжрядних культур, а також явище мікоризи яблуні. У 1940 р. кафедру прийняв професор С.К. Руденко, під керівництвом якого почалося вивчення кореневої системи злакових рослин у зв'язку із проблемою боротьби з посухою. Тривалий час працював на кафедрі

І.І. Білоус (згодом – науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту садівництва). Після війни кафедра ботаніки розміщувалася в одній кімнаті без відповідного обладнання. У 1951 р. на кафедру було запрошено Т.Б. Вакар, яка згодом очолила підрозділ. Багато зусиль докладалося до відновлення навчального процесу і наукових досліджень. З 1954 р., а фактично з 1955 р. кафедру очолював професор В.Ф. Ніколаєв [82, с. 89–91]. Як вже зазначалося, на момент переходу до Уманського СГІ В.Ф. Ніколаєв вже мав великий педагогічний досвід. Учений був відмінним педагогом – соціологом вищої школи [133, с. 271].

З нового навчального 1955 р. в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького відбулася реорганізація. Було створено кафедру ботаніки і мікробіології і фізіології рослин, завідувачем якої з 1 вересня призначено В.Ф. Ніколаєва [168, арк. 425] (додаток Л.1) відповідно до рішення конкурсної комісії від 4 серпня (протокол № 16) [168, арк. 44, 45].

З його приходом на кафедрі розгорнулися роботи з інтродукції і селекції низки квіткових і цибулинних культур: жоржин, флоксів, півників, гладіолусів, тюльпанів, півонії, нарцисів, лілей тощо. Кафедра зібрала велику колекцію цих культур радянської і зарубіжної селекції. Колекції квіткових культур нараховували на 1957 р. таку кількість сортів: жоржин – 250; гладіолусів – 400; тюльпанів – 140; флоксів – 40; півників – 30; лілій – 8; нарцисів – 12 [159, с. 56; 133, с. 274].

Керуючи кафедрою, В.Ф. Ніколаєв прикладав багато зусиль для зміцнення навчально-матеріальної бази та розгортання науково-дослідної роботи. Кафедру оснащено новими мікроскопами, бінокюлярами та іншим обладнанням.

Упродовж усього періоду науково-педагогічної діяльності в Умані В.Ф. Ніколаєв займався дослідженням кукурудзи, яка в цій місцевості росла висотою від 3-х до 4-х метрів. Комбайни її не «брали», проте зеленої маси на корм вона давала у 2–3 рази більше, ніж звичайна кукурудза. Після виходу вченого на пенсію цими дослідженнями (кукурудзи) продовжив займатися С.С. Рубін [9, с. 136–137].

Співробітниками кафедри на чолі з В.Ф. Ніколаєвим розроблені методичні рекомендації з проведення лабораторно-практичних занять з анатомії, морфології і систематики рослин, а також літньої навчальної практики. На лекції відводилося 60 годин, на лабораторно-практичні заняття – 80 годин, а на навчальну практику – 30 годин [113].

В.Ф. Ніколаєв ретельно готувався до кожного заняття, урахувавши принципові питання теорії і практики, сучасне бачення теми. При підготовці до лекцій, не дивлячись на великий стаж викладацької роботи, щоразу опрацьовував періодичні та інші видання з метою насичення лекційного матеріалу новітніми науковими й виробничими досягненнями. Учений мав неперевершений педагогічний хист, був невтомним популяризатором усього нового, прогресивного в царині біологічної науки. Зарекомендував себе як талановитий лектор, методист, що вміло організовував навчальний процес, привчаючи студентів до самостійної роботи [19, с. 4]. Доцент В.Ф. Ніколаєв популяризував досягнення біологічної науки, виступаючи на нарадах, конференціях, семінарах, організованих із метою поширення передового досвіду наукових здобутків. Учений неодноразово входив до складу комісії організації та проведення цих заходів. [133, с. 273].

Як зазначав один із його колег, викладач кафедри ботаніки і його учень з Курганського сільськогосподарського інституту В.А. Гаврилюк, «лекції та лабораторно-практичні заняття, які проводив Валентин Федорович, відрізнялись глибиною матеріалу й містким змістом. Для цього він використовував величезний досвід своєї багатопланової тривалої роботи та незамінну для справжнього педагога впевненість у ролі науки... Особливий дух лекцій Валентина Федоровича, без сумніву, впливав на молодь, яка проявляла до нього велику повагу. Окрім лекцій, він часто робив цікаві доповіді на засіданнях ботанічного гуртка» [196, с. 106]. Також В.А. Гаврилюк зазначає: «Це був знавець і педагог із великої літери. Саме такі викладачі створювали врожайні посіви в пам'яті й діяльності поколінь, що навчаються». Саме під час завідування В.Ф. Ніколаєва та, ймовірно, за його ж рекомендацією В.А. Гаврилюк вступив до аспірантури [220].

Від учителя він перейняв і захоплення філателією. Про це свідчать листівки, які В.Ф. Ніколаєв надсилав учню та колезі, перебуваючи на пенсії «Дякую за пам'ять і надіслане. У мене було всього 2 марки Ботанічного конгресу, тепер, з Вашою допомогою, є всі чотири... Можу вислати ще такі серії: Індонезія 5 марок птиці. 1964; Польща 10 марок промислові тварини. 1965; Угорщина 10 марок промислові тварини. 1964; Індонезія 4 марки метелики. 1963; Афганістан 5 марок плоди. 1962...» [114, с. 113]. Характерно, що В.Ф. Ніколаєв листи писав на звороті листівок із художніми фото ботанічної тематики.

Варто зауважити, що творчість, якою є філателістичне дослідження, цінна сама по собі вже тому, що інтелектуально збагачує колекціонера, розширює його кругозір, приносить радість відкриття досі невідомого, не кажучи про те, що в процесі такої роботи філателіст дізнається багато нового в найрізноманітніших галузях знань. Крім того, дослідницька робота привчає колекціонера до логічного мислення, уміння систематизувати й узагальнювати факти, відокремлювати головне від другорядного. Саме такі риси були притаманні В.Ф. Ніколаєву. А марки, як предмети колекціонування відрізняються різноманітністю, рідкістю, освітнім інтересом і художньою привабливістю. Кожна марка несе певну інформацію про свою батьківщину, але час від часу поштові позначки можуть розповісти більше. Завдяки маркам можна не просто краще пізнати ту чи іншу країну, її флору і фауну, історію і живопис, й з'ясувати політику держави, яка прямо або опосередковано відбивається у виборі маркових сюжетів, характер відгуків на ті чи інші знаменні події [219, с. 73]. Захоплення таким колекціонуванням розкриває ще одну грань різнобічної особистості професора В.Ф. Ніколаєва.

Кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри генетики, селекції рослин і біотехнології В.П. Сигида у спогадах зазначав, що «Валентин Федорович лекції читав на глибокому науковому рівні, але зрозумілою для нас, студентів, мовою» [199, с. 451].

Ще одна учениця В.Ф. Ніколаєва С.В. Клименко, доктор біологічних наук, професор, завідувач відділу акліматизації плодівих рослин Національного

ботанічного саду імені М.М. Гришка, згадувала про вчителя: «Ніколаєва Валентина Федоровича я добре знала, на першому курсі сільськогосподарського інституту в Умані він працював на кафедрі ботаніки (це – 1955 р.), пам'ятаю, як він розповідав про шовковицю, ми слухали, відкривши роти!» [157, с. 34].

Крім суто викладацької, В.Ф. Ніколаєв вів видавничу діяльність, зокрема працював у редакційних колегіях із підготовки до видання брошур з узагальнення і впровадження у виробництво передового досвіду та досягнень науки (1951 р.) [168, арк. 29], збірників студентських наукових робіт (1955, 1960 рр.) [168, арк. 247, 38], «Збірника наукових праць Уманського сільськогосподарського інституту» (1955–1961 рр.) [168, арк. 248, 243], конференцій студентів (1960 р.) [168, арк. 366] та випускників інституту, які працювали агрономами в районах освоєння перелогових і цілинних земель (1956 р.) [168, арк. 129], науково-технічного бюлетеня (1958 р.) [168, арк. 96], виставки з наукової та навчальної роботи (1957 р.) [168, арк. 307] тощо.

Колектив кафедри та її керівник налагодили тісні зв'язки з Інститутом ботаніки АН УРСР, ботанічними садами України та СРСР. В.Ф. Ніколаєв під час відряджень неодноразово відвідував ботанічні установи, знайомлячись з їх роботою та відбираючи матеріал для поповнення ботанічної ділянки інституту (1954 р.) [168, арк. 285], а також інші навчальні заклади (зокрема Черкаський педагогічний інститут (1956 р.) [168, арк. 173]).

Працюючи в Уманському сільськогосподарському інституті, В.Ф. Ніколаєв проявив і свої організаторські здібності з оновлення розсадника при кафедрі. В оранжереї інституту у 50-х рр. ХХ ст. налічувалося понад 10 тисяч рослин, де представлено 500 видів. Багато рослин мали вже більше 100 років. В оранжереї нараховувалося 16 видів пальм, 44 види кактусів, 20 видів папоротників, 7 видів орхідей та ін. [81, с. 153]. Для озеленення міст і сіл з декоративного розсадника відпускалися сіянці і саджанці. Основні з них – це береза, берест (ільма), клен, ясен, горіх, дуб, липа, туя, черемха, модрина, сосна, катальпа, верба. З чагарникових вирощувалися спірея (таволга), жимолость, кизильник, жасмин, форзиція, дейція, вовчі ягоди, букс (самшит), бузок та ін. Було чимало також

прищеплених саджанців і чагарників, які користувалися великим попитом у населення. Вирощували 50 сортів троянд, 4 сорти горобини, 4 сорти ясена, 3 сорти клена, глід та ін. [211, с. 49]. Особливе місце займала квіткова плантація однорічників і багаторічників площею 4,5 га, де вирощували більше 90 різних видів.

У 1959 р. було створено постійно діючу комісію у складі заступника директора інституту А.П. Вержанівського, Н.І. Бондаренка і В.Ф. Ніколаєва, яким надано право на вибракування непридатних насаджень та розроблення заходів з озеленення садиби інституту [168, арк. 117].

Зусиллями доцентів В.Ф. Ніколаєва та В.А. Гаврилюка видовий склад рослин розсадника зріс до 1500 видів, що забезпечило йому значну наукову цінність. У цей час здійснювався активний двосторонній обмін насіннєвим матеріалом із ботанічними садами АН СРСР, Латвійської РСР, Естонської РСР, інших країн, здійснювалася репродукція зразків світової колекції для ВІР. Крім цього, кафедра ботаніки займалася популяризацією колекцій, допомагаючи підшефним школам, технікумам, станціям юннатів, квітникарям-любителям.

Крім науково-організаційної діяльності, як заступник директора з наукової роботи та керівник селекційних досліджень цитрусових, мигдалю і гваюли В.Ф. Ніколаєв проводив активну наукову роботу з підготовки молодих наукових кадрів, керував аспірантурою закладу (безпосередньо був керівником чотирьох аспірантів) [133, с. 274].

Велике значення В.Ф. Ніколаєв надавав науково-дослідній роботі студентів як справі підготовки висококваліфікованих кадрів для сільськогосподарського виробництва. У 50-х рр. ХХ ст. в інституті під керівництвом завідувачів кафедр організовано гуртки: філософський, фізики, хімії і технології, загального землеробства, рослинництва, квітникарства, агрохімії і ґрунтознавства, плідництва й овочівництва, захисту рослин, ботаніки й фізіології рослин, механізації сільського господарства. Після прийняття рішення про перехід на дипломне проектування наукова робота студентів посилилася. Тематика наукових студентських робіт вирізнялася різноманітністю. Зокрема, студенти

агрономічного факультету працювали над такими темами: «Вплив передпосівного обробітку насіння наврожай кукурудзи», «Кулісні пари в умовах Лісостепу УРСР», «Вплив попередників і способу обробітку ґрунту на ріст багаторічних трав і вологість ґрунту», «Хімічне прополовання посівів», «Строки сівби кукурудзи», «Способи сівби цукрових буряків». Студенти плодоовочевого факультету працювали над вивченням безрозсадного способу вирощування помідорів, способів обрізки плодових дерев, брали участь у виведенні нових сортів плодових та овочевих культур, вивчали кореневу систему плодових дерев, питання удобрення і обробітку ґрунту в садах тощо. Так, згідно з наказом директора інституту № 276 від 07.10.57 р., за доцентом В.Ф. Ніколаєвим було закріплено теми «Вивчення морфологічного і аналітичного складу вегетативних органів різних сортів кукурудзи та її гібридів» та «Підбір та виведення квіткових багаторічних рослин для декоративних цілей». Студенти-дипломники, виконуючи науково-дослідні роботи на кафедрі ботаніки, вивчали нові для Уманщини рослини: рицину, джут, ремонтантну суницю, нові види еспарцету [133, с. 274].

Тут разом із колегами та студентами В.Ф. Ніколаєв розгорнув вивчення квіткових рослин, зокрема таких як тюльпани (понад 200 сортів), гладіолуси та жоржини (майже по 100 сортів кожної з культур) (додаток Л.2) [196, с. 107]. Як уже зазначалося, ще в таджицький період життя В.Ф. Ніколаєв захопився збиранням колекції гладіолусів, ретельно вивчав їхню біологію та сортову агротехніку, розпочав селекцію. Виведені ним сорти гладіолусів і тюльпанів входили до всіх тогочасних аматорських каталогів цих культур. Найбільш результативною вона була з гладіолусами. При цьому слід зазначити, що загалом за період із 1948 до 1972 рр. в колишньому СРСР було виведено 754 їх сорти. Список найкращих із них формувався на підставі результатів виставок гладіолусів у м. Москві. Їх авторами були 48 селекціонерів, серед яких і В.Ф. Ніколаєв. До згаданого переліку увійшло 19 сортів, які вчений вивів та експонував у 1956, 1957 та 1958 рр., що складало 2,52% від усього переліку сортів переможців [224, с. 95]. Ним створено сорти гладіолусів «450 Внушенька Оленка» (1956 р), ранній «471 Небесні брати» (1957 р.), ранньосередні «314 Канарейка», «557 Сукарно»

(1956 р.), «451 Уманський Рожевий» (1957 р.), «458 Патріс Лумумба» (1958 р.), середні «581 Сумерки», «456 Тарас Шевченко» (1957 р.), пізньосередні «376 Нічка темна» (1956 р.), «515 Ракета», «450 Улибка Утра» (1958 р.), пізні «461 Внучок Юрочка», «400 Снігопад» (1956 р.), «401 Очарування» (1957 р.), «451 Оригінал», «351 Серенада» (1958 р.), дуже пізній «501 Красавець» (1957 р.) (перед назвою кожного сорту стоїть шифр, яким на основі прийнятої класифікації визначається належність до відповідної розмірної та кольорової групи) [224, с. 107–131]. Така робота з квітковими рослинами привертала до В.Ф. Ніколаєва увагу квітників усієї колишньої УРСР. Учений виступав як організатор щорічних квіткових виставок у м. Умані. Варто зазначити, що багато із сортів його селекції й нині культивуються, але, вже під іншими назвами.

В.Ф. Ніколаєв із притаманною йому аналітичністю підбив підсумки своєї роботи з вивчення тюльпанів та гладіолусів. Він виклав їх у монографіях «Культура тюльпанов и лучшие его сорта для засушливого юга УССР» та «Лучшие сорта гладиолусов для засушливых районов юго-запада УССР». Слід констатувати, що вони залишились у формі рукописів, хоча їхні дані були б цікаві сучасним дослідникам цих культур, надто зі зміною погодних умов під час вегетації за останні 50 років [196, с. 102].

В.Ф. Ніколаєв мав стійку громадянську позицію, сприяв популяризації ботанічних знань. У місцевій пресі він ініціював питання відновлення роботи відділу юних натуралістів при Уманській дитячій технічній станції. Як зазначав учений, органами народної освіти відділ юннатів при дитячій технічній станції закрито, у той час як в багатьох школах немає кутків природи, де учні могли б проводити спостереження над живими організмами. Він вважав, що відновлення станції юннатів дасть змогу юним дослідникам природи обмінюватися своїм досвідом і набагато поживить роботу шкільних кутків живої природи [165].

В.Ф. Ніколаєв причетний до ще однієї загальноміської події Умані. У 1950-ті рр. минулого століття в місті періодично проводилися виставки квітів, у яких брали участь навчальні заклади, виробничники, любителі. Викладачі Уманського сільськогосподарського інституту В.Ф. Ніколаєв, М.І. Бондаренко та директор

дендропарку «Софіївка» Д.С. Кривулько на початку 1960-х рр. ініціювали в міськвиконкомі питання, про потребу щорічних виставок [199, с. 452].

В.Ф. Ніколаєв очолив мічурінський гурток з питань квітництва, створений при міському зеленому господарстві (додаток Л.2). До складу слухачів входили вчителі-біологи шкіл міста, агрономи контори благоустрою, квітникарі-любители. Під час занять В.Ф. Ніколаєв ознайомлював слухачів гуртка з правилами вирощування квітів, з вітчизняною і закордонною літературою з питань квітництва, проводив практичні заняття [133, с. 274].

Після смерті другої дружини в 1961 р., яка була дизайнером квіткового оформлення садової ділянки та ілюстратором усіх нових сортів, В.Ф. Ніколаєв змінив ритм життя, у 1964 р. залишив навчальний заклад і переїхав до Харкова [196, с. 112].

В останні роки життя В.Ф. Ніколаєв працював над ботанічним словником, що нараховував 5000 термінів із ботаніки та рослинництва. Рукопис словника разом із словником американського вченого В. Дейтона, який учений використав для згаданої роботи, був надісланий у 1971 р. директору Головного ботанічного саду АН СРСР (нині Головний ботанічний сад імені Миколи Цицина РАН), академіку М.В. Цицину, однак ця праця не побачила світ.

Пізніше свою бібліотеку вчений подарував молодому Донецькому державному університету (нині Донецький національний університет імені Василя Стуса), який 28 травня 1965 р. Постановою Ради Міністрів СРСР № 421 і Постановою Ради Міністрів УРСР № 572 від 11 червня 1965 р. був організований на базі Донецького педагогічного інституту. Так учений продовжував роботу з підвищення рівня освіти населення.

Крім цього, він продовжував плекати свою колекцію гладіолусів і тюльпанів. Їх вивчення він не полишав до самої смерті. Учений пішов із життя 26 лютого 1973 р. Поховали видатного натураліста та музейника на Новопушкінському кладовищі м. Харків.

На основі вищевикладеного матеріалу можна стверджувати, що розпочавши свій освітянський шлях в одному з найдавніших галузевих навчальних закладів

регіону – Полтавському училищі садівництва, В.Ф. Ніколаєв уже в ранньому віці проявив педагогічний хист. Учений стояв біля витоків становлення навчальних закладів, які нині є одними із провідних у своїх країнах: Полтавського педагогічного інституту, Таджикиського державного університету. В.Ф. Ніколаєв виховувався на педагогічних традиціях таких знакових учених як В.В. Докучаєв, Є.Ф. Вотчал, М.М. Сибірцев та був безпосереднім свідком втілення наукових підходів О.Н. Соколовського, М.М. Кулешова та ін. в освітній процес. Серед заслуг ученого – розроблення новітніх на той час курсів «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту, Сухумського інституту субтропічних культур, де його педагогічний доробок було належно оцінено званням професора. Важливу роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у збереженні матеріально-технічної бази та налагодження навчального процесу під час евакуації Полтавського сільськогосподарського інституту. Особливе місце займав у створенні нині провідного фахового навчального закладу регіону Курганського сільськогосподарського інституту. Результати дослідження свідчать, що особливо його педагогічний талант розкрився в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького, де він застосував увесь досвід різнопланової діяльності в різних навчальних закладах Радянського Союзу: викладацької, адміністративної, науково-організаційної, видавничої, популяризаційної тощо.

Висновки до розділу 4

З'ясовано, що педагогічну діяльність В.Ф. Ніколаєв розпочав у Полтавському училищі садівництва, яке нині трансформувалося в Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії.

Проаналізувавши різні види документів, дійшли висновку, що В.Ф. Ніколаєв долучився до становлення вищих навчальних закладів, які успішно функціонують і сьогодні: Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, Курганської державної сільськогосподарської академії імені Т.С. Мальцева, Таджикицького національного університету.

Встановлено, що В.Ф. Ніколаєв викладав у провідних аграрних вишах України, які зараз активно готують фахівців аграрної галузі: Харківському аграрному університеті імені В.В. Докучаєва, Полтавській державній аграрній академії, Уманському національному університеті садівництва, Грузинському державному університеті субтропічного господарства.

З'ясовано, що під час роботи в аграрних вишах Грузії – Тифліському сільськогосподарському інституті та Всесоюзному інституті субтропічних культур – отримав звання вченого-спеціаліста, здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації та звання професора.

Висвітлено маловідомі факти про участь В.Ф. Ніколаєва у створенні у 1918 р. в Полтаві Українського університету, а також про його керівництва Полтавським педагогічним інститутом у 1921 р.

Результати дослідження засвідчують, що В.Ф. Ніколаєв, проявив себе як організатор нових вищих шкіл та напрямів наукових досліджень, розробник актуальних навчальних курсів, талановитий селекціонер, популяризатор ботанічних знань тощо.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що ім'я визначного українського вченого – кандидата біологічних наук, професора В.Ф. Ніколаєва – уперше стало об'єктом дисертаційного дослідження. Аналіз сучасного стану наукового розроблення основоположних проблем теми дисертаційної роботи засвідчив відсутність комплексних фундаментальних досліджень наукової та організаційної діяльності вченого, а опубліковані праці є однотипними й не повністю розкривають життєвий і творчий шлях В.Ф. Ніколаєва. За результатами аналізу джерельної бази виявлено великий масив документів, який дозволив досягти мети дисертаційного дослідження – показати значення концептуальних засад творчої спадщини вченого для розвитку біологічної науки.

2. Комплексне дослідження життєвого шляху і наукової спадщини В.Ф. Ніколаєва в українській та світовій історіографії дало змогу вперше здійснити періодизацію науково-організаційної та педагогічної діяльності вченого:

I період (1899–1915 рр.) – «перший харківський» період: навчання, формування світогляду і сфери наукових поглядів дослідника, на які значний вплив мали батько, старші брати Микола та Федір, викладачі Харківського університету В.М. Арнольдї, К.М. Залеський, П.П. Сушкін, В.І. Талієв, Д.М. Соколов, А.М. Краснов та ін. Перші наукові зацікавлення В.Ф. Ніколаєва проявилися у період практик в Тифліському ботанічному саду під керівництвом професора Ю.М. Воронова, в Полтавському земському краєзнавчому музеї, Департаменті Землеробства, викладання в Полтавському училищі садівництва тощо, що сприяло розвитку його практичних навичок.

II період (1916–1923 рр.) – «перший полтавський» період науково-організаційної та педагогічної діяльності В.Ф. Ніколаєва, який характеризується розквітом музейних, краєзнавчих і природоохоронних студій ученого під час його роботи на посаді завідувача Полтавського природничо-історичного музею (згодом Центральний пролетарський музей Полтавщини), секретаря правління Полтавського товариства любителів природи, голови Комітету з охорони

пам'яток старовини, мистецтва та природи Полтавщини, завідувача кабінету ботаніки та голови науково-учебної ради Полтавського педагогічного інституту, декана природничо-математичного відділення Полтавського інституту народної освіти, викладача Українського народного університету та Полтавського медичного інституту.

III період (1922–1927 рр.) – «другий харківський» період науково-організаційної та педагогічної діяльності В.Ф. Ніколаєва на посадах завідувача (старшого інспектора) екскурсійно-музейно-виставкової секції Народного комісаріату освіти УСРР, голови Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи, директора майстерні з виготовлення наочних посібників Українського кооперативного товариства «Книгоспілка», асистента кафедри часткового землеробства Харківського сільськогосподарського інституту, лаборанта та завідувача бібліотеки Української станції Всесоюзного інституту прикладної ботаніки й нових культур, де В.Ф. Ніколаєв займався розбудовою музейницької мережі і поступово перейшов до дослідницької роботи у галузі рослинництва.

IV період (1927–1938 рр.) – «сухумський» період науково-організаційної та педагогічної діяльності на посадах старшого асистента й заступника директора Сухумського субтропічного відділення Всесоюзного інституту рослинництва, викладача Тифліського сільськогосподарського інституту, завідувача кафедри субтропічних технічних культур та декана факультету субтропічних культур Всесоюзного інституту субтропічних культур, де найбільш повно розкрився талант ученого як фахівця-ботаніка субтропічної флори.

V період (1938–1942 рр.) – «другий полтавський» період – педагогічна діяльність на посадах завідувача кафедри селекції Полтавського сільськогосподарського інституту та викладача Полтавського педагогічного інституту.

VI період (1942–1943 рр.) – «курганський період» – педагогічна діяльність на посаді завідувача кафедри рослинництва Курганського сільськогосподарського інституту (РФ), у створенні якого В.Ф. Ніколаєв брав активну участь.

VII період (1946–1953 рр.) – «таджицький» період науково-організаційної та педагогічної діяльності В.Ф. Ніколаєва на посадах заступника директора з наукової роботи Всесоюзного інституту сухих субтропіків, викладача Таджицького державного університету, де підвищився його авторитет як фахівця-ботаніка субтропічної флори, зокрема плодівництва.

VIII період (1954–1964 рр.) – «уманський» період – педагогічна діяльність в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького та селекційна робота з жоржинами і гладіолусами, де найбільше розкрився талант В.Ф. Ніколаєва як селекціонера декоративних рослин.

3. Висвітлено маловідомі факти про діяльність В.Ф. Ніколаєва на посаді завідувача Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства, де він проявив різнобічний талант організатора, еспозиціонера, дослідника для підняття рівня земської музейної установи, збереження його в роки революції і громадянської війни. Яскравою сторінкою діяльності В.Ф. Ніколаєва було врятування культурних цінностей від знищення в умовах анархічних тенденцій у суспільстві. Робота В.Ф. Ніколаєва з поповнення фондів музею сприяла утворенню нових філій: центральної наукової бібліотеки, центрального архіву і художнього музею, які зараз є окремими культурно-просвітницькими установами обласного значення. Також В.Ф. Ніколаєва і його колег з музею можна вважати одними з організаторів архівної справи на Полтавщині та фундаторами сучасного Державного архіву Полтавської області.

Проаналізувавши різні види документів, доходимо висновку, що за керівництва В.Ф. Ніколаєва паралельно з упорядкуванням виставкових складових музею розпочато самостійну дослідницьку роботу з вивчення флори і фауни Полтавщини. Музей став не тільки зберігачем артефактів, а й провідною освітньо-культурною установою великої губернії, яка займалася популяризацією різноманітних науково-практичних надбань Полтавщини. Він переріс у справжній центр інтелектуально-просвітницької думки, навколо якого гуртувалися науковці, педагоги, лектори різних фахів. У підрозділах музею проводили заняття усі просвітницькі заклади Полтави. Провідна роль належить В.Ф. Ніколаєву в

створенні Центрального пролетарського музею Полтавщини з 11 відділами. Однією з найвагоміших заслуг ученого стало отримання музеєм будівлі колишнього Полтавського губернського земства, яскравої архітектурної пам'ятки і споруди, яка відповідала більшості вимог, що ставилися до музейної архітектури.

Встановлено вагомий внесок В.Ф. Ніколаєва в музейне будівництво Полтавщини, створення наукових товариств у Полтаві й повітових центрах, участь у діяльності губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, формування яскравого колективу дослідників та експозиціонерів Центрального пролетарського музею Полтавщини.

4. З'ясовано, що природоохоронні погляди В.Ф. Ніколаєва сформувалися під впливом викладачів Харківського університету, організаторів Харківського товариства любителів природи В.І. Талієва та В.Г. Аверіна, а також брата М.Ф. Ніколаєва, з яким вони взяли участь у підготовці першої в Російській імперії виставки охорони природи (22 грудня 1913 – 12 січня 1914 рр.). В.Ф. Ніколаєв першим підійшов до конкретизації заходів із заповідної справи, окресливши питання стану лісів і повної охорони деяких найцікавіших урочищ та масивів.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що до найвагоміших здобутків В.Ф. Ніколаєва з охорони природи Полтавщини слід віднести організацію в 1918 р. Полтавського товариства любителів природи та діяльність ученого секретарем його правління. В.Ф. Ніколаєвим разом з ентузіастами товариства опубліковано природоохоронні листівки і брошури, підготовлені матеріали з охорони дев'яти пам'яток природи Полтавщини, частина з яких завдяки їхнім зусиллям збережена на до сьогодні. Ученим запропоноване створення заповідної мережі Полтавщини, деякі з його пропозицій були реалізовані у ХХІ ст. На посаді інспектора по музеїв Головополітпросвіту Наркомосу вчений працював над створенням мережі краєзнавчих музеїв в Україні, а також над питаннями їх залучення до природоохоронної діяльності. Діяльність товариства справила позитивний вплив на подальший розвиток громадського природоохоронного руху

на Полтавщині. В.Ф. Ніколаєв одним із перших зібрав вагомий термінологічний матеріал із природознавства, який був визнаний спеціалізованою комісією і використаний нею в подальшій фундаментальній роботі. В.Ф. Ніколаєв у співавторстві підготував посібник із вивчення природи Полтавської губернії з метою ознайомлення сільських учителів із флорою, фауною, гірськими породами краю.

5. Визначено основні напрями ботанічних досліджень В.Ф. Ніколаєва:

- *вивчення рослинності боліт західної частини Полтавської губернії* – В.Ф. Ніколаєв долучився до масштабних робіт під керівництвом спеціаліста з культури боліт та луківництва Департаменту землеробства П.В. Спесивцева, які у підсумку стали основою для створення Підставського болотного дослідного поля. В.Ф. Ніколаєвим усебічно й ретельно вивчені фітоценози Зіньківського, Золотоніського, Костянтиноградського, Переяславського та Пирятинського повітів Полтавської губернії. В.Ф. Ніколаєв зміг передбачити дію трансформації головних екологічно-каркасних елементів природи Полтавщини, а саме боліт та русел річок, із їхньою різнотипною рослинністю. Ці дослідження дали змогу П.В. Спесивцеву першим звернути увагу на засоленість вапном гіпсово-осокових боліт Полтавщини;

- *удосконалення субтропічного рослинництва* – результати дослідження свідчать, що вчений простежив вирощування таких рослин, як азиміна, акація, гваюла, евкаліпти та ін.:

гваюла – за результатами досліджень В.Ф. Ніколаєв перший звернув увагу на великий поліморфізм гваюли, описавши встановлені ним шість різновидів та дві її форми, які мають певну кількість константних ознак: *v. marioloides mihi*, *v. angustifolium mihi*, *v. longifolium mihi*, *v. brevifolium mihi*, *v. latifolium mihi*, *v. dissectum mihi*, *v. deltoideum mihi*, *v. gracile mihi*. На підставі цієї роботи дослідник склав власну класифікацію, яка й до сьогодні не зазнала змін. Виділені в ній форми в подальшому використовували для створення нових сортів;

- *австралійські акації* – В.Ф. Ніколаєвим виконана серія експериментів із понад 30-ма видами австралійських акацій як сировини дубильних речовин,

необхідних для виробництва екстрактів. За результатами досліджень В.Ф. Ніколаєв встановив, що кора *A. dealbata* має високий вміст (до 25%) дубильних речовин, який перевищує їх вміст у корі звичайних вітчизняних дубильних рослин таких, як дуб, каштан, верба, при вкрай сприятливому співвідношенні між танідами і нетанідами. Учений з'ясував, що такі види як *A. decurrens*, *A. longifolia*, *A. retinodes* цінніші, ніж танідоноси, і наполягав на прискоренні їх акліматизації з метою подальшого практичного використання. В.Ф. Ніколаєв встановив, що найінтенсивніше накопичення танідів у період третього року вегетації, після якого підвищення танідів у процентному відношенні здійснюється сповільнено, але із швидшим збільшенням самої кори, що містить танід. Цими даними В.Ф. Ніколаєв ініціював питання про час використання корових насаджень акацій, що можуть бути економічно більш рентабельними при небагаторічній культурі, навіть при меншому виході самої кори. Вчений підтвердив також величезне значення сонячного прямого освітлення для накопичення дубильних речовин. В.Ф. Ніколаєв встановив види акації, які можна використовувати як декоративні рослини на Чорноморському узбережжі. Вчений з колегами встановив, що акації вкрай важко переносять пересадку і розвивають вже в молодому віці дуже потужну кореневу систему, яка пошкоджується при пересадках. В.Ф. Ніколаєв з'ясував, що найбільш правильним способом розведення акації є посів їх насіння прямо в ґрунт. Учений розробив спосіб для кращого проростання насіння, повну колекцію яких передав науково-дослідним установам субтропічного поясу СРСР.

евкаліпти – за ініціативи В.Ф. Ніколаєва в Сухумському відділенні було інтродуковано близько 100 з наявних 250 видів евкаліптів і здійснено вивчення їх в аспекті виходу ефірної олії. Ученим у співавторстві розроблено метод використання евкаліптів у порослевій культурі. Це сприяло впровадженню в промислову експлуатацію менш зимостійких видів евкаліптів, зокрема лимонного евкаліпту, що забезпечило отримання цінніших за якісним складом і ароматичністю ефірних масел;

азиміна – В.Ф. Ніколаєв одним перших українських учених пропонував азиміну як нову плодову культуру. Учений здійснив вивчення питання дозрівання плодів азиміни, які абсолютно не транспортабельні. Виявлене дослідником разом із колегами сортове різноманіття дало змогу зробити висновок про можливість селекційного відбору на олійність насіння плодів азиміни;

субтропічне плодівництво – велику роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у методичному обґрунтуванні дослідів із технології траншейного вирощування цитрусових, зокрема лимонів, а також у практичному впровадженні отриманих результатів. Підтвердженням авторитету В.Ф. Ніколаєва як одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР є його участь у роботі над колективною монографією «Советские субтропики» та «Сільськогосподарською енциклопедією»;

- *селекція квіткових рослин* – В.Ф. Ніколаєвим створено понад 20 сортів гладіолусів. Виведені ним сорти гладіолусів і тюльпанів входили до всіх тогочасних аматорських каталогів цих культур та експонувалися в 1956, 1957 та 1958 рр. Учений виступав як організатор щорічних квіткових виставок у м. Умані. Варто зазначити, що багато із сортів його селекції й нині культивуються, але вже під іншими назвами.

6. Встановлено, що, розпочавши свій освітянський шлях в одному з найдавніших галузевих навчальних закладів регіону – Полтавському училищі садівництва, В.Ф. Ніколаєв уже в ранньому віці проявив свій педагогічний хист. Доведено, що учений стояв біля витоків становлення навчальних закладів, які нині є одними із провідних у своїх країнах – Полтавського педагогічного інституту, Таджицького державного університету. Важливою віхою педагогічної діяльності В.Ф. Ніколаєва стала його участь у створенні в 1918 р. в Полтаві Українського університету, що сприяло проведенню українізації в регіоні й вивченню місцевої історії. В.Ф. Ніколаєв виховувався на педагогічних традиціях таких знакових учених як В.В. Докучаєв, Є.Ф. Вотчал, М.М. Сибірцев та був безпосереднім свідком утілення наукових підходів О.Н. Соколовського, М.М. Кулешова та ін. в освітній процес. Серед заслуг ученого – розробка новітніх

на той час курсів «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту, Сухумського інституту субтропічних культур, де його педагогічний доробок було належно оцінено званням професора. В.Ф. Ніколаєв відіграв важливу роль у збереженні матеріально-технічної бази та налагодження навчального процесу під час евакуації Полтавського сільськогосподарського інституту. Учений займав гідне місце у створенні нині провідного фахового навчального закладу регіону Курганського сільськогосподарського інституту. Результати дослідження свідчать, що особливо його педагогічний талант особливо яскраво розкрився в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького, де дослідник застосував увесь досвід різнопланової діяльності в різних навчальних закладах Радянського Союзу – викладацької, адміністративної, науково-організаційної, видавничої, популяризаційної тощо. Результати дослідження свідчать, що в «уманський період» (1954–1964) творчої діяльності В.Ф. Ніколаєв проявив себе як досвідчений педагог (ним розроблено методичні рекомендації з проведення лабораторно-практичних занять з анатомії, морфології і систематики рослин, літньої навчальної практики), організатор нових наукових досліджень з інтродукції і селекції низки квіткових і цибулинних культур, популяризатор ботанічних знань. Учений вів активну видавничу діяльність, зокрема працював у редакційних колегіях із підготовки до видання брошур з узагальнення і впровадження у виробництво передового досвіду й досягнень науки, збірників студентських наукових робіт, науково-технічного бюлетеня, виставок з наукової та навчальної роботи тощо. В.Ф. Ніколаєв проводив активну наукову роботу з підготовки молодих наукових кадрів, керував аспірантами і здобувачами закладу.

Список використаних джерел

1. Адресная книга ботаников СССР. Ленинград : Изд. Гос. Русск. Ботан. Общ. 1929. 177 с.
2. Академік М. І. Вавилов і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, О. В. Халимон ; наук. ред. В. А. Вергунов. Полтава : Верстка, 2005. 180 с. : фото.
3. Академік Микола Іванович Вавилов і розвиток аграрної науки в Україні : Зб. іст.-наук. нарисів, докум., бібліограф. мат. / Уклад. : М. В. Зубець, В. А. Вергунов, В. М. Самородов. Київ: Аграрна наука, 2005. 581 с.
4. Андрієць В. Перший рік діяльності Українського народного університету в Полтаві. *Виявлення та дослідження пам'яток національновизвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.)*: матеріали конф. 25 травня 1995 р. Полтава, 1995. С. 113–116.
5. Анкета Метадолога ГПП Ніколаєва В.Ф. // ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр України). Ф. 166, Оп. 12, Спр. 5362. Арк.1–2.
6. Анненкова А. Спогади про зустрічі, розмови. *Полтавська думка*. 1999. 21 травня. С. 1.
7. Архипова Л. А. Курганская государственная сельхозакадемия: прошлое, настоящее... Курган, 2006. 272 с.
8. Бабенко Л. Л. Істериико-краєзнавчі дослідження в діяльності Полтавського краєзнавчого товариства. *Краєзнавство Полтавщини*. Полтава, 1991. Вип.1. С.8–10.
9. Балдыш Г. М. Посев и всходы. Страницы жизни академика Н. Вавилова. Москва: Знание, 1983. 192 с.
10. Балян І. В. Науково-організаційна діяльність М. М. Кулешова у системі Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР) (грудень 1925 – березень 1933). *Історія науки і біографістика*. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_1_3 (дата звернення 16.02. 2018).

11. Банік М. В., Загороднюк І. Народні українські назви ссавців у праці В. Ф. Ніколаєва «Матеріали до української наукової термінології» (1918) Праці Теріологічної Школи. 2017. Т. 15. С. 159–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prtheirs_2017_15_21
12. Борейко В. Е. Валентин Федорович Николаев (26.07.1889 – 26.02.1973). *Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960)*. Том второй (М–Я). Киев, 1995. С. 18–20.
13. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине. Серия : История охраны природы. Вып. 2. Киев, 1995. 183 с.
14. Борейко В. Е. История охраны природы Украины. X век – 1980. Изд. 2-е, доп. Серия : История охраны природы. Вып. 24. Киев, 2001. 544 с. : фото
15. Борейко В. Е. Комиссар охраны природы. *Очерки о пионерах охраны природы*. Том первый. Киев: Киевский эколого-культурный центр, 1996. С. 75–80.
16. Борейко В. Е. Нариси про репресованих діячів охорони природи України. Київ: Зелений світ, 1994. 31 с. : фото
17. Борейко В. Е. Остров тысячи лиц. *Очерки о пионерах охраны природы*. / Киевский эколого-культурный центр, Центр охраны дикой природы СоЭС. Киев, 1997. (Серия: История охраны природы). С. 50–63.
18. Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы. Изд. 2-е. Киев : Киевский эколого-культурный центр, 1995. 524 с.
19. Борисова А. Гурток з квітникарства. *Уманська Зоря*. 1958. 17 вересня. С. 4.
20. Бочарова С. Скарби палацу Кочубеїв. Сайт Полтавського художнього музею. 20.02.2019 URL: <http://www.gallery.pl.ua/skarbi-palacu-kochube%D1%97v.html> (Дата звернення 26.06.2019)
21. Бризгалін І. А. Охорона пам'яток природи на Україні. Кн. 2. Полтава, 1919. 31 с.
22. Булава Л. М. Ніколаєв Валентин Федорович. *Географічна освіта в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка:*

історія в особах, 1914–2014р. : зб. ст. регіон. наук. конф., 11 квітня 2014 р. / За ред. Л. М. Булави. Полтава, 2014. С. 17–21 : фото.

23. Булава Л. М. О. Т. Булдовський і В. Ф. Ніколаєв – голови науково-навчальної ради Полтавського педінституту як колективного органу управління в 1920–1921 роках. *Історична пам'ять*. 2014. № 30–31. С. 164–169 : фото.

24. Булава Л. М., Мащенко О. М. Залікова книжка студента першого набору природознавчого інституту (1919 рік). *Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі (XXIV Каришинські читання)* (м. Полтава. 18–19 травня 2017 р.): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Полтава, 2017. С. 50–53.

25. Булава Л. М., Шевчук С. М., Мащенко О. М. Географічна освіта в контексті історії Полтавського педагогічного університету імені В. Г. Короленка (1914–2014 рр.). Полтава, 2014. 158 с.

26. Булдовський О. Т. Звіт про сучасний стан Полтавського педагогічного інституту від 11 липня 1920 року. // ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр України). Ф. 166. Оп. 1. Спр. 950. Арк. 30-35

27. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим ; наук. ред. К. М. Ситник. Полтава : Полтав. літератор, 2008. 260 с. : фото

28. Вавилов Н. И. Мировые ресурсы сортов хлебных злаков зерновых бобовых, льна и их использование в селекции. Опыт агроэкологического обозрения важнейших полевых культур. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1957. 463 с.

29. Вавилов Н. И. Отзыв о В. Ф. Николаеве (18.01.1940 г.). *Академік М. І. Вавилов і Полтавщина: факти, документи, бібліографія* / Уклад. : В. М. Самородов, О. В. Халимон; наук. ред. В. А. Вергунов. Полтава : Верстка, 2005. С. 37.

30. Вавилов Н. И. Проблемы происхождения географии, генетики, селекции растений. *Избр. тр. в 5-ти тт.* Т. V. Москва-Ленинград: Наука, 1965. 787 с.

31. Вадим Щербаківський: 1876–1957–2007. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2007. Ч. 4 [спецвипуск]. 292 с.
32. Василюк О. В. Микола Шарлемань: на провесні заповідної справи. Київ: ПВТП «LAT et K», 2017. 420 с.
33. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 роках [продовж.]. *Визвольний шлях*. 1955. Ч. 6. С. 54–62.
34. Вергунов В. А. Культура боліт на Полтавщині: становлення та розвиток у світлі творчої спадщини П.В. Спесивцева / НААН, Нац. наук. с.-г. б-ка, Ін-т іст. аграр. науки, освіти та техніки, Полтавський обл. краєзнавч. музей ім. В. Кричевського. Київ, 2016. 160 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 92).
35. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: Аграрна наука, 2008. Ч. 2. 568 с.
36. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. Київ: Наукова думка, 1994. С. 71.
37. Вернадский В. И. Дневники 1926–1934 гг. Москва: Наука, 2001. С. 23, 24.
38. Вернадський В. Тієї грізної години. *Україна*. 1988. № 8. С. 13–15.
39. Видання Бюро Педагогічного Полтавської Губерніяльної Народної Управи. *Педагогічний Журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини*. 1917. № 7. С. 12, 3 с.: обкладинки.
40. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років : Бібліографічний покажчик / Уклад. Н. І. Пасько, О. Б. Супруненко. Полтава, 1991. 64 с.
41. Виписка з метричної книги про шлюб студента Імператорського Харківського університету В.Ф. Ніколаєва з Н.М. Олеховською, видана причтом Озерянської церкви м. Харкова 12 грудня 1913 року. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Спр. 9156. Арк. 1

42. Відгук М. І. Вавилова про В. Ф. Ніколаєва від 18.01.1940 р. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Спр. 9157. Арк. 1.
43. Власенко И. А. Николаев: материалы к биографии. *Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания* / Под ред. А. Б. Супруненко. Полтава, 1991. С. 37–39.
44. Власенко І. Ученим, музейникам, першовідкривачам... *Вечірня Полтава*. 2016. 16 листопада. С. 2
45. Власенко І. О., Стадник С. М., Супруненко О. Б. 100 років Полтавському краєзнавчому музею: Сторінки історії. Каталог виставки. *100 років Полтавському краєзнавчому музею* : Наук. читання 26 вересня 1991 р. : Тези доп., каталоги ювілейн. виставок. Полтава, 1991. С. 16–30.
46. Власенко І., Стадник С. Один із перших. *Комсомолец Полтавщини*. 1991. 14 березня. С. 2.
47. Власенко І., Федорова М. Книга виплекана життям. *Вісн. Полтавської держ. аграр. академії*. 2017. № 1-2. С. 180–181.
48. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 2: О–Я / Уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2012. 692 с.
49. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / Уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2012. 742 с.
50. Всесоюзный институт растениеводства. (Рассказывают сотрудники ВИРа). Н.Н. Кулешов. *Рядом с Н.И. Вавиловым* : сб. воспоминаний. 2-е изд, доп. Москва: Сов. Россия, 1973. С. 71–80.
51. Всесоюзный институт растениеводства. Сайт Зооинженерного факультета МСХА. URL: <https://www.activestudy.info/vavilov-vsesoyuznyj-institut-rastenievodstva/> (дата звернення 16.02. 2018).
52. Выставка охраны природы (отчет). *Бюллетень Харьковского общества любителей природы*. 1914. № 1–5. С. 33–43.

53. Гавриленко Н. И. Предварительные сведения о птицах Полтавской губернии. *Ежегодник музея Полтавского Губернского земства*. 1917. № 4, с. 55–95.
54. Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.) : монографія. Полтава : ТОВ АСМІ, 2009. 196 с. : фото.
55. Гармаш Т. П. Розвиток охорони природи на Полтавщині (XIX – поч. XX ст.) / Наук. ред. О. Я. Пилипчук. Київ: Акад. наук. вищ. освіти України, 2008. 183 с.
56. Гелей С. Д. «Книгоспілка» *Енциклопедія сучасної України* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8692 (дата звернення 05.06. 2017).
57. Гербарії України. Index Herbariorum Ucrainicum / Ред.-укл. к. б. н. Н. М. Шиян. Київ: Альтерпрес, 2011. 442 с.
58. Гергель І. Квіти – прикраса життя. *Черкаська правда*. 1959. 30 серпня С. 4.
59. Глібко М. Календар флори. *Уманська Зоря*. 1957. 12 лютого. С. 4.
60. Демченко І. Всіма кольорами райдуги. *Уманська Зоря*. 1961. 17 серпня. С. 2.
61. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини : зб. док. / упорядн. О. Б. Супруненко; уклад., авт. публ., док. прим. : С. Л. Кигим, Т. К. Кондратенко та ін. Полтава, 1993. 138 с.
62. Дроздова О. В. Видавнича та просвітницька діяльність освітніх осередків Полтавщини (другої половини XIX – початку XX століття): Монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 159 с.
63. Духовна скарбниця національного самоусвідомлення та гідності: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Бібліографічний покажчик / Укл.: Г. А. Дідусенко, М. А. Федорова. Полтава, 2016. 58 с.
64. Ежегодник музея Полтавского Губернского Земства. 1913 год. Полтава: Электр. Типо-Литограф И. Л. Фришберга, 1915. 82 с.

65. Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. *Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1910 год*. Вып. первый. Полтава: Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1911. С. 91–96.
66. Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. *Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1912 год*. Вып. первый. Полтава: Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. С. 124–131.
67. Журнал заседаний комиссии по опытному делу при Полтавской губернской земской управе в 1914 г. Утреннее заседание 10 мая. *Полтавские агрономические известия*. Полтава : Электрич. тип.-литогр. И. Л. Фришберга, 1915. № 3, 1 сентября. С. 93.
68. Журнал заседаний комиссии по опытному делу при Полтавской губернской земской управе в 1915 г. Утреннее заседание 6 ноября. *Полтавские агрономические известия*. Полтава : Электрич. тип.-литогр. И. Л. Фришберга, 1916. № 1 (10), 15 февр. С. 65.
69. Заика И. Третий лесной съезд в Полтаве. *Хуторянин*. 1917. № 23. С. 473–476.
70. Залікова книжка В. Ф. Ніколаєва. «Запис студента імператорського Харківського університету фізико-математичного факультету природничого відділення по VI групі Валентина Федоровича Ніколаєва» 1909 р. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Спр. 9155. Арк. 1
71. Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Полтава, 1919. Вип.1. С.7–10.
72. [Запрошення на засідання Полтавського товариства любителів природи]. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Од.зб. ПО1-9. Арк.7.
73. [Запрошення]. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Од.зб. ПО1-9. Арк. 21.
74. Зеров Д. К. Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія / АН УРСР, Ін-т ботаніки. Київ : Вид-во АН УРСР, 1938. 176 с.

75. Золотайко Г. Першопроходці музейництва Полтавщини. *Трудова слава*. 2016. 9 грудня. С. 5.
76. Зуб І. Гладіолуси від В. Ф. Ніколаєва. *Уманська зоря*. 2017. 24 лютого. С. 8.
77. Ильин М. М., Якимов П. А. Каучуконосы СССР. *Растительное сырье СССР*. Т. 1: Технические растения. Москва – Ленинград: Изд. АН СССР, 1950. С. 61–142.
78. Іллічівський С. Гербарій Полтавського державного музею. Зб. присв. 35-річчю музею. Т. І. Полтава, 1928. С. 141–226.
79. Історія. *Сайт Аграрно-економічного коледжу ПДАА*. URL: <https://agrokoledg.poltava.ua/istor/> (дата звернення 11.01.2018)
80. К вопросу об устройстве опытного поля по изучению культуры болотных почв. *Полтавские агрономические известия*. Полтава : Электрич. тип.-литогр. И. Л. Фришберга, 1916. С. 60.
81. Карасюк І. М. Уманський сільськогосподарський інститут (1844-1994). Київ: Вища школа, 1994. 206 с.
82. Кафедра ботаніки. *Уманський сільськогосподарський інститут ім. О. М. Горького*. Київ, 1968. 120 с.
83. Кварацхелиа Т. К. Естественно-историческое и агрономическое обследование субтропиков. *Субтропики*. 1929. № 1–2. С. 41–49.
84. Кигим С. Л. Діяльність перших завідувачів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Полтавська державна сільськогосподарська станція імені М. І. Вавилова. *130 років служіння науці* : зб. наук. пр., присв. 130-річчю з дня засн. Полт. держ. с.-г. досл. ст. ім. М. І. Вавилова. 28 жовтня 2014 р. Полтава, 2014. С. 56–61.
85. Кигим С. Л. З історії науково-дослідної роботи Полтавського краєзнавчого музею в галузі природознавства. *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат. ювілейн. наук. конф. Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи*. Ч. І. Полтава, 1992. С. 15–18.
86. Кигим С. Л. З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі

музею – ботаніки брати Ніколаєви). *Четверта Полт. наук. конф. з іст. краєзн.* : матеріали до 825-річчя із часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи першого поселення на її території. Полтава, 1998. С. 54–57.

87. Кигим С. Л. З історії Полтавського краєзнавчого музею: завідувачі музеєм, завідувачі природничим відділом музею – вчені-природознавці (1891–1943). *Музеї. Меценати. Колекції* : зб. наук. пр. Київ – Полтава : Археологія, 2000. С. 7–84 : фото.

88. Кигим С. Л. З історії природничого відділу Полтавського краєзнавчого музею. *Полтавський краєзнавчий музей* : зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава : Дивосвіт, 2006. С. 415–472 : фото.

89. Кигим С. Л. З історії природоохоронного руху на Полтавщині. *Природоохоронний рух на Полтавщині*. Матеріали науково-практичної конференції 8-9 червня 2006 року. Полтава: Верстка, 2006. С. 9–13.

90. Кигим С. Л. Нові сторінки з історії Полтавського краєзнавчого музею: повертаючись через сторіччя. *Полтавський краєзнавчий музей* : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. Х. Полтава : Дивосвіт, 2015. С. 370–377 : фото.

91. Кигим С. Л. Пам'яті вчених-музеєзнавців. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2000. № 1.–2. С. 131.

92. Кигим С. Л., Кондратенко Т. К. З історії природоохоронного руху на Полтавщині. *Актуальні проблеми викладання географії рідного краю* : матеріали наук.-практ. конф., грудень 1994 р. Полтава, 1994. С. 29–31.

93. Кигим С. Л., Самородов В. М. Михайло Рудинський та Валентин Ніколаєв: фрагменти спільної пам'яті. *Михайло Рудинський і Полтавський музей*: зб. наук. пр. Полтава : Дивосвіт, 2017. С. 31–35; фото.

94. Кигим С. Л., Супруненко А. Б. Примечания [к тексту] *Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания* / Под ред. А. Б. Супруненко. Полтава, 1991. С. 29–36.

95. Кигим С., Кондратенко Т., Халимон О. Фонди видатних учених-

природознавців у Полтавському краєзнавчому музеї. *Полтавський краєзнавчий музей* : зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава : Дивосвіт, 2004. С. 285–289.

96. Козюра І. Довідник краєзнавців 20-30-х років ХХ ст. *Краї*. 2017. № 159. Липень [закін.]. С. 7–11.

97. Кондратенко Т. З історії природоохоронної діяльності на Полтавщині. *Матеріали третьої Полтавської наукової конференції з історично го краєзнавства*. Полтава, 1994. С.239–241.

98. Кончин Е. Кто спас Кочубеевские сокровища? *Вокруг света*. 1985. № 10. С. 20–22.

99. Копія свідоцтва про закінчення Харківського університету, видана харківським нотаріусом А.Р. Янсоном. 1915 рік. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Спр. 9153. Арк. 34.

100. Короленко В. Г. Дети подземелья; Дневники (1917–1921). Харьков: Фолио, 2013. 445 с.

101. Коротенко В. В. Перший завідуючий Полтавським музеєм (М. Олеховський). *Історія України: маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. Київ, 1996. С. 76–83.

102. Коротенко В. В. Родовід та родинні зв'язки Михайла Олександровича Олеховського – першого завідуючого Полтавським музеєм. *Музеї. Меценати. Колекції* : зб. наук. пр. Київ – Полтава : Археологія, 2000. С. 85–89.

103. Кот С. И. Первый на Украине (К обзору Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины). *Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики*. Киев, 1991. С. 127–134.

104. Коцур Р. В. Видавнича діяльність професора В.Ф. Ніколаєва у редакції «Сільськогосподарської енциклопедії». *«Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії»* : матер. Між нар. наук.-пр. конф. Дніпро, 3–4 листопада 2017 р. С.

105. Коцур Р. В. Внесок професора В.Ф. Ніколаєва в розробку української наукової термінології з природознавства. *«Актуальні наукові*

дослідження різноманітних соціальних процесів» : збірник тез наукових робіт учасників міжнар. наук.-пр. конф., Одеса, 8–9 вересня 2017 р. С. 19–21.

106. Коцур Р. В. Діяльність професора В.Ф. Ніколаєва в Полтавському товаристві любителів природи (1918–1919 рр.). «*Суспільні науки та сучасність: актуальні питання*» : мат. Всеукр. наук.-пр. конф., Запоріжжя, 25–26 серпня 2017 р. С. 63–67.

107. Коцур Р. В. Дослідження професора В.Ф. Ніколаєва каучуконосних рослин у 1920-1930-х роках: пошук відповідей на запит держави і суспільства. *Соціум. Документ. Комунікація*: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2018. Вип. 6. С. 86–99.

108. Коцур Р. В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення австралійських акацій. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утворення у складі М-ва зем. справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – Нац. акад. аграр. наук України) та 80-річчю від дня народж. акад. НААН, Заслуженого діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М. В. Зубця (1938–2014), Київ, 18 трав. 2018 р. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Рада молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Х.М. Дмитрієва ; редкол. : В.А. Вергунов (голова). Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2018. С. 351–353.

109. Коцур Р. В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення азіміни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграр. наук – основоположників с.-г. досл. справи в Україні за наук. напрямками, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859-1920), Шіндлера Камілла Гавриловича (1869-1940) та чл.-кор. АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889-1969), Київ, 17 трав. 2019 р. / НААН, ННСГБ, Рада молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Х.М. Дмитрієва ; редкол. : В.А. Вергунов (голова) [та ін.]. Київ : КОМПРИНТ, 2019. С. 130–132.

110. Коцур Р. В. Педагогічна діяльність професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2018. Том 29 (68) № 1. С. 110–115.

111. Коцур Р. В. Питання субтропічного плідівництва у «таджицький» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Гілея : науковий вісник*. 2018. Вип. 128. С.

112. Коцур Р. В. Проблеми удосконалення субтропічного рослинництва у творчій спадщині професора В.Ф. Ніколаєва у «сухумський період» (1927–1938 рр.). *Вісник аграрної історії : науковий журнал*. 2016. Вип. 18. С. 214–219.

113. Коцур Р. В. «Уманський» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В. Ф. Ніколаєва (1889–1973). *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання – міжвід. темат. зб. 2017. Вип. 3. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-3/07.pdf>

114. Лист В. Ф Ніколаєва до В.А. Гаврилюка від 19. 11.1965. У пошуках щастя: життєвий шлях ботаніка В. А. Гаврилюка в щоденниках, листах, спогадах сучасників : посіб. / Г. А. Чорна, Т. В. Мамчур, О. В. Свистун, І. Л. Дениско, М. І. Парубок. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2018. 468 с.

115. Лист В. Ф Ніколаєва до В.І. Вернадського від 12.11.1916 р. // АРАН (Архів Російської академії наук). Ф. 518. Оп. 3. Спр.1159. Арк. 2–2зв.

116. Лист Л. І. Путяти В. І. Вернадському 18.06.1918 р. // ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського). Ф. 1 Од.зб. 26995. Арк. 1–2 зв.

117. Лист М. І. Вавилова до В. Ф. Ніколаєва від 10.01.1932. // ЦДАНТД СПб (Центральний державний архів науково-технічної документації Санкт-Петербурга). Ф. 318. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 110.

118. Лист М. І. Вавилова до В. Ф. Ніколаєва від 18.04.1929. // ЦДАНТД СПб (Центральний державний архів науково-технічної документації Санкт-Петербурга). Ф. 318. Оп. 1. Спр. 324. Арк. 59.

119. Лист М. І. Вавилова до В. Ф. Ніколаєва від 18.04.1931. // ЦДАНТД СПб (Центральний державний архів науково-технічної документації Санкт-Петербурга). Ф. 318. Оп. 1. Спр. 403. Арк. 118.

120. [Лист Полтавського товариства «Просвіта» – Товариству любителів природи]. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Од.зб. ПО1-9. Арк. 19.

121. Лісовська К. К., Ніколаєв В. Ф. Полтавщина: підсобник до вивчення Полтавської губернії. Вип. Перший. Полтава, 1919. 86 с.

122. Мамчур Т. В., Карпенко В. П., Парубок М. І., Свистун О. В. Вчені-ботаніки Уманського національного університету садівництва та їх наукові дослідження (1844-2016). / За ред. В. П. Карпенка. Умань, 2017. 280 с.: фото.

123. Матеріали до української природничої термінології та номенклатури / Видання Термінологічної Комісії Відділу Природничих Наук Укр. Наук. Т-ва ; під редакцією пр.-доц. О. Янати. Т. 1. К., 1920.

124. Махно Е. В. О Полтавском краеведческом музее. *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювілейн. наук. конф. – Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи.* Ч. I. Полтава, 1992. С. 10–12.

125. Мельник В. І. [Рецензія] Самородов В. М., Кигим С. Л. «Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX-XX ст.)». Полтава: Дивосвіт. 2016. 144 с. *Інтродукція рослин.* 2016. № 4. С. 100.

126. Місостов Т. Вихованець Харківського університету В. Ф. Ніколаєв – один із перших директорів Полтавського краєзнавчого музею. *Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. 2001–2003 рр.* Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава: Дивосвіт, 2004. С. 77–85.

127. Музей готується до 100-річчя. *Полтавський вісник.* 1991. 28 червня – 4 липня. С. 18.

128. Наказ № 742/к від 3.10.1942 р. про затвердження кандидата біологічних наук Ніколаєва В.Ф. на посаді в.о. завідувача кафедри рослинництва Полтавського сільськогосподарського інституту. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Од. зб. 01-76. Арк.. 1

129. Наказ Губревкому № 3 від 13 січня 1920 р. // ДАПО (Державного архіву Полтавської області). Ф. 1865. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 5
130. Начерк програми діяльності Полтавського товариства любителів природи. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського) Од.зб.ПОІ-9. Арк. 34–53.
131. Неїжмак В. Про тих, хто залишився в тіні корифеїв. *Голос України*. 2016. 5 листопада. С. 15.
132. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995. 280 с.
133. Нижник С. В. Науково-освітня діяльність В. Ф. Ніколаєва в Уманському сільськогосподарському інституті (1953-1961). *Вісн. аграрн. історії*. 2016. Вип. 16-17. С. 270–274.
134. Николаев В. Ф. Австралийская акация как декоративное растение. *Советские субтропики*. 1935. № 8(12). С. 60–64.
135. Николаев В. Ф. Австралийские акации и опыт их акклиматизации на Черноморском побережье. *Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции* (основаны Р. Э. Регелем). Ленинград, 1929. Т. XXII. Вып. 4. С. 277–404.
136. Николаев В. Ф. Агротехника культуры сахарной свеклы в Зауралье [Плакат]. Курган : Изд-во Облсельхозотдела, 1945.
137. Николаев В. Ф. Азими́на – новая плодовая культура. *Советские субтропики*. 1936. № 2(18). С. 52–55.
138. Николаев В. Ф. Акация. *Сельскохозяйственная энциклопедия*. Москва: Гос. изд. с.-х. л-ры, 1951. Т. 2. С. 216–217.
139. Николаев В. Ф. Влажные субтропики СССР и работа Сухумского отделения ВИР. *Социалистическое растениеводство*. 1932. № 1. С. 59–77.
140. Николаев В. Ф. Далекое прошлое. Воспоминания (Странички автобиографии). // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Од.зб. 11-1565, 118 арк.
141. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея : Воспоминания / под. ред. А. Б. Супруненко. Полтава, 1991. 45 с.

142. Николаев В. Ф. Инжир. *Сельскохозяйственная энциклопедия*. Москва: Гос. изд. с.-х. л-ры, 1949. Т. 1. С. 114–115.
143. Николаев В. Ф. Использование и разведение эвкалиптов. Сухум, 1933. 15 с.
144. Николаев В. Ф. К морфологии и систематике каучуконосного растения – гуаюла. *Тр. по прикл. ботан. генет. и селекц.* 1929. Т. XXII, Вып. 4. С. 209–276.
145. Николаев В. Ф. Как народному учителю устроить в своей школе небольшой биологический музей. Полтава, 1915. 41 с. [Прилож. к изд. «Педагогический журнал для учащихся Народных школ Полтавской Губернии»].
146. Николаев В. Ф. Летний уход за цитрусовыми при траншейной культуре в Таджикистане. *Сельское хозяйство Таджикистана*. 1949. № 4. С. 26–28.
147. Николаев В. Ф. «Не боги горшки обжигают» *Николай Иванович Вавилов: Очерки, воспоминания, материалы*. Москва: Наука, 1987. С. 238–245.
148. Николаев В. Ф. Очередные задачи экскурсионно-выставочно-музейного дела на Украине. *Путь к коммунизму*. № 1–2. 1923. Харьков. С. 56–62.
149. Николаев В. Ф. Перспективы культуры кукурузы в Зауралье [Плакат]. Курган: Изд-во Облсельхозотдела, 1945.
150. Николаев В. Ф. Полтавское общество любителей природы. [*Родной край*]. 1918. Апрель.
151. Николаев В. Ф. Промышленное использование дубильных акаций. Industrial use of tan wattles. *Советские субтропики*. 1932. № 1 (11). С. 47–60.
152. Николаев В. Ф. Сахарный тростник. *Сельскохозяйственная энциклопедия*. Москва: Гос. Изд. с.х. л-ры, 1955. Т. 4. С. 383–384.
153. Николаев В. Ф. Сем. бобовых – *leguminosae*. *Эфирномасличные растения, их культура и эфирные масла*/ Сост. Е. В. Вульф, Г. К. Гунько, В. Я. Демянов и др., Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук им. В. И. Ленина, Всесоюзный институт растениеводства НКЗ СССР. – Ленинград:

Изд. Всесоюзного и-та растениеводства, 1934. Т. II. Специальная часть. С. 203–216.

154. Николаев В. Ф. Успехи культуры новых южных дубителей. *Достижения и перспективы в области прикладной ботаники, генетики и селекции* / Всесоюзный ин-т прикладной ботаники и новых культур при СНК СССР, Государственный институт опытной агрономии НКЗ РСФСР. – Ленинград: Изд. Всесоюзного и-та прикладной ботаники и новых культур при СНК СССР и Государственного института опытной агрономии НКЗ РСФСР, 1929. С. 589–597.

155. Николаев, Самбикин, Стопневич. Материалы по районированию Полтавщины». Полтава Изд. Полтавск. Губэкономсовещания. 1923 .110 с. + карта.

156. Николай Иванович Вавилов : Очерки, воспоминания, материалы. Москва: Наука, 1987. 488 с.

157. Николаєв Валентин Федорович (1889–1974) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1915–1993 рр. / НААН, ННСГБ, ПДАА, ПКМ ім. В. Кричевського, УНУС ; уклад. В. М. Самородов, С. Л. Кигим, В. А. Вергунов, С. В. Нижник ; наук. ред. В. А. Вергунов. Полтава : Дивосвіт, 2017. 472 с. + 12 с. вкл. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України ; кн. 68).

158. Николаєв В. Ф. Матеріали до української наукової термінології: Матеріяли до термінології по природознавству. Ч. I: Назви звірів, птахів, комах та інших животин / В. Ф. Николаєв [упорядн.]. Полтава: Електр. друк. Я. В. Брауде, 1918. 60 с.

159. Николаєв В. Ф. Науково-дослідна робота з ботаніки. *Підсумки наукової праці роботи в галузі плідівництва і рільництва*: наук. пр. Київ, 1964. Т. XIV. С. 56–57.

160. Николаєв В. Ф. Покажчик літератури по вивченню природи Полтавщини. *Педагогічний журнал*. 1918. № 4–5.

161. Николаєв В. Ф. Природні багатства Полтавщини. *Вільний Голос*. 1918. 5 червня.

162. Ніколаєв В. Ф. Рослинність багнищ західної частини Полавщини. *Щорічник Полтавського Народнього Природничого музею*. Полтава: Типограф. Д. Н. Подземського, 1919. С. 33–59.
163. Ніколаєв В. Ф., Гаврилів М. Центральний Пролетарський Музей Полтавщини, його утворення, організація і завдання. *Бюл. Народньої Освіти*. Полтава, 1921. Ч. 1–3. С. 59–62.
164. Ніколаєв В. Ф., Фріденталь С.М. Чина (*Lathyrus sativus L.*) в українських умовах. Ботанічно-агрономічний нарис. *Вісті Харківського сільськогосподарського інституту*. Харків, 1927. № 8–9. С. 29–41.
165. Ніколаєв В. Ф. Чому в Умані нема станції юннатів? *Уманська Зоря*. 1957. 24 листопада. С. 2.
166. Оглоблин Д. Матеріали к изучению Coleoptera Полтавской губернии. *Ежегодн. Естеств.-Историч. Музея Полтав. губ. земства. 1912 г.* № 1. Полтава: Електр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. С. 29–30.
167. Особова справа В. Ф. Ніколаєва. // Архів ПДАА (Полтавської державної аграрної академії). № 4207а, арк. 5
168. Особова справа В. Ф. Ніколаєва. // Науковий архів Уманського національного університету садівництва. Арк. 29–425.
169. Отчет музея губернского земства за 1916 год. *Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1916 год*. Вып. первый. Полтава: Електр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1918. С. 64-70.
170. Отчет по Естественнo-Историческому Музею Полтавскаго губернскаго земства за 1911 год. Полтава: Електр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. 14 с.
171. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1915 год. Вып. первый. Полтава: Електр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1916. 225 с.
172. Офіційний сайт Полтавської державної аграрної академії URL: <https://www.pdaa.edu.ua/content/akademiya-sogodni> (дата звернення 20.12.2018)
173. Охмак В. Валентин Ніколаєв (1889–1973) – талановитий учений-біолог, селекціонер-квітникар: життєвий і творчий шлях. *Сайт Наукової*

бібліотеки Уманського національного університету садівництва. URL: <http://library.udau.edu.ua/novini/valentin-nikolaev-1889-1973-talanovitij-uchenij-biolog-selektioner-kvitnikar-zhittevij-i-tvorchij-shlyah.html> (дата звернення 24.06.2019).

174. Панфільська дослідна станція. Сайт ННЦ «Інститут землеробства НААН». URL: http://zemlerobstvo.com/?page_id=3927 (дата звернення 11.01.2018).

175. Пачоский И. Материалы для изучения флоры долины р. Трубежа. Список растений, собранных в Переяславском уезде Полтавской губернии в 1912 г. *Ежегодник музея Полтавского губернского земства*. 1913 год. Полтава, 1913. С. 21–44.

176. Підставська болотяна досвідна станція. *Наукові установи та організації УСРР*; Державна планова комісія УСРР. Харків: Вид. Держ. План. Комісії УСРР, 1930. С. 97.

177. Пістоленко І. О. Між часом, природознавством та історією. *Біологія та екологія*. 2016. Т. 2. № 2. С. 108–110.

178. Подставское болотное опытное поле. *Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1916 год*. Вып. первый. Полтава: Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1918. С. 35–42.

179. Полтавський художній музей 1919–1994: Бібліографічний покажчик / Упоряд. В. Ханко. Полтава: Полтав. літератор, 1994. 204 с.

180. Посвідчення В. Ф. Ніколаєва про те, що він з січня 1920 р. до квітня 1923 р. обіймав посаду викладача ботаніки Полтавського педагогічного інституту, а потім Полтавського інституту народної освіти (копія). // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Од.зб. ПО1-84. – Арк.47.

181. Природничий відділ ІУНМ. *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови*. URL: http://movahistory.org.ua/wiki_Природничий_Відділ_ІУНМ. (дата звернення 29.05.2018).

182. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим ; наук. ред. М. В. Гриньова. Полтава, 2009. 203 с. : фото.
183. Программа обследования и опытного изучения болот на 1914 год. *Полтавские агрономические известия*. Полтава : Электрич. тип. И. Л. Фришберга, 1915. № 3, 1 сент. С. 92.
184. Протокол засідання Полтавського товариства любителів природи. // НА ПКМ (Наук. архів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського). Од.зб. ПО1-9. – Арк. 8
185. Ревегук В. Я. Національне відродження Полтавського краю: тернистий шлях до свободи. Полтава: Дивосвіт, 2012. 180 с.
186. Рогожа М. М. Нариси з історії зоогеографічної науки в Україні (1859–1941): орнітологічний аспект : монографія. Київ: Кондор-Видавництво, 2014. 369 с.
187. Рубцова Е. Л., Чувикина Н. А. ВИРовский период научной деятельности Леонида Ивановича Рубцова: среди корифеев и будущих друзей. *Hortus bot.* 2018. Т. 13, URL: <http://hb.karelia.ru/journal/article.php?id=5282>. DOI: 10.15393/j4.art.2018.5282 (дата звернення 26.05.2019)
188. Рудинський М. Я. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.) / Публ., передм. О. Б. Супруненко. Полтава, 1995. 40 с.
189. Рядом с Н. И. Вавиловым: Сб. воспоминаний. Изд. 2-е, доп. Москва: Сов. Россия, 1973. 252 с.
190. Сайт Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. URL: <http://pkm.poltava.ua/ua/> (дата звернення 24.04.2019)
191. Сайт Федерального исследовательского центра Всероссийского института генетических ресурсов растений имени Н.И. Вавилова (ВИР) URL: <http://www.vir.nw.ru/about/> (дата звернення 08.09. 2017).
192. Сайт Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди URL: <http://hnpu.edu.ua/uk/misostov-totraz-yuriyovych> (дата звернення 27.04.2019)

193. Самородов В. М. Брати Ніколаєви – першопрохідці природно-заповідної справи Полтавщини. *Природоохоронний рух на Полтавщині* : матеріали наук.-практ. конф. Полтава, 2006. С. 13–16.
194. Самородов В. М., Кигим С. Л. Валентин Ніколаєв (1889–1973): життєпис людини великої ерудиції. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Міжнар. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 травня 2017 р. С. 172–175.
195. Самородов В. М., Кигим С. Л. Визначні постаті часоплину головного музею Полтавщини. *Зоря Полтавщини*. 2016. 11 жовтня [закін.]. С. 3 : фото.
196. Самородов В. М., Кигим С. Л. Людина великої ерудиції. *Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX–XX ст.)*. Полтава : Дивосвіт, 2016. С. 83–133.
197. Самородов В. М., Кигим С. Л. Микола Ніколаєв – життя у царині природознавства та освіти. *Теоретичні та прикладні аспекти розвитку природничих дисциплін* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Полтава, 2014. С. 24–30.
198. Самородов В. М., Кигим С. Л. Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX – XX ст.) / За наук. ред. В. М. Самородова. Полтава: Дивосвіт, 2016. 144 с.
199. Сигида В. П. Мої спогади про кафедру ботаніки. *У пошуках щастя: життєвий шлях ботаніка В. А. Гаврилюка в щоденниках, листах, спогадах сучасників* : посіб. / Г. А. Чорна, Т. В. Мамчур, О. В. Свистун, І. Л. Дениско, М. І. Парубок. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2018. С. 451–452.
200. Спесивцев П. В. Болотные почвы Полтавщины и организация их опытного изучения. *Доклад губернской комиссии по опытному делу*. Полтава, 1919. 56 с.
201. Спесивцев П. В. Наши болота. *Хуторянин*. 1915. № 10, 8 марта. С. 231–234.
202. Спесивцев П. В. О болотахъ, ихъ осушеніи и распашкѣ. *Хуторянин*. 1915. № 15, 12 апр. С. 345–349.

203. Спесивцев П. В. О торфяномъ топливѣ. *Хуторянин*. 1915. № 34, 23 авг. С. 733–736.
204. Спесивцев П. В. Пробные посѣвы на осушенныхъ болотах. *Хуторянин*. 1915. № 49, 6 дек. С. 1023–1024.
205. Справоздання про роботу видавничого відділу і план майбутньої діяльності. *Полтавський кооператор*. 1922. № 11. С. 75–77.
206. Супруненко А. Б. Воспоминания В. Ф. Николаева о Полтавском краеведческом музее первой четверти XX века. *Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания* / Под ред. А. Б. Супруненко. Полтава, 1991. С. 3–4.
207. Супруненко О. Б. Михайло Рудинський – археолог, пам'яткоохоронець, музейник, видавець і педагог (до 130-річчя від дня народження). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. 2017: зб. наук. пр. пам'яті М. Я. Рудинського (1887–1958). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. С. 3–20.
208. Ткачова Є. Південь України може стати виробником «Пао-Пао». *АгроЮг – Агроновости Украины*. 2018. 14 травня. URL: <http://agro-yug.com.ua/archives/10334> (дата звернення 16.03.2019).
209. Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905–1917). Библиографический указатель / Сост. А. Б. Супруненко. Полтава, 1991. 52 с.
210. У День української писемності та мови назвали кращі книги Полтавщини. *Село Полтавське*. 2016. 10 листопада. С. 5.
211. Уманский сельскохозяйственный институт: монографический очерк. Черкассy, 1957. 66 с.
212. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні : навч. посіб. для студ. вузів. Київ : Вища шк., 2002. 195 с. Бібліогр.: 59 назв.
213. Федченко Б. А. Новые данные об Островский. *Известия Таджикистанской базы Академии наук СССР: Ботаника*. 1933. В. 1. С. 79–81.

214. Фонд В. Ф. Николаева в Полтавском краеведческом музее / Сост. И. А. Власенко. *Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания* / Под ред. А. Б. Супруненко. Полтава, 1991. С. 40–43.
215. Халимон О. В. «Рослинник в широкому розумінні» (до 120-річчя від дня народження ботаніка В. Ф. Ніколаєва). *Край*. 2009. № 66. С. 18–19.
216. Халимон О. В. Полтавська школа садівництва і городництва та її парк. *Полтавський краєзнавчий музей* : зб. наук. ст. 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава : Дивосвіт, 2005. С. 419–438.
217. Халимон О. В. Федір Курінний: епізоди життя та наукової творчості. *Полтавський краєзнавчий музей* : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. VII. Полтава : Дивосвіт, 2012. С. 437–446.
218. Халимон О. В., Старченко В. І. Гербарій С. О. Іллічевського в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (Каталог). *Полтавський краєзнавчий музей*: Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. XI. Полтава: Дивосвіт, 2016. С. 275–294.
219. Чорна Г. А., Мамчур Т. В., Свистун О. В., Дениско І. Л., Парубок М. І. У пошуках щастя: життєвий шлях ботаніка В. А. Гаврилюка в щоденниках, листах, спогадах сучасників : посіб. / Київ: Паливода А. В., 2018. 468 с.
220. Чорна Г. А., Мамчур Т. В., Свистун О. В., Парубок М. І. Наукова спадщина В. А. Гаврилюка: гербарій, польові щоденники, акварелі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Біологія. 2017. № 2. С. 163–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_2017_2_26 (дата звернення 01.10.2018)
221. Шевера М., Клименко С. Перші подвижники музейної справи на Полтавщині: Рецензія на видання В. М. Самородова та С. Л. Кигим «Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX–XX ст.)». *Вісн. Нац. науково-природничого музею*. 2017. Т. 15. С. 144–146.
222. Шендрік Л. І. Ф. Павловський як музейник. Доля колекції І. Ф. Павловського: у пошуках істини. *Край*. 2015. № 131. С. 5–8.

223. Шиян О. Парасоцьке урочище: сторінки історії. *Трудова слава*. 2015. 3 квітня. С. 5
224. Шкільний К. С. Гладіолуси. Львів: Каменярь, 1973. 160 с.
225. Шлыков Г. Н. Интродукция и акклиматизация растений. *Введение в культуру и освоение в новых районах*. М.осква: Сельхозиздат, 1963. 488 с.
226. Штакал М. І. Вірьовка В. Н., Ткачов В. О., Штакал В. М. До 100-річчя осушення і освоєння заплавної землі Лісостепу. *Зб. наук. праць ННЦ «Інститут землеробства НААН»*. 2015. Вип. 2. С. 174.
227. Шудря П. Полтавський університет. *Третя Полт. наук. конф. з іст. краєзн.* : матеріали. Полтава, 1994. С. 175–177.
228. Щербаківський В. М. Розкопки в м. Городищі Лохв. пов. року 1918.; Розкопки в с. Липовому Ром. пов. 1916 р. (Полт. губ.). Полтава, 1920. 16 с.
229. Щербаківський В. М. Український університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упорядник Супруненко О. Б. Полтава, 1994. 40 с
230. Kotsur R. V. The contribution of professor V.F. Nikolaev (1889–1973) to the study of bog vegetation in Pereyaslav and related areas. *Black Sea. Scientific Journal of Academic Research*. Tbilisi, Georgia, 2017. Volume 36. P. 10–15.
231. Lloyd F. E. 1911. Guayule (*Parthenium argentatum*, Gray) a Rubber Plant of the Chihuahuan Desert. *Carnegie Institution of Washington*, Publication 139: 213 pp. [Available from Academic Press, 111 Fifth Avenue, New York, New York 10003, USA].

Додатки

Додаток А

Додаток Б

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

12. Коцур Р.В. Проблеми удосконалення субтропічного рослинництва у творчій спадщині професора В.Ф. Ніколаєва у «сухумський період» (1927–1938 рр.). *Вісник аграрної історії* : науковий журнал. 2016. Вип. 18. С. 214–219.

13. Коцур Р.В. «Уманський» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В. Ф. Ніколаєва (1889–1973). *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання – міжвід. темат. зб. 2017. Вип. 3. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-3/07.pdf>

14. Коцур Р.В. Питання субтропічного плодівництва у «таджицький» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Гілея* : науковий вісник. 2018. Вип. 128. С.

15. Коцур Р.В. Педагогічна діяльність професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2018. Том 29 (68) № 1. С. 110–115.

16. Коцур Р.В. Дослідження професора В.Ф. Ніколаєва каучуконосних рослин у 1920-1930-х роках: пошук відповідей на запит держави і суспільства. *Соціум. Документ. Комунікація*: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2018. Вип. 6. С. 86–99.

Стаття у закордонному науковому виданні

17. Kotsur Roman, Contribution of professor V. F. Nikolaev (1889-1973) to the development of the Sukhum branch of the all-union institute of crop production. *European philosophical and historical discourse*. Volume 6. Issue 3. 2020. P. 32-38

Опубліковані праці апробаційного характеру

18. Коцур Р.В. Діяльність професора В.Ф. Ніколаєва в Полтавському товаристві любителів природи (1918–1919 рр.). «*Суспільні науки та сучасність: актуальні питання*» : мат. Всеукр. наук.-пр. конф., Запоріжжя, 25–26 серпня 2017 р. С. 63–67.

19. Коцур Р.В. Внесок професора В.Ф. Ніколаєва в розробку української наукової термінології з природознавства. *«Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів»*: збірник тез наукових робіт учасників міжнар. наук.-пр. конф., Одеса, 8–9 вересня 2017 р. – С. 19–21.

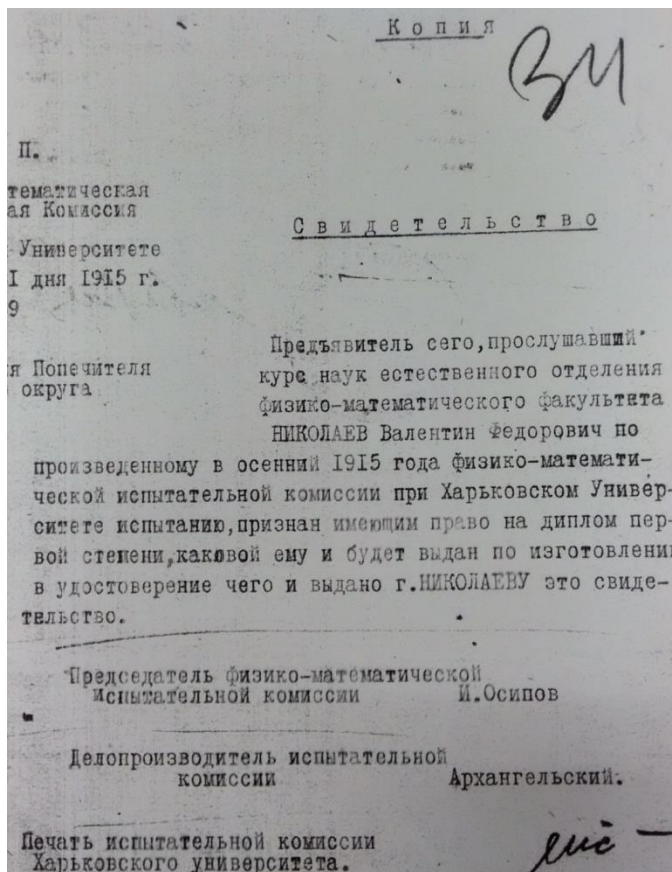
20. Коцур Р.В. Видавнича діяльність професора В.Ф. Ніколаєва у редакції «Сільськогосподарської енциклопедії». *«Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії»*: матер. Між нар. наук.-пр. конф., Дніпро, 3–4 листопада 2017 р. С.

21. Коцур Р.В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення австралійських акацій. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утворення у складі М-ва зем. справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – Нац. акад. аграр. наук України) та 80-річчю від дня народж. акад. НААН, Заслуженого діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М. В. Зубця (1938–2014), Київ, 18 трав. 2018 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Х.М. Дмитрієва; редкол.: В.А. Вергунов (голова). Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2018. С. 351–353.

22. Коцур Р.В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення азиміни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграр. наук – основоположників с.-г. досл. справи в Україні за наук. напрямками, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859-1920), Шіндлера Камілла Гавриловича (1869-1940) та чл.-кор. АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889-1969), Київ, 17 трав. 2019 р. / НААН, ННСГБ, Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Х.М. Дмитрієва; редкол.: В.А. Вергунов (голова) [та ін.]. Київ: КОМПРИНТ, 2019. С. 130–132.

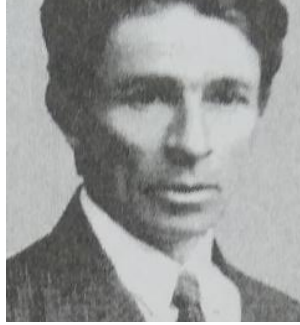
Додаток В

В.Ф. Ніколаєв в період навчання в гімназії та університеті

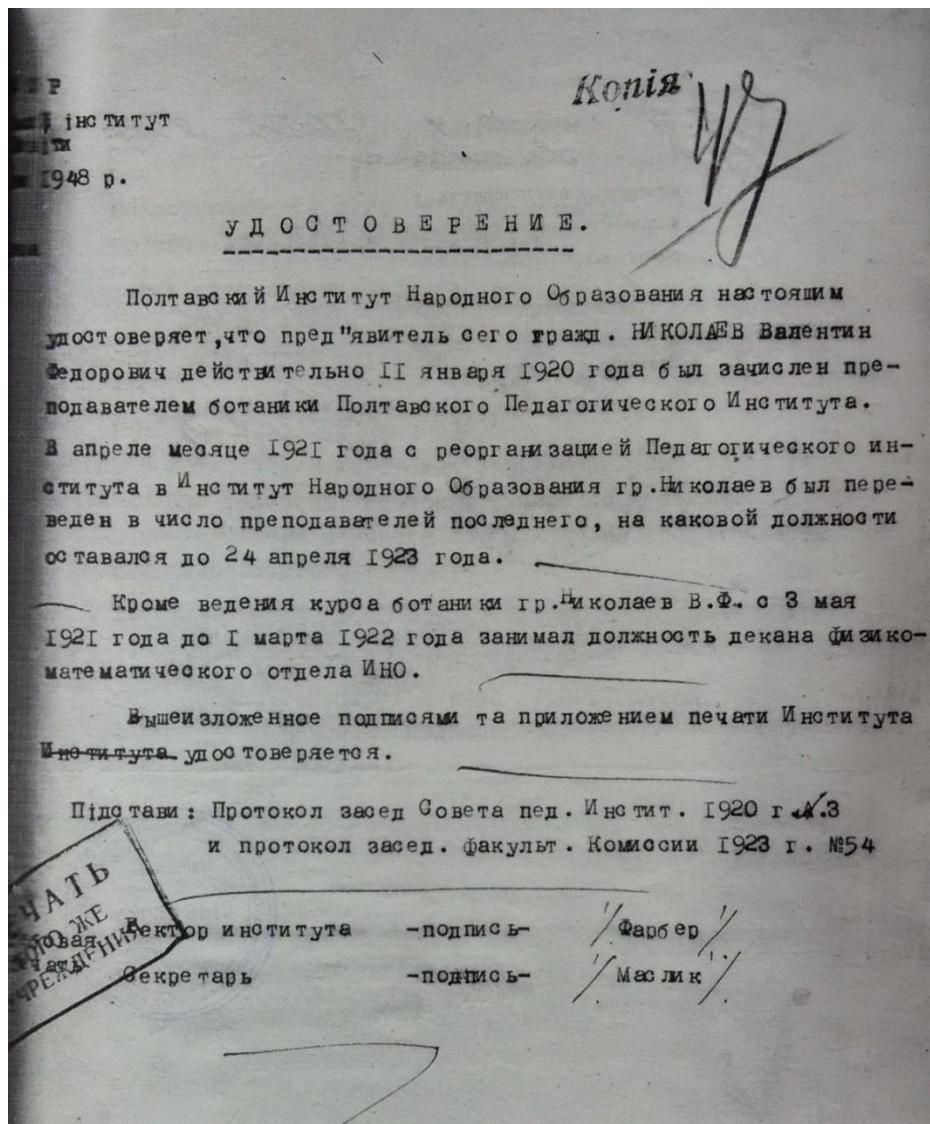

**Свідоцтво В.І. Ніколаєва про отримання диплома 1-го ступеня
Імператорського Харківського університету**

Додаток Д

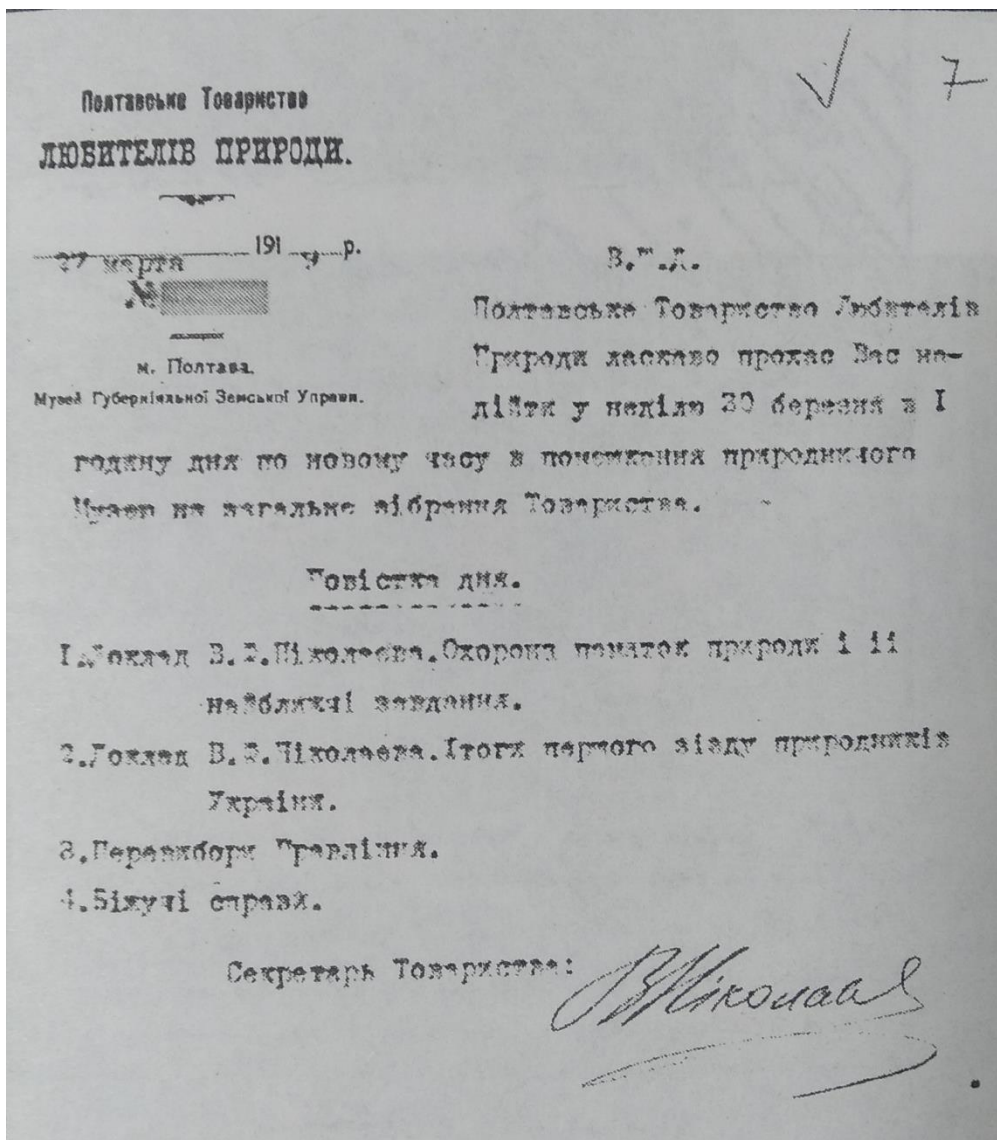

В.Ф. Ніколаєв – завідувач кабінету ботаніки Полтавського ІНО, 1923

Посвідчення В.Ф. Ніколаєва про те, що він з січня 1920 р. до квітня 1923 р. обіймав посаду викладача ботаніки Полтавського педагогічного інституту, а потім Полтавського інституту народної освіти (копія)

Додаток Е

**Запрошення на засідання Полтавського товариства любителів природи за
 підписом секретаря В.Ф. Ніколаєва**

Додаток Ж**Брати Микола та Валентин Ніколаєви, 1930-ті рр.****В.Ф. Ніколаєв під час роботи в Сухумському відділенні ВІР (1930 р.)**

Додаток 3.1

В.Ф. Ніколаєв – соратник академіка М.І. Вавилова

М.І. Вавилов (другий справа) на цитрусових терасах Сухумського відділення ВІР оглядає досліди К.Е. Штебер (дружина В.Ф. Ніколаєва, перша справа), четвертий справа – В.Ф. Ніколаєв. 2 серпня 1934 р.

М.І. Вавилов та В.Ф. Ніколаєв (перший та другий зліва) із співробітниками Батумського ботанічного саду на ділянках хіни

Додаток 3.2

М.І. Вавилов (третій зліва) та В.Ф. Ніколаєв (другий справа) на дослідних ділянках Сухумського відділення ВІР

Кавказька експедиція академіка М.І. Вавилова (виїзд із Сухуму на Піцунду). В автомобілі М.І. Вавилов, В.Ф. Ніколаєв, А.О. Федоров.

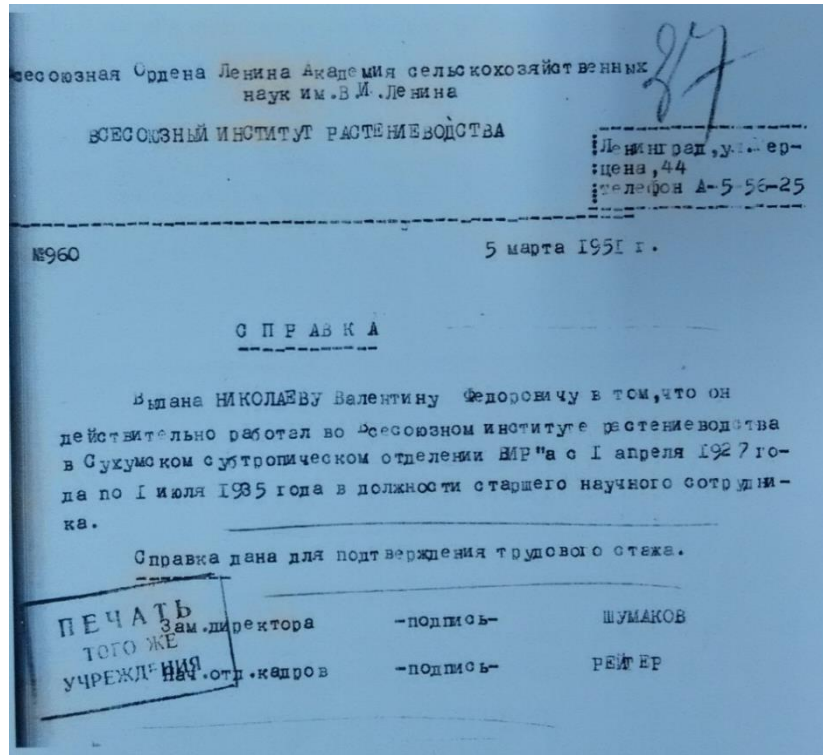
Додаток И.1

**В.Ф. Ніколаєв зі співробітниками ВІР на плантації евкомії. Очамчире,
1934 р.**

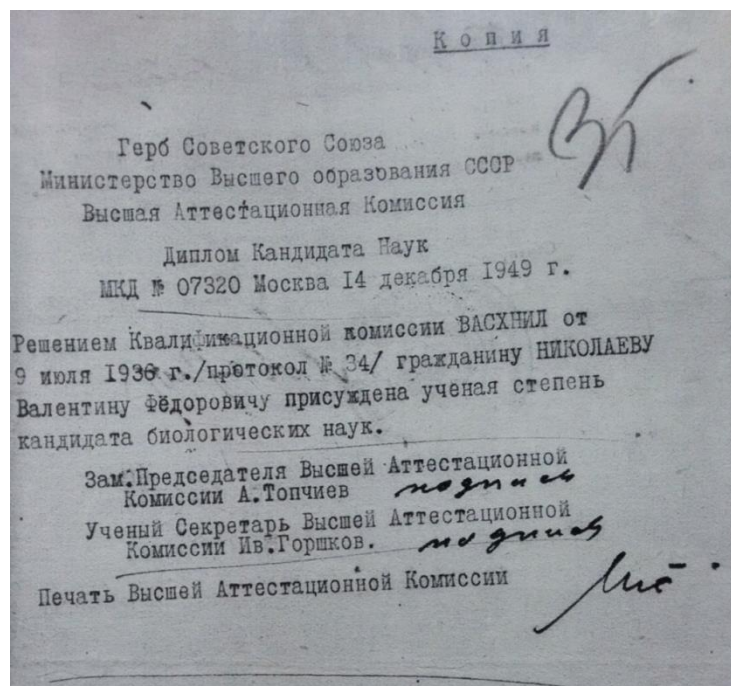

В.Ф. Ніколаєв під час дослідження куща маріоли, Сухум

Додаток И.2

Довідка, видана В.Ф. Ніколаєву про те, що він працював у Всесоюзному інституті рослинництва в Сухумському субтропічному відділенні ВІР з 1 квітня 1927 р. до 1 липня 1935 р. на посаді старшого наукового співробітника

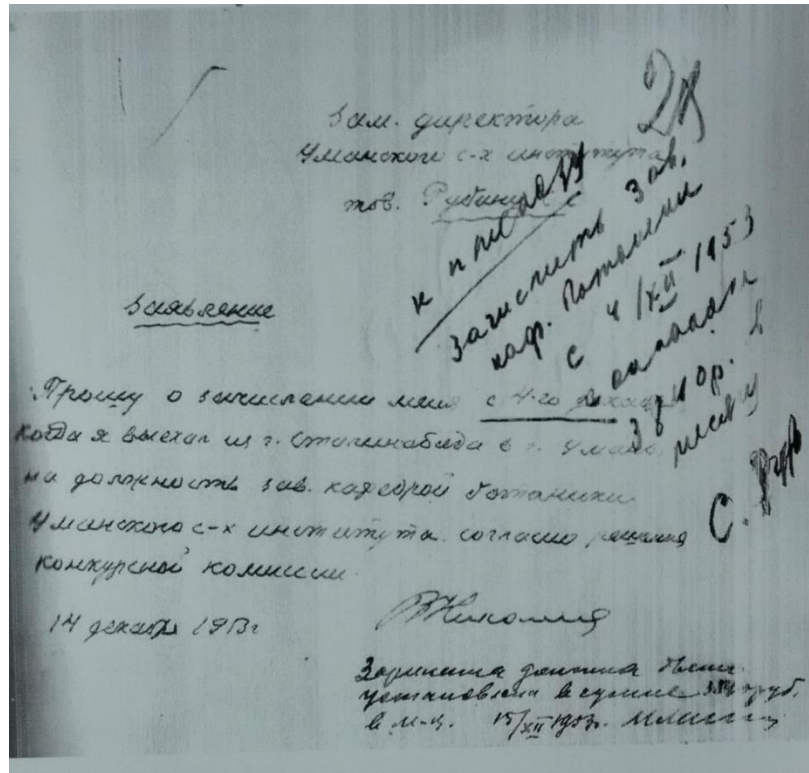

Копія диплома кандидата наук В.Ф. Ніколаєва

Додаток К

**В.Ф. Ніколаєв з директором Республіканського ботанічного саду
Таджицького філіалу Академії наук СРСР В.І. Запрягасвою, Душанбе, 1952 р.**

Додаток Л.1

Заява В.Ф. Ніколаєва про зарахування на посаду завідувача кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту

В.Ф. Ніколаєв під час роботи в Уманському сільськогосподарському інституті, 1960 р.

Додаток Л.2

**В.Ф. Ніколаєв відбирає перспективні сорти жоржин власної колекції. Умань,
1960 р.**

**Квітникарі-аматори м. Умань на садибі подружжя Ніколаєвих.
1960-ті рр.**